

Studiefinansiering och social rekrytering till högre utbildning 1920–1976

Anders Nilsson

STUDIEFINANSIERING OCH SOCIAL REKRYTERING
TILL HÖGRE STUDIER 1920 - 1976

av

Anders Nilsson
fil kand, mlm

AKADEMISK AVHANDLING

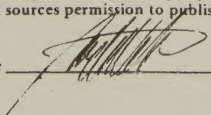
som för avläggande av filosofie doktorsexamen vid
Samhällsvetenskapliga fakulteten vid universitetet
i Lund kommer att offentligen försvaras i Carolina-
salen, Kungshuset, Lundagård, Lund

fredagen den 4 maj 1984 kl 10.15

Organization LUND UNIVERSITY Department of Economic History Finngatan 16 223 62 LUND	Document name DOCTORAL DISSERTATION Date of issue April 1984 CODEN:	
Author(s) Anders Nilsson	Sponsoring organization National Board of Universities and Colleges/Swedish Council for research in the Humanities and Social Sciences	
Title and subtitle Studiefinansiering och social rekrytering till högre studier 1920-1976 (Study financing and social recruitment to higher studies 1920-1976)		
Abstract The purpose of this study is to investigate variations in social recruitment to higher education and, to a lesser degree to the upper secondary school, using economic variables as explanatory factors. At the upper secondary level (Swedish gymnasium), the decision whether to enroll or not is assumed to be taken by the household. This decision is mainly determined by non-economic factors, but the hypothesis is that marginal decisions are influenced by changes in real income and in the "price" for the education. This price is constituted by the foregone earnings of the student. The analysis shows that, prior to 1950, foregone earnings have influenced the "intensity of education", i.e. the number of students per hundred of equal age, for most social groups. Subsequently, however, the overall rise in real income seems to have had a more pronounced effect, causing intensities of education to rise. Recruitment to higher education is measured by enrollment rates, i.e. the proportion of the matriculated entering higher studies, from different social groups. At this level, it is assumed that the decision to enroll is strongly influenced by the individual himself. Thus, it seems relevant to use internal rate-of-return as an analytical tool, but this concept is modified in an important aspect. Study financing is fully taken into account when calculating the costs of education, and repayment of study loans when calculating the returns. This approach enables us to consider simultaneously varying study financing opportunities and labour market conditions. Three periods with different study financing systems can be identified: 1919-1945, 1950-1964 and 1965-1976. The analysis shows that changing labour market conditions had an impact on enrollment rates for all social groups. Changing study financing opportunities, however, strongly influenced enrollment for lower social groups.		
Key words enrollment rates/expansion of education/foregone earnings/ internal rates-of-return/social recruitment to education/ study financing		
Classification system and/or index terms (if any)		
Supplementary bibliographical information Published by: Ekonomisk-historiska föreningen i Lund. Series: Skrifter från Ekonomisk-historiska föreningen i Lund vol XLI		Language Swedish
ISSN and key title		ISBN 91-85611-09-3
Recipient's notes	Number of pages 182	Price 95 SEK
	Security classification	

Distribution by (name and address)
 Ekonomisk-historiska föreningen- Finngatan 16, S-223 62 Lund, Sweden

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature

Date 1984-04-05

Studiefinansiering och social rekrytering till högre utbildning 1920–1976

Anders Nilsson

SKRIFTER UTGIVNA AV EKONOMISK-HISTORISKA FÖRENINGEN
I LUND VOL XLI

Projektet "Utbildningssektorns expansion i Sverige under 1900-talet"
har finansierats av Universitets- och högskoleämbetet samt av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

ISBN 91-85611-09-3

© Anders Nilsson 1984

Printed in Sweden

Studentlitteratur

Lund 1984

Förord

Denna avhandling har tillkommit inom ramen för forskningsprojektet "Utbildningssektorns expansion i Sverige under 1900-talet". Mitt tack går i första hand till kamraterna inom projektet, Rolf Ohlsson och Lars Pettersson, för goda råd, kloka synpunkter och en inspirerande samvaro. Rolf Ohlssons insats som handledare inom projektet har därvid varit utomordentligt värdefull.

Mitt tack riktas även till personalen vid Ekonomisk-historiska institutionen. Under professor Lennart Jörbergs ledning bidrar de samtliga till att skapa en stimulerande forskningsmiljö på en angenäm arbetsplats.

Slutligen vill jag rikta ett speciellt tack till de personer som varit behjälpliga vid avhandlingens slutliga utformning: Kerstin Bengtsson som gjort utskriften med all ackuratess, Magnus Magnusson som har renritat diagrammen, Sten Lindholm som förbättrat min svenska och Neelambar Hatti som hjälpt mig att översätta sammanfattningen till engelska.

Lund i april 1984

Anders Nilsson

INNEHÅLL

DIAGRAMFÖRTECKNING

TABELLFÖRTECKNING

KAPITEL 1. INLEDNING	sid 11
----------------------	-----------

1.1. Syfte, omfattning och avgränsningar. Studiens uppläggning.	11
--	----

1.2. Rekrytering till icke-obligatorisk utbildning från skilda sociala grupper en teorigenomgång.	13
--	----

1.3. Investeringsansatsens relevans vid studiet av rekrytering till icke-obligatorisk utbildning.	16
--	----

1.3.1. Historisk återblick.	16
-----------------------------	----

1.3.2. Humankapitalteorin - en teori om in- komstfördelning.	17
---	----

1.3.3. Humankapitalteorins användbarhet som analysinstrument vid studiet av till- strömning till högre utbildning.	18
--	----

1.4. Internräntemodellen.	20
---------------------------	----

1.4.1. Den grundläggande modellen.	20
------------------------------------	----

1.4.2. Omformulering då studiefinansiering beaktas.	23
--	----

1.4.3. Effekter av den modifierade modellen för studenter ur skilda socialgrupper.	25
---	----

1.5. Utgångspunkter för de empiriska undersökning- arna.	26
---	----

Noter till kapitel 1.	28
-----------------------	----

KAPITEL 2. TILLSTRÖMNINGEN FRÅN OLIKA SOCIAL- GRUPPER TILL DET ALLMÄNNA GYMNASIET 1917-1959	31
---	----

2.1. Inledning.	31
-----------------	----

2.2. Tidigare forskning om gymnasisternas sociala härkomst.	32
--	----

2.3. Beräkning av utbildningsintensiteter.	38
--	----

2.4. Utbildningsintensiteter 1917-1959.	41
2.4.1. Total utbildningsintensitet.	42
2.4.2. Socialgruppsspecifika utbildningsinsite- ter.	44
2.5. Hushållsinkomst, utbildningskostnader och till- strömning till gymnasiet.	47
2.5.1. Samband mellan hushållsinkomst och till- strömning till gymnasiet.	48
2.5.2. Utbildningskostnader och tillströmning till gymnasiet.	51
2.6. Avslutande kommentarer.	54
Noter till kapitel 2.	55
KAPITEL 3. STUDIEFINANSIERING OCH SOCIAL REKRYTERING TILL HÖGRE STUDIER 1920-1945	58
3.1. Inledning.	58
3.2. Finansieringsformer.	59
3.2.1. Statligt studiestöd.	59
3.2.2. Andra finansieringsformer.	61
3.3. Finansieringsstrukturens betydelse för univer- sitetsutbildningens lönsamhet under 1920- och 1930-talen.	63
3.3.1. Beräkning av internräntor 1935.	63
3.3.2. Finansieringsstruktur 1920-1935.	65
3.4. Arbetsmarknaden för nyexaminerade akademiker.	69
3.4.1. Allmänna karakteristika.	69
3.4.2. Situationen på olika delarbetsmarknader.	70
3.4.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade läro- verkslärare.	73
3.5. Social rekrytering till högre utbildning 1920-1943; beskrivning och analys.	75
3.5.1. Skilda mått på social rekrytering.	75
3.5.2. Övergångsfrekvenser 1910-1943.	77
3.5.3. Generella faktors inverkan på över- gångsfrekvensen.	78
3.5.4. Studiefinansiering och social rekry- tering.	80
3.6. Sammanfattning.	85
Noter till kapitel 3.	86

KAPITEL 4. STUDIEFINANSIERING OCH SOCIAL REKRYTERING UNDER DEN SELEKTIVA STUDIESTÖDSPERIODEN (1950-1964)

89

4.1. Studiefinansiering 1950-1964. 89

4.1.1. Utbyggnaden av det selektiva studie- stödet. 89

4.1.2. Andra finansieringsformer. 91

4.2. Arbetsmarknaden för nyexaminerade akademiker. 92

4.2.1. Allmänna karakteristika. 92

4.2.2. Situationen på olika delarbetsmarknader. 93

4.2.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade läro- verkslärare. 95

4.3. Universitetsutbildningens lönsamhet - en sam- manvägning av finansieringsförhållanden och arbetsmarknadsvillkor. 97

4.3.1. Lönsamhetsberäkningar 1953-1964. 97

4.3.2. Socialgruppsspecifika internräntor. 99

4.4. Social rekrytering till högre utbildning; beskriv- ning och analys. 101

4.4.1. Källäge. 101

4.4.2. Övergångsfrekvenser 1943-1962. 101

4.4.3. Generella och socialgruppsspecifika fakto- rers inverkan på övergångsfrekvenserna. 104

4.5. Sammanfattande diskussion. 112

Noter till kapitel 4. 115

KAPITEL 5. REKRYTERING TILL HÖGRE STUDIER UNDER STUDIE- MEDELSSYSTEMET (1965-1976)

118

5.1. Inledning. 118

5.2. Social rekrytering till högre studier. 119

5.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade akademiker. 122

5.3.1. Allmänna drag. 122

5.3.2. Förändringar på vissa delarbetsmark- nader. 124

5.3.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade lärare. 126

5.4. Studiemedelssystemets tillkomst och uppbyggnad. 127

5.4.1. Bakgrund. 127

5.4.2. Argument för studiesocialt stöd. 128

5.4.3. Studiemedelssystemets uppbyggnad. 129

5.5. Utnyttjande av studiemedel 1965-1976.	132
5.5.1. Tidigare undersökningar.	132
5.5.2. Utbildningsstrukturens effekter på utnyttjandegraden.	133
5.5.3. Åldersstrukturen vid fil fak.	137
5.5.4. Förändringar av studiemedelsbenägenheten.	138
5.5.5. Sammanfattande diskussion om förändringar av utnyttjandegraden.	140
5.6. Studiemedel som rekryteringsinstrument.	141
5.6.1. Studiemedel och tillströmning till högre utbildning.	142
5.6.2. Studiemedlens roll vid den sociala rekryteringen.	145
Noter till kapitel 5.	148
KAPITEL 6. AVSLUTNING	152
SUMMARY	155
APPENDIX A Socialgruppsindelningen - utgångspunkter, material m m.	160
APPENDIX B Skattning av antalet 16-åringar i resp socialgrupp 1917-1959.	162
APPENDIX C Hushållens inkomster 1919-1964.	165
APPENDIX D Material m m rörande de studerandes finansieringsförhållanden 1920-1957.	169
APPENDIX E Internränteberäkningar 1953-1976.	171
APPENDIX F Skattningar av studiemedlens utnyttjandegrad.	175
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING.	177

DIAGRAMFÖRTECKNING

2.1	Utbildningsintensiteter på gymnasienivå för män och kvinnor, 1917-1959	sid 42
2.2	Socialgruppsspecifika utbildningsintensiteter, 1917-1959	45-46
2.3	Samband mellan hushållsinkomst och utbildningsintensitet för skilda socialgrupper 1917-1959	49-50
3.1	Reallön för nyblivna ordinarie läroverksadjunkter 1920-1950	74
3.2	Övergångsfrekvenser 1920-1950, manliga studenter	79
4.1	Andel icke-behöriga lärare i teoretiska ämnen, 1945-1965	96
4.2	Internränta för läroverksadjunkter 1953-1964 utan hänsyn till studiefinansiering	98
4.3	Övergångsfrekvenser för manliga och kvinnliga studenter 1943-1965	103
5.1	Antal examinerade från universitet och högskolor (grundexamina) läsåren 1960/61-1976/77	122
5.2	Arbetslöshet (procent) bland akademiker ett halvt år efter avlagd examen	124
5.3	Reallöneutveckling för nyexaminerade inom vissa utbildningskategorier 1968-1976	125
5.4	Andel ledigförklarade platser i teoretiska ämnen som tillsatts med icke behöriga lärare läsåren 1962/63-1976/77	126
5.5	Utnyttjandegrad av studiemedel vid samtliga utbildningar, vid fil fak samt vid samtliga utbildningar utom fil fak, 1967-1975	134
5.6	Utnyttjandegraden för skilda utbildningar 1967-1975	135
5.7	Studiemedlens realvärde och relativa värde 1965-1976	140
5.8	Tillströmningen till högre utbildning (övergångsfrekvenser) och utnyttjande av studiemedel vid fil fak	143
5.9	Internränteberäkning för adjunkter med och utan hänsyn till studiefinansiering, samt övergångsfrekvenser till högre utbildning 1965-1976	144

TABELLFÖRTECKNING

2.1	Socialgruppsspecifika "äldre barn" index 1935 och 1960	sid 40
2.2	Skattade värden jämfört med individualstatistikens uppgifter rörande äldre barns sociala bakgrund omkr 1960	41
2.3	Procentuell förändring av hushållsinkomst och utbildningsintensitet 1948-1964	51
2.4	Ungdomslöner i relation till hushållsinkomster + ungdomslön för vissa yrkesgrupper 1919-1960	52
3.1	Socialgruppsspecifika internräntor för akademiker, 1935	65
3.2	Disponibla medel under studietiden för studenter ur skilda socialgrupper (genomsnittsvärden), inskrivna 1920, 1925, 1930 och 1935	66
3.3	Andel återbetalningsfria medel (procent) för studenter från skilda socialgrupper, inskrivningsårgångarna 1920, 1925, 1930 och 1935	67
3.4	Andel "socialt beroende" finansieringsmedel för studenter från skilda socialgrupper, inskrivningsårgångarna 1920, 1925, 1930 och 1935	69
3.5	Övergångsfrekvenser för 1910, 1920, 1930, 1937 och 1943 års manliga studenter, socialgruppsfördelat	77
4.1	Socialgruppsspecifika internräntor för akademiker 1957	100
4.2	Socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser för 1943, 1952, 1957 och 1962 års manliga studenter	102
4.3	Socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser för 1943, 1952, 1957 och 1962 års kvinnliga studenter	103
5.1	Socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser för 1957, 1962, 1967 och 1974 års studentkohorter	121
5.2	Andel arbetsmarknadsområden med "Brist", "Balans" resp "God tillgång" på högre utbildad arbetskraft 1964-1976	123
5.3	Standardberäkning av åldersstrukturens effekter för utnyttjandegraden vid fil fak ht 1967 - ht 1976	138

KAPITEL 1 INLEDNING

1.1. Syfte, omfattning och avgränsningar. Studiens uppläggning.

Under 1900-talet har tillströmningen till högre utbildning ökat trendmässigt i den industrialiserade världen. Den ökade tillströmningen har skett parallellt med en djupgående omvandling av samhällekonomin, vilken alltmer kommit att präglas av en avancerad teknologi vid framställning av varor och där tjänstesektorns betydelse ökat. En utgångspunkt för detta arbete är att tillströmningen till högre utbildning påverkats i stor utsträckning av denna omvandlingsprocess. Samhällsekonomin omvandling har medfört att efterfrågan på kvalificerad arbetskraft har ökat, både inom varu- och tjänsteproduktion. Samhället har också satt in stora resurser för att möta dessa behov, samtidigt som efterfrågan på högre utbildning har stimulerats av behovet av utbildad arbetskraft. Utbildning har därmed, ur individens (eller familjens) perspektiv, utgjort en påtaglig möjlighet att höja sin framtida inkomst och sociala status.

Det framgår dock, inte minst av samtida utredningsmaterial, att rekryteringen till den högre utbildningen varit ojämnt fördelad mellan olika socialgrupper. Ur ett samhälleligt perspektiv har det funnits olika skäl för att söka minska den sociala snedrekryteringen, t ex rättviseskäl, tillvaratagande av "begåvningsreserven" samt jämlikhetssträvanden (1). Ett viktigt inslag i dessa åtgärder har under hela perioden varit att undanröja hinder av ekonomisk art för tillträde till högre studier.

Denna studie behandlar de två aspekter på tillströmningen till högre utbildning som antytts ovan. Det huvudsakliga syftet är att ge en förklaring till förändringar i den sociala rekryteringen till högre utbildning mellan 1920 och 1976. Arbetsmarknadsvillkor, statliga insatser främst inom det studiefinansiella området och individuell efterfrågan, ingår som viktiga element i en sådan förklaring. De resultat som uppstår ger dels underlag för en diskussion om i vilken utsträckning social rekrytering kan påverkas av ändrade ekonomiska förutsättningar. De kan också bilda en del av underlaget för en mer generell analys av förändringar i tillströmningen till högre utbildning på aggregerad nivå.

"Högre utbildning" är ett problematiskt begrepp. I det år 1984 gällande svenska högskolebegreppet innefattas praktiskt taget all eftergymnasial utbildning. En möjlighet vore att använda en så bred definition även i denna studie, men det har bedömts vara alltför arbetskrävande att bearbeta material från ett stort antal utbildningar, de flesta kvantitativt obetydliga. I förhållande till avhandlingens syfte har jag ansett det vara tillräckligt att behandla det traditionella

universitets- och högskoleväsendet sådant det definierades före 1977 års högskolereform (2). För dessa utbildningar föreligger inskrivnings- och närvarostatistik för hela den period studierna täcker (3). Med denna definition av begreppet högre utbildning är också den främre tidsavgränsningen, 1976, naturlig. Organisation, tillträdesbestämmelser m m ändrades så kraftigt genom 1977 års högskolereform att jämförbarheten över tiden påtagligt försämrats om studien skulle fortsätta längre fram i tiden. Den nedre tidsavgränsningen, 1920, motiveras av att de första egentliga statliga åtgärderna på det studiefinansiella området trädde i kraft 1919/20. Därmed markerades också en strävan från statsmakternas sida att stimulera till en något jämnare social rekrytering till högre studier.

I ett hierarkiskt uppbyggt utbildningssystem, som det svenska, måste ett antal underliggande utbildningsnivåer passeras innan högre studier kan påbörjas. Det har inte varit möjligt att inom ramen för en enskild avhandling analysera tillströmningen till samtliga nivåer inom utbildningssystemet. För att ge en bakgrund till de förändringar som ägt rum i rekryteringen till högre utbildning, behandlas emellertid tillströmningen till det allmänna, högskoleförberedande gymnasiet mellan 1917 och 1959. Det finns två anledningar till att denna delstudie inte omfattar 1960- och 1970-talen. Huvudanledningen är att med det angreppssätt jag har valt är källmaterialet otillräckligt för att belysa sambanden mellan tillströmning och inkomstförhållanden inom olika socialgrupper under denna period (se vidare kapitel 2). Dessutom minskar det allmänna gymnasiets betydelse som rekryteringsgrund till högre utbildning relativt sett under dessa år, allteftersom reformer både på gymnasie- och universitets/högskolenivå medför att även andra utbildningar (och yrkesverksamhet) ger behörighet till högre studier.

Studien är upplagd på följande sätt. Resterande avsnitt i kapitel 1 utgörs av en diskussion kring användbarheten av olika teoretiska ansatser mot bakgrund av studiens syfte. Därvid diskuteras olika förklaringar till förändringar i social rekrytering till högre utbildning, och samspelen mellan dessa och samhällsekonomiska förändringar. I samband därmed har även viss metodutveckling prövats, rörande hur skilda ekonomiska incitament till högre studier kan sammanvägas och bli föremål för kalkyler. I kapitel 2 diskuteras tillströmningen till det allmänna gymnasiet från olika socialgrupper, och de förändringar som kunnat fastläggas tolkas utifrån inkomstförändringar inom olika socialgrupper över tiden. De mönster avseende rekrytering och känslighet för ekonomiska förändringar som därvid kan iakttas bildar en utgångspunkt för framställningens huvuddel, kapitlen 3-5. Dessa tre kapitel behandlar den sociala rekryteringen till högre studier under lika många perioder. Periodiseringen har gjorts utifrån de tre genomgripande förändringarna av studiefinansiella förutsättningar: 1919, 1950 och 1965 års reformer. Det är på förhand troligt att dessa reformer ändrat på viktiga förutsättningar för tillströmningen till högre studier så påtagligt att perioderna bör studeras var för sig. Däremot

har förhållandena på arbetsmarknaden för högre utbildad arbetskraft förändrats inom varje period, vilket också påverkat ekonomiska incitament att påbörja högre studier eller ej. Inom vart och ett av kapitlen diskuteras dels förändringar av dessa båda typer av ekonomiska incitament, och dels deras kombinerade effekter på den sociala rekryteringen.

Kapitel 6 sammanfattar resultaten inom ramen för en diskussion om studiefinansieringens möjligheter att påverka den sociala rekryteringen i skilda samhällsekonomiska situationer.

1.2. Rekrytering till icke-obligatorisk utbildning från skilda sociala grupper - en teorigenomgång

Det faktum att andelen barn som går vidare inom utbildningssystemet varierar beroende på social bakgrund är empiriskt välbelagt. Uttryckt på ett annorlunda sätt råder det uppenbara nivåskillnader i tillströmningen mellan olika sociala grupper. Här måste det betonas att avhandlingen inte primärt syftar till att förklara dessa nivåskillnader, utan att studera och söka förklaringar till variationer för resp nivå över tiden. Visserligen innebär inte detta att orsaker till existerande nivåskillnader kan negligeras i arbetet, eftersom variationer rimligen initieras av att en eller flera av orsakerna till nivåskillnaderna har förändrats. Distinktionen mellan nivå och variationer över tiden är närmast analytiskt betingad. Lyckas man identifiera viktiga faktorer bakom nivåskillnaderna som är trögrörliga och som kan antas vara föränderliga bara på mycket lång sikt, så kan dessa faktorer (och därmed sammanhängande teoribildningar) tas för givna i den fortsatta analysen.

Ur den synnerligen omfattande litteraturen på området kan två huvudgrupper av sådana faktorer identifieras, vilka kan rubriceras familjens roll resp utbildningssystemets roll och funktionssätt. En grundläggande debatt kring familjens roll, gäller huruvida det är det genetiska arvet eller den sociala miljön som är viktig i sammanhanget. Genetiska skillnader kan dock inte under några omständigheter förklara de markanta nivåskillnaderna i tillströmning till icke-obligatorisk utbildning (4). Den fortsatta framställningen utgår således från att det är den sociala miljön som är av betydelse.

Begreppet social miljö omfattar flera komponenter, där de ur vår synpunkt viktigaste är föräldrarnas vilja och förmåga att stimulera barnens intellektuella förmåga resp att svara för de kostnader, direkta och indirekta, som icke-obligatorisk utbildning medför. Den första komponenten kan kallas familjens utbildningstradition, eftersom det föreligger starka samband mellan föräldrarnas utbildningsnivå och barnens benägenhet att bedriva fortsatta studier (5). Eftersom sådana samband har återfunnits i studier från skilda perioder och olika länder, är det rimligt att uppfatta utbildningstraditionerna som en i första hand nivåskilljande faktor. Det innebär inte att utbildningstraditionerna betraktas som konstanta, utan endast att de förändras förhållandevis långsamt.

Däremot är föräldrarnas vilja och förmåga att svara för studiekostnaderna en faktor som kan förändras på kort sikt. Dels kan familjens inkomster, och därigenom förmågan att bestrida kostnaderna förändras. Dels kan kostnaderna förändras av skilda anledningar, t ex genom statliga åtgärder, vilket återverkar på familjernas förmåga. Sådana förändringar kan med fördel analyseras utifrån ekonomisk teori. Dessa aspekter diskuteras i avsnitt 1.3.

Uppfattningen om utbildningssystemets funktion och roll i samhället är av central betydelse i alla sammanhang där rekrytering (inte bara social rekrytering) till utbildning studeras. Här finns ett flertal skilda teoribildningar, men av dessa är det tre som är av betydelse vid studium av den sociala rekryteringen. Dessa hänför sig till olika förklaringsnivåer, vilket medför att de hypoteser som kan härledas ur dem, rörande genom vilka mekanismer den sociala rekryteringen påverkas, inte är direkt jämförbara.

Enligt en av dessa traditioner är utbildningssystemets funktion att reproducera den existerande samhällsformationen. Detta åstadkoms på två plan, dels genom att förse arbetskraften med de kunskaper och färdigheter som är nödvändiga för att produktionen ska kunna fortgå, dels genom sin ideologiska funktion. Det senare elementet är det centrala i denna teoritradition. Utbildningssystemets ideologiska funktion är att legitimera den existerande sociala ordningen genom att se till att ekonomiska, sociala och kulturella privilegier på ett förment neutralt sätt förs vidare från en generation till nästa (6).

Det kan inte råda något tvivel om att det svenska icke-obligatoriska utbildningssystemet i en bemärkelse fungerat som reproduktionssfär för olika sociala grupper och skikt. Läroplaner, undervisningsformer, lärarrekrytering och framtida yrkesmöjligheter var rimligen, speciellt i det allmänna gymnasiet, av sådant slag att de främst riktade sig till barn från tjänstemannafamiljer. Genom att skaffa gymnasieutbildning åt sina barn kunde därför tjänstemannafamiljer i praktiken säkra motsvarande positioner åt barnen (7).

Synsättet har onekligen en påtaglig empirisk förankring. Det förefaller emellertid främst kunna förklara skillnader i nivå mellan olika socialgrupper när det gäller tillströmning till icke-obligatorisk utbildning. De variationer över tiden som ägt rum är däremot svårare att analysera med en sådan utgångspunkt. Visserligen har de socialgrupper som främst utnyttjar utbildningssystemet vuxit under 1900-talet. Det förefaller också rimligt att hävda att formell utbildning blivit viktigare som reproduktionssfär för dessa grupper över tiden. Sammantaget skulle dessa faktorer därför kunna förklara en del av den ökande tillströmningen under 1900-talet. Däremot är det svårare att se hur reproduktionsteorier kan förklara den ökande tillströmningen från andra socialgrupper, eftersom en av poängerna just är att barnen från dessa grupper ska fås att acceptera att de inte klättrar uppåt i den sociala hierarkin.

Reproduktionsansatsen kan således ur vissa aspekter sägas rymma ett sorteringstänkande, där utbildningssystemet sorterar bort elever som kommer från vissa miljöer. Med en sådan uppfattning om utbildnings-

systemets roll i samhället uppkommer emellertid lätt problemet varför detta utbildningssystem haft en så kraftig tillväxt under större delen av efterkrigstiden. Det måste ha skett fundamentala förändringar i behovet av legitimering och reproduktion av existerande förhållanden om utbildning endast har dessa funktioner. Det tidigare elitutbildningssystemet uppfyllde förmodligen sorteringsbehovet lika väl som det nuvarande systemet för massutbildning, varför utbildningssystemets tillväxt främst har inneburit kraftigt ökade kostnader för denna sortering (8). Uppfattningen att utbildningssystemet fungerar som ett sorterings- eller filterinstrument har emellertid utvecklats även inom ramen för ekonomisk teori, och därvid bättre kunnat kombineras med utbildningssystemets kraftiga tillväxt. Det finns klara skillnader mellan sorterings- och filteransatserna framförallt vad gäller effekterna av utbildning på produktivitet, lön och karriär (9), men vad gäller förklaringar av tillströmningen till utbildningssystemet kan de betraktas som en enhet, filteransatsen.

Ansatsen kan kort sammanfattas enligt följande. På arbetsmarknaden söker arbetsgivare efter personer med så hög produktivetsförmåga som möjligt. För personer som ännu inte påbörjat sitt yrkesaktiva liv finns emellertid inte någon egentlig sådan information att få. Den information som finns om dessa personer är huruvida de haft förmåga att klara av en viss utbildning eller ej. Arbetsgivarna förutsätter därför att denna förmåga är positivt korrelerad med produktivetsförmågan och strävar efter att anställa personer efter utbildningsmeriter (10). Utbildningssystemet ses således som en sorteringsmekanism för att sälla fram personer med hög produktivetsförmåga. I ett hierarkiskt uppbyggt utbildningssystem, dvs ett som består av flera på varandra följande filter, kommer därför en person som passerat flera filter antas ha en högre produktivetsförmåga än en som passerat färre filter. Personer som på detta sätt antas ha olika produktivitet tenderar sedan att hamna på skilda delarbetsmarknader. Dessa skiljer sig åt med avseende på olika krav på produktivetsförmåga, och kännetecknas därmed också av skilda löneförhållanden och karriärmöjligheter.

Om arbetsmarknaden för nyanställningar fungerar på det beskrivna sättet - och löner och andra anställningsvillor för skilda utbildningskategorier tyder på att den gör det - så ligger det också i ungdomars intresse att komma så högt upp i utbildningshierarkin som möjligt. Det torde ha framgått av ovanstående att sorteringsansatsen inte säger något om varför barn ur skilda socialgrupper i så fall tenderar att komma betydligt högre upp i denna hierarki än andra. Däremot kan ansatsen kombineras med demografiska förändringar för att förklara förändringar i tillströmningen på aggregerad nivå (11). I korthet utgår denna ansats från att antalet arbetstillfällen för nytillträdande på arbetsmarknaden är relativt konstant över tiden. Däremot varierar ålderskohorternas storlek avsevärt. I stora kohorter kommer därför en allmän känsla av hård konkurrens att göra sig gällande. För att kunna hävda sig i denna konkurrens kommer en relativt stor andel av kohorten att försöka passera så många etapper i utbildningssystemet

som möjligt, dvs tillströmningen till alla nivåer ökar markant. I små kohorter gäller det omvända. Utifrån denna ansats kan således en generellt verkande faktor som påverkar tillströmningen identifieras. Dess påverkan på tillströmningen från olika socialgrupper torde däremot ha varit ungefär lika stor för samtliga (12).

Sorteringsansatsen kan givetvis kompletteras på denna punkt med att personer från skilda sociala grupper kan möta olika hinder i avancemanget genom utbildningssystemet. Dessa hinder kan t ex vara familjens svaga utbildningstraditioner, alltså av vad som här kallas nivå-skiljande karaktär. Hindren kan också vara av ekonomisk art. En sammanvägning och analys av arbetsmarknadsförhållanden och ekonomiska hinder kan därför göras inom ramen för sorteringsansatsen. Det finns, på grundval av den genomgång som hittills gjorts, anledning att antaga att en sådan analys kan bidra till att förklara just variationer över tiden i tillströmningen från skilda sociala grupper till icke-obligatorisk utbildning. Den analysmetod som därvid kan användas, internräntemetoden, är emellertid även tillämpbar inom ramen för den tredje betydande teoritraditionen, den humankapitalteoretiska. Eftersom metoden utvecklats inom ramen för denna tradition, finns det anledning att först behandla humankapitalteorin. Därigenom läggs även grunden för den metodutveckling som är nödvändig för avhandlingens syfte.

1.3. Investeringsansatsen relevans vid studiet av rekrytering till icke-obligatorisk utbildning.

1.3.1. Historisk återblick

Begreppet investeringsansats används här för att ange en uppfattning om utbildningssystemets funktion och roll i samhället. Den säger att utbildning ger människor bl a sådana kunskaper och färdigheter att de därigenom ökar sin produktivitetsförmåga. Ur såväl samhälleligt som individuellt perspektiv är därmed utbildning en form av investering, eftersom man under utbildningstiden dels tar reala resurser i anspråk, dels avstår från den produktion som kunde åstadkommit av de studerande. I gengäld kan den utbildade, mer produktiva arbetskraften åstadkomma ett högre produktionsresultat vid senare tidpunkter.

Uppfattningen att utbildning är en investering dominerade bland de klassiska ekonomerna. I en historiografisk framställning har Kiker visat hur ekonomer som Smith, J.S. Mill m fl ansåg att kunskaper och färdigheter tillägnades till vissa kostnader, men att de också tenderade att öka arbetsproduktiviteten (13).

Parallellen till kapitalbildning är uppenbar. Detta fick en av de ledande representanterna för den marginalistiska omvälvningen av den klassiska ekonomin, Marshall, att avfärda ansatsen som orealistisk eftersom människor (arbetare) inte kan köpas och säljas på marknaden (14). Redan här finns det emellertid anledning att påpeka skillnaderna

mellan arbetare och arbetskraft. J.S. Mill gjorde detta helt klart: "The human being himself I do not class as wealth. He is the purpose for which wealth exists. But his acquired capacities, which exist only as a means, and have been called into existence by labor, fall rightly, as it seems to me, within that designation" (15).

Tolkningen av Marshall kan möjligen ha medfört att investeringsansatsen till utbildning föll bort ur det ekonomiska tänkandet efter 1890 (se dock not 14). Det keynesianska genombrottet under 1930- och 1940-talen medförde att utbildning per definition betraktades som konsumtion i ekonomiska sammanhang. Eftersom utgifter för utbildning inte bidrog till att öka den fysiska kapitalbildningen, kunde de inte klassificeras som investering. Därtill kom att sådana utgifter i princip inte bestreds av företag utan av hushåll, vilket innebär att de likställdes med annan konsumtion (16).

En följd av detta betraktelsesätt var att utbildning, i likhet med annan konsumtion, inte kunde anses utgöra någon tillväxtsskapande faktor. Under 1950-talet, när tillväxtteori (growth economics) blev ett viktigt arbetsfält för ekonomer, började en sådan uppfattning te sig mindre hållbar. De empiriska studier som gjordes visade nämligen att större delen av den ekonomiska tillväxten under 1900-talen inte kunde tillskrivas en ökad insats av produktionsfaktorer, utan istället den s k residualen (17). I början av 1960-talet gjordes försök att bryta ner residualen i flera komponenter. Denison fann i en omdebatterad studie att stora delar av residualen kunde tillskrivas en bättre utbildad arbetskraft (18). I tillväxtmodellerna från det tidiga sextiotalet och framåt övergavs också tankarna om att kapital respektive arbete var homogena storheter. Därmed kunde uppfattningen att utbildning är en investering som ökar kvaliteten i produktionsfaktorn arbete åter få fäste bland ekonomer. I Sverige hade Svennilsson tidigt börjat tänka i sådana banor och hade det som ett viktigt argument, i utredningar och andra sammanhang, för att förmå politiker att satsa på en massiv utbyggnad av utbildningssystemet (19). Den egentliga teoriutvecklingen skedde dock i USA, där både en teoritradition, humankapitalteorin, och en ny deldisciplin, utbildningsekonomi, etablerades under 1960-talets början.

1.3.2. Humankapitalteorin - en teori om inkomstfördelning

Som nämndes tidigare började man under 1960-talet utveckla tillväxtmodeller, där arbete betraktades om en heterogen produktionsfaktor. Humankapitalteorin kan sägas ha utgått från diskussionerna om de tidiga tillväxtmodellernas otillräcklighet (20), men kom snart att inriktas på ett delvis annat problem, nämligen att förklara inkomstfördelningen i samhället. Eftersom humankapitalteorin utgår från neoklassisk teori, är emellertid kopplingen mellan de båda problemen uppenbar (21).

I neoklassisk teori antas lönedifferenser återspegla produktivitetsskillnader. Löneskillnader kan därför ses som en effekt av att produktiviteten varierar mellan olika personer. En persons inkomst ses då som ersättning för den mängd "oskolat arbete" (raw labour) som används plus avkastningen av de investeringar som tidigare gjorts i humankapital. Mängden oskolat arbete antas vara liten, eftersom begreppet "investering i humankapital" ges en mycket vid innebörd. Som exempel kan nämnas att den tid och de kostnader en familj lägger ner på barnavård kan betraktas som humankapitalinvestering, liksom hälso- och sjukvård, migration mm.

Med en så vid tolkning av begreppet humankapital blir teorin egentligen ointressant. Praktiskt taget all mänsklig aktivitet betraktas som investering i humankapital, varefter den interpersonella inkomstfördelningen förklaras utifrån skilda "aktivitetsnivåer" (22). Vid empirisk tillämpning (och mer eller mindre uttalat även i de flesta teoretiska studier) begränsas dock ansatsen till någon avgränsad del av humankapitalbegreppet, medan övriga delar anses exogen givna.

Det som är av intresse här är den del av humankapitalbegreppet som hänför sig till utbildning. Utbildningssystemet ses som en specialiserad institution som producerar kunskaper och färdigheter. Delar av dessa kunskaper och färdigheter är sådana att de ökar individens produktivitetsförmåga och därmed inkomsterna. Under den tid utbildningen fortgår, måste dock individen avstå från den inkomst han kunde erhållit genom att förvärvsarbeta istället. Denna indirekta kostnad (foregone earnings), plus eventuella direkta kostnader i samband med utbildningen, utgör investeringen i humankapital (23).

1.3.3. Humankapitalteorins användbarhet som analysinstrument vid studiet av tillströmning till högre utbildning.

Den humankapitalteoretiska ansatsen har använts dels för att ge argument till planerare och politiker att satsa på en utbyggnad av utbildningssystemet (24) dels för att förklara tillströmningen till icke-obligatorisk utbildning. Vi kommer här att koncentrera uppmärksamheten på den senare aspekten (25). Utgångspunkten är att individerna gör någon form av kalkyl huruvida investering i utbildning är lönsam eller ej. Variationer i tillströmningen till utbildning ses då som det samlade resultatet av individuella beslut att investera mer eller mindre i utbildning, dvs utgångspunkten är helt efterfrågeinriktad. Detta kan delvis bero på att teoriutvecklingen främst har gjorts av amerikanska ekonomer, med det amerikanska utbildningssystemet som undersökningsobjekt. I de europeiska länderna, där offentliga organs planeringsverksamhet har helt annan betydelse är rimligtvis en sådan ansats mindre fruktbar för stora delar av utbildningsväsendet. Detta är en anledning till att ansatsen knappast är lämplig när tillströmning till gymnasiet ska analyseras. Därtill kommer att på denna utbildningsnivå är det sällan utbildningsväljande individen som svarar för investeringskostnaderna, utan snarare hans föräldrar. Följaktligen är

det meningslöst att tala om individuella kalkyler, varför hela ansatsen faller (26).

Däremot förefaller vissa element i ansatsen vara användbara för att analysera variationer i tillströmningen till högre utbildning. Under den studerade perioden rådde inte någon antagningsbegränsning vid den kvantitativt dominerande delen av det högre utbildningsväsendet, de fria fakulteterna. Hade en person behörighet att bedriva högre studier, så var han också berättigad till en utbildningsplats vid de fria fakulteterna. Av denna anledning förefaller en efterfrågeinriktad ansats motiverad. Det bör emellertid klart strykas under att det som kan undersökas är variationer i andelen studenter som påbörjar högre studier. Ansatsen ger däremot inget utrymme för att analysera variationer i tillströmningen mätt i absoluta tal. Dessa påverkas främst av utbyggnaden av underliggande delar av utbildningssystemet.

Humankapitalansatsens mest omdebatterade element är emellertid hypotesen att individer gör upp kalkyler huruvida en utbildningsinvestering lönar sig eller ej, och söker sig till utbildning i varierande utsträckning beroende på kalkylens utfall. Det kommer att framgå i avsnitt 1.4. att de kalkylmodeller som används inom teorin är beräkningstekniskt ganska avancerade, och det förefaller orealistiskt att studenter sitter och gör sådana kalkyler. Det är emellertid troligt att studenter försöker bedöma arbetsmarknadsläget för högre utbildade innan de påbörjar sina studier. Därmed gör de också en del av investeringskalkylen, låt vara att det blir en ganska ungefärlig kalkyl. En sådan kalkyl utgör dock knappast hela beslutsunderlaget inför valet att påbörja högre studier. Rimligen varierar också kalkylens betydelse mellan olika studenter. Ett ändrat kalkylutfall kan därför främst få betydelse på marginalen, dvs det är endast meningsfullt att studera variationer i tillströmningen mot bakgrunden av olika kalkylutfall.

Det är dock närmast trivialt att konstatera att förändrade arbetsmarknadsvillkor påverkar tillströmningen till högre utbildning. Investeringsansatsen innebär emellertid ett försök att sammanhålla studera både förändringar av arbetsmarknadsvillkoren och förändringar av de ekonomiska villkoren under studietiden. Det senare har uppmärksamats förhållandevis lite, såväl i den teoretiska utvecklingen som i det stora antalet empiriska studier som gjorts. Detta är av flera anledningar något förvånande. Dels fanns det ansatser till teoriutveckling rörande betydelsen av skilda ekonomiska villkor under studier redan i den andra upplagan av standarverket på området, Beckers "Human Capital". Dels har just de ekonomiska villkoren under studietiden varit föremål för omfattande debatter, flera utredningar och betydande statliga insatser både i Sverige och i andra länder. I sådana sammanhang har man ofta kopplat samman de ekonomiska villkoren under studietiden med arbetsmarknadsförhållanden för högre utbildad arbetskraft på ett resonerande plan. Genom att utgå från den vanligaste kalkylmodellen inom humankapitalteorin, internräntan (internal rate-of-return), är det dock möjligt att konstruera ett mått

som samtidigt tar hänsyn till arbetsmarknadsläget (i form av löneskillnader) och ekonomiska villkor under studietiden. Eftersom de senare varierade avsevärt mellan studenter från olika sociala och ekonomiska miljöer, kan en modifierad kalkylmodell användas som ett analysinstrument när skilda ekonomiska förutsättningsars inverkan på förändringar i tillströmningen till högre utbildning från olika sociala grupper ska undersökas.

I detta sammanhang kan dessutom påpekas att internränteberäkningar kan användas som kalkylmodell, utan att vi därmed tar ställning till varför det existerar löneskillnader mellan olika utbildningskategorier. Modellen utgår visserligen ifrån att löneskillnader reflekterar produktivitetsskillnader som orsakats av olika stora investeringar i human-kapital. Utifrån modellen går det dock inte att avgöra om dessa produktivitetsskillnader istället är sådana som sorterats fram genom utbildningssystemet. Modellen kan inte heller avgöra om löneskillnaderna avspeglar produktivitetsskillnader överhuvudtaget, eller om löneskillnaderna finns där av andra skäl. Vi menar att när en student bedömer arbetsmarknadssituationen, så är det ur hans synpunkt mindre intressant varför löneskillnader finns, medan det är av större intresse hur stora de är. Ur denna - för vårt problem högst relevanta - synpunkt förefaller därför en modifierad kalkylmodell vara användbar.

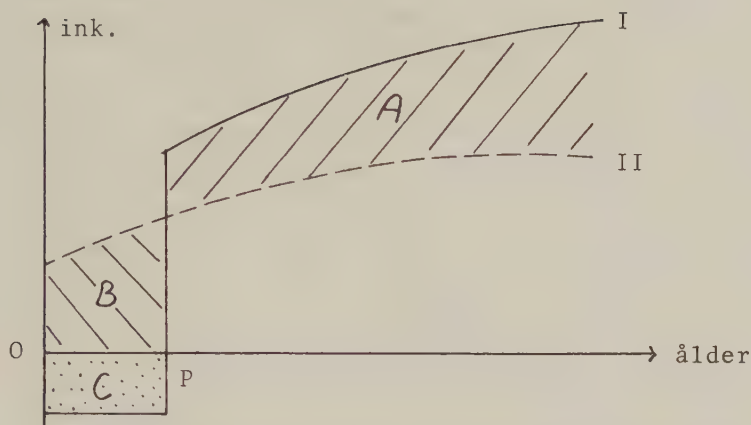
1.4. Internräntemodellen

1.4.1. Den grundläggande modellen

Den grundläggande modellen är hämtad från investeringsteorin för fysiskt kapital, och utgörs i grunden av kostnads-intäktsanalys. Internräntemodellen har använts vid ett stort antal empiriska undersökningar av utbildningens lönsamhet och finns beskriven i standard-verken om utbildningsekonomi (27). Det finns därför inte någon anledning att här ge någon detaljerad framställning, utan för den fortsatta diskussionen räcker det att presentera de grundläggande dragen.

Internräntan definieras allmänt som den räntesats vid vilken det diskonterade mervärdet av nettointäkterna av en investering blir lika med noll (28). Definitionen kan utvecklas något till att bli: den räntesats vid vilken det diskonterade nuvärdet av utgifterna blir lika stort som det diskonterade nuvärdet av intäkterna. Diskonteringen av kostnader och intäkter innebär att tidspreferenser uttalat tas med i analysen. Åren kring diskonteringspunkten väger tyngst i beräkningarna, vilket torde vara ett realistiskt förfarande. En studerande känner relativt vä till kostnaderna under studietiden och har dessutom en någorlunda god uppfattning om lönevillkoren åren närmast efter examen. Följaktligen är osäkerheten ganska liten rörande dessa storheter. Däremot är osäkerheten betydligt större huruvida förväntade intäkter 30-40 år framåt i tiden kommer att realiseras. Vid en

Figur 1.

samlad bedömning bör därför dessa intäkter tillmätas en lägre vikt, vilket sker genom diskonteringen.

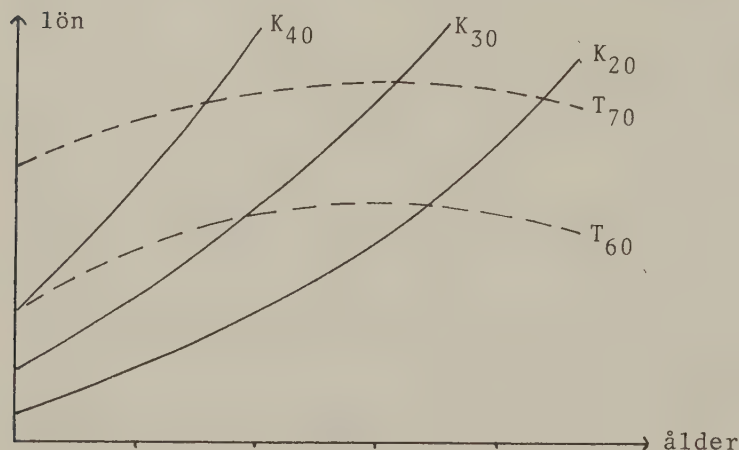
Förfarandet kan illustreras med hjälp av figur 1.

Den heldragna linjen I representerar här inkomsterna över tiden för en person med högre utbildning, medan den streckade linjen II representerar inkomsterna för en person som saknar utbildningen i fråga, men är jämförbar i andra avseenden, t ex ålder och kön. Vid beräkning av internräntan utgörs kostnaderna av ytor B, den inkomst den studerande måste avstå under studietiden, samt C, de direkta utbildningskostnaderna. Intäkterna utgörs av ytan A, inkomstskillnaderna mellan de båda utbildningskategorierna. Diskonteringspunkten, P, är den tidpunkt vid vilken studierna avslutas och alltså den högre utbildade påbörjar sitt förvärvsarbete.

Denna grundläggande modell kan varieras på flera sätt, beroende på vilka problem som studeras och vilka data som finns tillgängliga. De viktigaste distinktionerna är huruvida internräntan beräknas för en individ (privat) eller för samhället, samt om beräkningarna utförs ex post eller ex ante (29). I vårt fall är vi intresserade att beräkna privata internräntor med ett ex ante-förfarande. Orsaken är att syftet är att undersöka om, och i vilken utsträckning, förändrade ekonomiska villkor under och efter studietiden påverkat tillströmningen till högre utbildning. För de personer som stod inför ett val tillfälle var det då rimligen de egna intäkterna och utgifterna som vägdes mot varandra. Beräkningsmässigt innebär detta att de direkta kostnaderna omfattar sådana utgifter som var direkt föranledda av studierna, dvs främst obligatoriska avgifter och kurslitteratur. Vidare innebär det att lönen efter skatt ska användas i beräkningarna. Ex ante-förfarandet används eftersom vi vill approximativt bestämma de bedömningar som gjordes vid olika tidpunkter. Idealt borde därför just dessa bedömningar av utgifter och intäkter ligga till grund för beräkningarna, men av praktiska skäl används istället tvärsnittsdata från de tidpunkter som studeras. Förmodligen innebär detta att vi undervärderar

de bedömningar av intäkterna som de studerande gjorde vid resp tidpunkt. Det beror på att tvärsnittsdata är uppbyggda av ett flertal olika kohortdata, vilket illustreras av följande figur.

Figur 2.

T = tvärsnittprofil år 1960 resp 1970

K = kohortprofil födda åren 1920, 1930 resp 1940

(Efter Klevmarken "Industritjänstemännens lönestruktur, fig 3)

Figuren visar att tvärsnittsprofiler tenderar att bli ganska flacka, med en tendens till sjunkande inkomster under de sista yrkesaktiva åren. Detta innebär dock inte att någon individ någonsin behöver vidkännas en inkomstminskning, vilket framgår av kohortprofilerna. Skillnaderna mellan de båda profilerna förklaras av att begynnelselönerna för de skilda kohorterna är olika, och att den allmänna inkomstökningen därmed tenderar att förstärka de ursprungliga skillnaderna i absoluta tal (30).

När en person försöker bedöma de framtida inkomsterna är det i och för sig troligt att existerande löneskillnader (tvärsnittsdata) väger tungt i denna bedömning. Det får dock även anses sannolikt att en allmän inkomstökning tas med i bedömningen, vilket medför att beräkningar i efterhand utifrån tvärsnittsdata kommer att undervärdera bedömningarna av framtida intäkter. Problemet kompliceras ytterligare av att bedömningar av framtida inkomster sannolikt varierat något över tiden. Detta är något som vi inte kan justera för i beräkningarna, utan sådana förändringar kommer istället att diskuteras utifrån arbetsmarknadsutsikterna för olika akademiska yrken vid skilda tillfällen i tiden.

1.4.2. Omformulering då studiefinansiering beaktas.

I den grundläggande modellen för internränteberäkningar antas den studerande egentligen inte ha några inkomster alls. I princip går all tid åt till studierna, varför den studerande per definition inte kan ha några löneinkomster. Eftersom de produktivitetsskillnader som investering i humankapital ger upphov till endast återspeglas i lönerna, är andra inkomstslag teoretiskt sett irrelevanta i internränteberäkningarna. Dessa förutsättningar är emellertid så uppenbart realistiska att de aldrig tillämpas fullt ut. Således tar man även i den grundläggande modellen hänsyn till att studier sällan bedrivs så intensivt att all tid används åt detta. Följaktligen ingår eventuella arbetsinkomster under studietiden (intjänade under ferier och/eller genom deltidsarbete) genomgående i internränteberäkningarna. Därigenom minskas den förutsatta inkomsten med sådana arbetsinkomster. Denna uppmjukning av förutsättningarna är helt konsistent med humankapitalansatsen. Den innebär att den studerande använder en del av sin produktivitetsförmåga åt förvärvsarbete under studietiden, teoretiskt sett på bekostnad av att studietiden förlängs. Därigenom förkortas "intäktsperioden" i motsvarande mån. Teoretiskt sett innebär detta alltså att den studerande utnyttjar en del av sina framtida intäkter för att minska kostnaderna under studietiden.

I den internationella litteraturen tar man emellertid hänsyn till ytterligare en form av "inkomst" under studietiden, nämligen stipendier och studiebidrag från offentliga organ (31). Det är inte helt klart på vilken teoretisk grundval detta sker, eftersom stipendier o likn inte utgör ersättning för en direkt produktiv insats. Det är dock sannolikt att de tas med i beräkningarna därför att de är direkt relaterade till studieinsatsen, på så sätt att en person måste bedriva studier för att erhålla t ex ett stipendium. Däremot ingår inte bidrag från föräldrar i internränteberäkningarna (32). Eftersom dessa i princip fyller en liknande funktion som stipendier och studiebidrag från offentliga organ är det svårt att inse varför de bör uteslutas. I normalfallet är föräldrabidrag relaterade till studieinsatsen i ungefär lika stor utsträckning som andra bidrag. Den studerande erhöll rimligen bidrag från sina föräldrar just för kunna studera.

Förutom de ovan nämnda finns ytterligare en finansieringsform av betydelse, nämligen lån i skilda former. Dessa ingår normalt inte i internränteberäkningarna eftersom de inte utgör någon ersättning för arbete. Däremot är sådana lån relaterade till studieinsatsen, vilket talar för att de skulle kunna inkluderas i internränteberäkningarna. En sådan ansats stärks av att lånen, både teoretiskt och i praktiken, endast utgör en omfördelning i tiden av den studerandes (uppskattade) inkomster över tiden. Därigenom kan sådana lån i viss mening jämföras med förvärvsarbete under studietiden. Vi har tidigare sett att sådant förvärvsarbete teoretiskt sett innebär att kostnaderna under studietiden minskar, men att även intäkterna bör bli mindre. Lån under studietiden har motsvarande effekter. Betrakta först intäkterna i internränteberäkningen. Dessa beräknas i den privata kalkylen

utifrån löneskillnader efter skatt, dvs utifrån skillnader i disponibel inkomst. Om en studerande tagit lån under studietiden blir hans disponibla inkomst också lägre under de år studieskulden ska betalas tillbaka. Eftersom detta är en kostnad som förorsakats av utbildningen bör den ingå i internränteberäkningarna genom att intäkterna minskas med räntor och amorteringar av studielån. Det förefaller också rimligt att ta med lånade medel på internränteberäkningarnas kostnadssida. De utgör utan tvivel en post som minskar kostnaderna, på samma sätt som stipendier och bidrag gör det. Lån under studietiden är dessutom utan tvivel direkt relaterade till studierna (33).

Ser man problemet ur den enskilde studentens synvinkel förefaller den ovan beskrivna ansatsen mer rimlig än den traditionella. Om en student gör någon form av kalkyl inför studierna, så görs denna rimligen utifrån de summor han faktiskt kan förväntas disponera vid respektive tillfälle. Följaktligen bör studielån, i likhet med tidigare behandlade finansieringssätt, dras ifrån försutten inkomst när kostnadssidan i internrätekalkylen beräknas. Av samma anledning bör räntor och amorteringar dras från lönedifferenserna på intäktsidan. En sådan kalkylmodell kommer här att användas i det empiriska arbetet.

Eftersom en sådan kalkylmodell avviker från den traditionella på avgörande punkter, finns det anledning att diskutera vilka resultatskillnader som kan tänkas uppstå mellan de båda modellerna. Stipendier, studiebidrag och bidrag från föräldrar bidrar enbart till att minska kostnaderna och medför således att internräntan stiger. Arbeta under studietiden innebär teoretiskt en omfördelning i tiden av inkomsterna, men i praktiken behöver inte studietiden förlängas om arbetet är av måttlig omfattning. I praktiken medför därför sådant förvärvsarbete också att internräntan stiger. I denna studie kommer vi genomgående att förutsätta att förvärvsarbetet är av så måttlig omfattning att studietiden inte påverkas.

Medan man således på förhand ganska säkert kan fastslå hur de ovan nämnda finansieringssätten kommer att påverka internränteberäkningarna, är detta inte fallet med studielånen. Man får först beakta att återbetalningen består av både ränta och amortering. Det faktum att ränta ska betalas medför att internräntan kommer att minska. Räntevillkoren för studielån har dock under större delen av den undersökta perioden varit förhållandevis gynnsamma (se kapitlen 3-5), varför denna effekt varit ganska liten. Internräntan kommer därför framförallt att påverkas av amorteringsperiodens längd. Om amorteringsperioden är kortare än studieperioden kommer internräntan att sjunka. Är däremot amorteringsperioden längre än studieperioden (vilket normalt sett varit fallet) kommer internräntan att stiga. Båda dessa effekter för internränteberäkningarna förklaras av diskonteringsförfarandet (34). Lånens effekter på internräntan är således i första hand en empirisk fråga, även om man i normalfallet kan förvänta att studielånen också bidrar till att internräntan blir högre än om den traditionella modellen hade använts.

1.4.3. Effekter av den modifierade modellen för studenter ur skilda socialgrupper.

Den stora fördelen med den modifierade modellen är att effekterna av olika finansiella förutsättningar för skilda studerande kan vägas samman med lönevillkoren efter avlagd examen. En studerande som kan finansiera sin studietid helt med återbetalningsfria medel kommer att få en högre internränta än en studerande som måste låna under studietiden. Under någorlunda normala villkor (35), kommer också större tillgång till disponibla medel under studietiden att påverka internräntan gynnsamt. Under i övrigt lika villkor kommer därför de ekonomiska incitamenten för att påbörja högre studier att vara större för studerande med en gynnsam finansieringssituation.

Detta förhållande har tidigare diskuterats i den internationella litteraturen, men från något annorlunda utgångspunkter. Ansatsen, som först utvecklades av Becker vid mitten av sextiotalet, utgår från att kapitalmarknaden präglas av imperfektioner. Dessa är speciellt påtagliga för personer som försöker finansiera en investering i humankapital, eftersom de har små möjligheter att lämna goda säkerheter för sina lån. Becker utvecklade detta i en modell, där mängden investerat humankapital för en individ bestäms av skärningspunkten för hans utbuds- och efterfrågekurva. Individens efterfrågekurva bestämdes där av hans "förmåga" att producera humankapital, dvs grovt sett hans kognitiva förmåga. Individens utbudskurva bestämdes däremot av hans finansieringsmöjligheter. (36)

Modellen visade klart att för två individer med samma "förmåga" men med skilda finansieringsmöjligheter, skulle den med de bästa finansieringsmöjligheterna göra störst investering i humankapital (dvs skaffa sig en längre utbildning). Beckers ansats är användbar om problemet enbart gäller att studera studiefinansieringens betydelse för tillströmning till högre studier (37). I förhållande till denna avhandlings syfte är det emellertid en svaghet att ansatsen inte direkt kan kopplas till arbetsmarknadsvillkoren. Vi hävdar att studenter försöker göra en sammanvägning av dessa båda variabler inför valet att bedriva högre studier. Det är då denna sammanvägning vi ska försöka approximativt rekonstruera för att ha en utgångspunkt då förändringar i den sociala rekryteringen studeras.

I början av åttiotalet tog Hansen åter upp diskussionen om studiefinansieringens betydelse för rekryteringen till högre utbildning. Hans undersökning av hur statligt finansiellt stöd kunde påverka internräntorna för de studenter som kvalificerat sig för sådant stöd, baserades på en utveckling av internräntemetoden (38). De resonemang han därvid förde har direkt inspirerat till den modellutveckling som gjorts i denna studie. Hansen kunde visa att de studerande som var berättigade till maximalt statligt stöd hade en internränta som var c:a 30 % högre än internräntan för studerande som inte fick stöd, allt annat lika. Undersökningen omfattade emellertid inte några andra finansieringsformer, varför det är svårt att dra några egentliga slutsatser om den totala studiefinansieringens betydelse för internräntans storlek.

Utvecklas ansatsen till att omfatta samtliga finansieringsformer får vi emellertid möjligheter att beräkna ekonomiska incitament, så som de bör ha tett sig för studerande med olika finansiella förutsättningar. Eftersom dessa kan förmodas variera systematiskt med social bakgrund, ger modellen en möjlighet att undersöka hur den sociala bakgrunden påverkat lönsamheten av att bedriva högre utbildning.

1.5. Utgångspunkter för de empiriska undersökningarna.

Den diskussion om olika teorier och ansatser rörande social rekrytering till högre utbildning som förts i de föregående avsnitten kan sammanfattas i samband med att avhandlingens syfte preciseras. Huvudsyftet är att ge en förklaring till variationer över tiden i den sociala rekryteringen. Den förda diskussionen har visat att en sådan ansats är svår att kombinera med att samtidigt försöka förklara de nivåskillnader mellan olika socialgrupper som empiriskt kan konstateras. Här görs följaktligen inte några anspråk på att kunna förklara varför sådana nivåskillnader existerar, utan de utgör istället en bakgrund till det egentliga studieobjektet.

För att närmare precisera denna bakgrund har "nivåer" beräknats för den underliggande delen av utbildningssystemet, det allmänna gymnasiet. I kapitel 2 visas hur stora dessa nivåskillnader var. Som exempel kan nämnas att omkring 1960 bedrev c:a 75 % av barnen från akademikerhem studier vid allmänt gymnasium, medan motsvarande tal för barn ur arbetarhem var 4%. Kapitel 2 visar också hur andelen barn som bedrev gymnasiestudier hade ökat kraftigt för samtliga socialgrupper praktiskt taget kontinuerligt sedan 1920. Med utgångspunkt från Marshalls kritik av investeringsansatsen görs därför försök att förklara de skilda ökningstakterna mot bakgrund av förändringar i hushållsinkomsten, med speciell hänsyn till att "foregone earnings" under studietiden avsevärt kan påverka hushållsinkomsten. Däremot förefaller det, mot bakgrund av teorigenomgången i detta kapitel, stå klart att nivåskillnaderna knappast kan förklaras utifrån en sådan ansats.

Eftersom det råder så stora nivåskillnader mellan socialgrupperna på gymnasienivå, är det inte lämligt att studera tillströmningen till högre studier utifrån absoluta tal. I så fall skulle vi vid varje mättillfälle tvingas diskutera hur mycket som beror på förändringar i underliggande nivå. Tillströmningen till högre utbildning mäts här istället med "övergångsfrekvenser" mellan allmänt gymnasium och högre utbildning, dvs andelen studenter som går vidare till högre utbildning (för en diskussion kring detta och andra mått på tillströmningen hänvisas till Kap 3.5).

För att ge en samlad bild av hur de ekonomiska incitamenten till högre utbildning har förändrats över tiden, har ett analysinstrument utvecklats med utgångspunkt från det i internationell litteratur förekommande internräntebegreppet. De internräntor som här kommer att beräknas, både med och utan hänsyn till studiefinansiering, kan då användas för att belysa olika förändringar. Dels får vi en samlad bild

av hur löneskillnader mellan högre utbildad arbetskraft och arbetskraft med enbart studentexamen har förändrats över tiden, dels kan vi se hur skilda studiefinansiella förutsättningar påverkat de ekonomiska incitamenten. En bakomliggande hypotes är därvid att förändringar av internräntan för studerande ur en viss socialgrupp påverkar tillströmningen till högre utbildning från denna socialgrupp. Det bör i detta sammanhang än en gång understrykas att internräntebegreppet här endast utgör ett analysinstrument. Det som undersöks är i vilken utsträckning ekonomiska incitament kan ha påverkat tillströmningen till högre utbildning. Däremot går det inte att avgöra varför högre utbildning ger de personer som genomgått sådan utbildning högre inkomster (generellt sett) än befolkningen i övrigt.

Eftersom analysmodellen gör det möjligt att beräkna de ekonomiska effekterna av skilda finansieringsstrukturer, kan resultaten också utgöra ett underlag för en bedömning av de reformer som ägt rum inom det studiefinansiella området. Det är uppenbart att de skilda reformerna kraftigt har ändrat på de studiefinansiella förutsättningarna, men i varierande omfattning beroende på de studerandes sociala bakgrund. Analysmodellen gör det möjligt att undersöka i vilken utsträckning dessa förändrade förutsättningar också kommer att återspeglas i totalt sett förändrade ekonomiska incitament, dvs när man även tar hänsyn till de ändrade lönedifferenser som ägt rum. Beroende på att källmaterialet inte är konsistent över tiden, kommer dock sådana bedömningar att göras först i det avslutande kapitlet.

Noter till Kapitel 1

(1) Se avsnitten om statligt finansiellt stöd i kapitlen 3 - 5.

(2) Dvs universiteten i Lund och Uppsala, högskolorna i Stockholm och Göteborg, Karolinska Institutet, KTH, Chalmers, lantmäteriutbildningen (uppgick 1932 i KTH), tandläkarinstitutet/-odontologisk fakultet, farmaceutiska institutet, skoghögskolan, handels-högskolorna i Stockholm och Göteborg.

(3) Åren 1934-1937 saknas dock inskrivningsstatistik i viss utsträckning. Denna lucka har dock reparerats av de skattningar som gjorts av R Ohlsson i "högre utbildning, konjunkturer och demografiska förändringar, del 1".

(4) Se t ex Gesser-Fasth "Gymnasieutbildning och social skiktning", kap 1, samt där anförd litteratur. Jfr även Husén, som påpekar att i ett samhälle, där det huvudsakligen är det genetiska arvet som styr tillströmningen till fortsatt utbildning, borde det råda relativt hög mobilitet i social status. Men, som han syrligt anmärker, "denna uppfattning, enligt vilken socialklasserna sorterar ut sig själva i ett slags naturligt urval, har milt talat inte något övertygande empiriskt stöd". (Husén "Jämlikhet genom utbildning ?")

(5) För Sverige, se t ex Fägerlind "Formal Education and Adult Earnings".

(6) Teoritraditionen representeras här av Bourdieu/Passeron "Le reproduction", i svensk bearbetning av Berner m fl "Skola, ideologi och samhälle".

(7) Resonemanget gäller främst högre tjänstemän. För ett stort antal sådana yrken var studentexamen nära nog ett krav redan tidigt på 1900-talet. Se Moberg "Vem blev student...", s 29-31.

(8) Bourdieu/Passeron konstaterar att "ett visst slöseri med tid (och därmed också med pengar) är det pris som måste betalas". Deras argumentering varför detta är nödvändigt är emellertid inte övertygande. De säger att dagens "arvtagare till de borgerliga privilegierna" inte kan åberopa samma asketiska dygder som den första generationens kapitalister för att motivera sina privilegier, utan de måste hänvisa till sitt examenbevis. (Berner mfl, a a, s74-76). Ett sådant argument kan möjligen åberopas för att förklara framväxten av ett utbildningssystem för ett fåtal individer under 1800-talets lopp. Däremot förefaller ett sådant argument lite långsökt för att förklara utbildningsväsendets snabba expansion under efterkrigstiden. Det var då ganska många generationer sedan "den asketiske kapitalisten" existerade. Dessutom är det tveksamt om det kapitalistiska systemet legitimationsbehov varit så oerhört mycket starkare under efterkrigstiden än de var under mellankrigstiden.

(9) Se Ohlsson R "Högre utbildning och demografisk förändring." (kommande arbete).

(10) Arrow P "Higher education as a filter", i Journal of Political Economy 1973:3.

(11) Se Ohlsson R, o a a.

(12) Det är visserligen tänkbart att känslan av konkurrens var större inom de socialgrupper som av hävd fämst konkurrerade om de bästa arbetstillfällena. I en situation, där tillströmningen till utbildning ökar generellt, kan därför ökningstakten bli störst för dessa grupper.

(13) Kiker, B F "The historical roots of the concept of human capital" i Journal of Political Economy, October 1966.

(14) Det bör dock dock påpekas att detta är Kikers tolkning av Marshalls synpunkter. Blaug har kunnat visa att de var betydligt mer facetterade än så. Det finns flera passager i Marshalls skrifter som visar att investeringsansatsen inte var honom helt främmande. Blaug konstaterar istället att det är ett "mysterium" att investeringsansatsen till utbildning helt negligerades i den ekonomiska vetenskapen mellan 1890 och 1960. Se Blaug "An introduction to the economics of education", s 2-7.

(15) Citatet i Kiker, a a, s 486. Givetvis var Marshall medveten om distinktionen mellan arbetare och arbetskraft. Hans poäng var emellertid att varan arbetskraft inte kan avlägsnas från sin ägare (arbetaren) på det sätt som varan fysiskt kapital kan avlägnas från sin. I det sammanhanget påpekar Marshall ytterligare en skillnad mellan investering i fysiskt reps mänskligt kapital - det är sällan samma person som betalar för utbildningen resp tillgodogör sig fördelarna av den. Det senare är egentligen inte något teoretiskt argument mot investeringsansatsen, vilket Marshall själv insåg. Han ansåg emellertid att argumentets praktiska konsekvenser blev sådana att parallellen till fysisk kapitalbildning blev orealistisk (Blaug, a a, s 3-6).

(16) Detta gäller (skol)utbildning. Kostnader för "on-the-job training" var däremot investering, eftersom dessa bestreds av ett företag (Blaug, a a, s 16-18).

(17) Ett tidigt exempel är Solows "Technical progress and productivity change" från 1957, där nästan 90% av tillväxten tillskrevs residualen.

(18) Denison E "The sources of growth in the United States".

(19) Se Pettersson L "Ingenjörutbildning och kapitalbildning", spec s 97-99.

(20) Humankapitalteorins tillkomst dateras till en föreläsning som hölls av Th Schultz 1960, publicerad i American Economic Review, vol 51 (1961). Av artikeln framgår klart att problemen med att förklara ekonomisk tillväxt var Schultz' viktigaste utgångspunkt. I inledningen slår han fast: "It has been widely observed that increases in national output have been large compared with increases of land, man-hours, and physical reproducible capital. Investment in human capital is probably the major explanation for this difference. (...) In these and similar ways the quality of human effort can be greatly improved and its productivity enhanced." Artikelns andra avsnitt ägnas sedan helt åt "Economic growth from human capital" där Schultz förutom utbildning också nämner migration och förbättrad näringsstandard i u-länder som exempel på investering i mänskligt kapital. (Schultz "Investment in human capital", artikeln även omtryckt i "Economics of Education 1", ed Blaug M.)

(21) Det är därför också fullt möjligt att göra kalkyler av hur mycket olika komponenter i humankapitalbegreppet bidragit till den ekonomiska tillväxten. Se t ex Psacharopoulos G "Returns to Education", kap 7.

(22) Teorin gör egentligen endast anspråk på att kunna förklara löneskillnader, men inte hela inkomstfördelningen. Inkomst av kapital omfattas inte av teorin. I ett stort antal empiriska studier används dock inkomstbegreppet som en approximering av lönerna (främst av materialskäl).

(23) Efter Becker G "Human capital", 2nd ed, s 37-38.

(24) Argumentet har då varit att utbildning främjar den ekonomiska tillväxten. Atminstone i Sverige lades emellertid också fördelningspolitiska aspekter i argumenteringen. Genom att man utbildade arbetskraften och underlätta dess rörlighet gynnades den solidariska lönepolitiken. Se Pettersson, a a, s 98.

(25) I synnerhet för att undersöka kortsiktiga variationer och direkta samband. Det är emellertid sannolikt att även planerare och politiker tog intryck av de resultat som nåddes inom humankapitalteorin under 1960-talet och att detta bidrog till att utbyggnaden av utbildningssystemet gick så snabbt. Denna utbyggnad kan i sin tur ha stimulerat tillströmningen, dvs ett indirekt samband på lite längre sikt.

(26) Inte heller försöken att låta kalkylen baseras på familjen som beslutande enhet (i st f individen) förefaller kunna rädda ansatsen på gymnasienivå. Det är ju knappast familjen som skördar frukterna av investeringen. Jfr här Marshalls syn (not 15) på investeringsansatsen.

(27) Se t ex Psacharopoulos "Returns to education", kap 2, eller Blaug "An introduction to the economics of education, kap 2.

(28) "A dictionary of economics".

(29) För en diskussion om dessa och andra distinktioner, se Psacharopoulos, a a, kap 2.

(30) Klevmarken A "Industritjänstemännens lönestruktur", s 22-25.

(31) Se t ex Blaug, a a, kap 2.

(32) Påståendet grundas på att jag inte kunnat finna exempel på studier, varken teoretiska eller empiriska, där föräldrabidrag uttryckligen ingår i internränteberäkningarna.

(33) Man kan också argumentera för att studielån bör tas med i internränteberäkningarna utifrån en annan utgångspunkt. Under studietiden måste vissa nödvändiga utgifter bestridas (kost, logi etc). I den traditionella modellen utgår visserligen sådana utgifter implicit i "foregone earnings", men där tas ingen hänsyn till att de skiljer sig från annan uppskjuten konsumtion. Vi ser det som en svaghet i denna modell att denna distinktion inte kommer fram.

(34) Som tidigare påpekats innebär diskonteringen att åren närmast diskonteringspunkten får störst tyngd i beräkningarna. Avbetalningar på lånen långt från denna punkt får därför mindre effekt på internräntans storlek, än en lika stor avbetalning nära diskonteringspunkten.

(35) Mycket stora lån under studietiden medför att den försuttna inkomsten blir liten, men detta behöver inte betyda att internräntan stiger. För att den ska göra det krävs att amorteringstiden är längre än studietiden, samt att ränteläget inte är alltför högt. I normalfallet var dock studiefinansieringen inte enbart en fråga om lån (se kap 3-4).

(36) Becker G, "Human Capital", 2nd ed, s 94-117.

(37) För en tillämpning på svenskt material, se Nilsson A, "Study financing and expansion of education" i Economy & History 1977, vol XX:2.

(38) Hansen W Lee, "Student financial aid and the rate of return to educational investment" (mimeograph, Univ of Wisconsin-Madison).

KAPITEL 2: TILLSTRÖMNINGEN FRÅN OLIKA SOCIALGRUPPER TILL DET ALLMÄNNA GYMNASIET 1917-1959.

2.1 Inledning

De kostnader som högre utbildning medför, både direkt och indirekt, har länge varit uppmärksammade. Man har därför med statliga studiefinansiella åtgärder sökt minska eller avlägsna ekonomiska hinder för högre studier under 1900-talet.

Däremot har de statliga insatserna varit betydligt mindre på gymnasienivå. Detta kan till en del bero på att de synliga, privata kostnaderna för gymnasieutbildning är betydligt lägre än för universitets- och högskoleutbildning. Det stora flertalet gymnasister bor hemma under studietiden, medan huvuddelen av de universitetsstuderande har kontanta utlägg för kost och logi. Dessutom är gymnasister, såsom omyndiga, åtminstone formellt beroende av sina föräldrar i ekonomiskt avseende. Det var också länge svårt att motivera att gymnasister skulle få ekonomiskt stöd, medan deras jämnåriga fick klara sig helt på sina egna och familjens resurser.

Oavsett vilka skäl som har funnits, så kan man konstatera att det statliga stödet till gymnasiestuderande varit lågt.(1) Följaktligen har familjerna i allt väsentligt finansierat sina barns studier på gymnasienivå. Eftersom de totala kostnaderna för en sådan utbildning långt ifrån är negligerbara, kan man antaga att det råder ett positivt samband mellan familjeinkomst och benägenhet att bedriva gymnasiestudier.

Familjernas ekonomiska möjligheter är dock otillräckliga som förklarande variabel då tillströmningen till gymnasiet undersöks. En faktor som dessutom förefaller vara av vikt är familjens utbildningstraditioner. Undersökningar på tvärsnittsdata har visat på högt samband mellan föräldrarnas utbildningsnivå och barnens benägenhet till gymnasiestudier (2). Eftersom utbildningsnivå och inkomst i sin tur är högt korrelerade, kompliceras empiriska undersökningar på området av multikollinearitetsproblem.

Jag har försökt minska detta problem på följande sätt. Dels används ett långsiktigt historiskt angreppssätt, där tonvikten ligger på att studera de förändringar som skett. Dels studeras tillströmning till gymnasiet, inkomstutveckling och utbildningskostnader för skilda socialgrupper, d v s jag försöker konstanthålla utbildningstraditionernas betydelse så långt det går i ett historiskt material. Det är möjligt tack vare att den socialgruppsindelning som används i avhandlingen i stor utsträckning är baserad på faderns utbildningsnivå (låt vara indirekt i de flesta fall).

Kapitlet är disponerat på följande sätt. Först görs en genomgång av tidigare forskning i Sverige kring social rekrytering till gymnasiet. Denna har varit omfattande, och det finns ingen möjlighet att här göra rättvisa åt hela litteraturen på området. I huvudsak diskuteras

och refereras endast de arbeten vars ansats varit närliggande min egen: att undersöka de socio-ekonomiska faktorernas betydelse för rekryteringen till gymnasiet. En viktig aspekt, som i det sammanhanget försummas, är betydelsen av skolväsendets institutionella och kvantitativa utbyggnad under perioden. Utbyggnaden tas emellertid som utgångspunkt för ett försök till periodisering i det sista avsnittet, eftersom de ekonomiska faktorernas betydelse rimligtvis ändras när den institutionella ramen blir annorlunda.

Analysen baseras på s k utbildningsintensiteter för de skilda socialgrupperna. Med begreppet avses antalet nybörjare på gymnasiet per hundra jämnåriga. Beräkningen av utbildningsintensiteter innebär att ett omfattande empiriskt material måste bearbetas. Beräkningarna diskuteras i avsnitt 3, varefter utbildningsintensiteterna presenteras i avsnitt 4. Avsnitt 5 är ett försök till orsaksresonemang kring utbildningsintensiteternas förändring inom (och i viss utsträckning mellan) de skilda socialgrupperna. Framförallt poängteras utbildningskostnadernas betydelse.

2.2 Tidigare forskning om gymnasisternas sociala härkomst

En betydande del av den forskning som bedrivits i Sverige kring den sociala rekryteringen till all högre utbildning har skett inom ramen för statlig utredningsverksamhet. Följaktligen baseras detta avsnitt i stor utsträckning på offentligt utredningsmaterial.

Den första mer betydande utredningen på området var Wicksell-Jernemans undersökning rörande tillströmningen till postgymnasial utbildning och den i samband därmed gjorda studien över de studerandes ekonomiska och sociala förhållanden (3). Dessa båda utredningar berörde visserligen inte tillströmningen till underliggande utbildningsnivåer, men kom ändå genom sin uppläggning och sitt detaljerade genomförande att bilda mönster för kommande utredningar för gymnasienivå. Ett exempel är att den socialgruppsindelning som introducerades kom att bilda mönster fram till 1970-talet.

Samtidigt med Wicksell-Jerneman kom en historisk framställning rörande de studerandes geografiska och sociala härkomst mellan 1875 och 1925.(4) I denna behandlade Dahn i stort sett alla utbildningsformer utöver folkskolan och dess närmaste påbyggnader. Till skillnad från de flesta andra undersökningar på området omfattar studien samtliga studerande vid de olika läroanstalterna, alltså inte enbart avgångsklasserna. Härigenom ger Dahn bl a en viss möjlighet att se hur stark den socialt betingade utslagningen från olika utbildningsnivåer var under nittonhundratalets första fjärdedel.(5)

Dahn förefaller inte ha någon egentlig problemställning i sitt arbete, vilket är helt deskriptivt. I gengäld är det empiriska materialet både omfattande och presenterat med stor detaljrikedom. Sålunda redovisas

den sociala härkomsten i ett sjuttiototal yrkesgrupper. Den detaljerade yrkesgrupperingen gör det möjligt för Dahn att genomföra olika socialgruppsindelningar på skilda aggregeringsnivåer. Härigenom kan han diskutera den sociala rekryteringen ur delvis skilda perspektiv. Dahn trycker dock främst på de geografiska faktorernas betydelse för skillnaderna mellan olika yrkes- och socialgrupper. Jämförelser mellan yrkesgrupper med liknande ekonomisk och social status visar, att landsbygdsgrupper genomgående är lågt representerade på gymnasienivå (6).

Eftersom det inte fanns gymnasium på mer än ett fyrtiotal orter under 1920-talet, är det låga antalet gymnasister från landsbygden inte så förvånande. De ekonomiska skälen mot att låta sina barn bedriva studier på en gymnasieort var i en sådan situation starka. Utgifterna för kost och logi under studietiden blev synbara poster i familjens ekonomi. Kostnaderna blev givetvis högre än om barnet hade bott hemma.

Under 1940-talet initierades en omfattande reformverksamhet på utbildningsområdet, vilket bl a avsatte sig i ett antal utredningar av intresse i detta sammanhang.

Först av dessa var 1940 års skolutredning, vars andra del - "Sambandet mellan folkskola och högre skola" (7) - innehåller en del material om lärjungarnas sociala härkomst. Uppgifterna avser visserligen endast en tidpunkt - 1938. För denna tidpunkt visar utredningen klart att den sociala rekryteringen skilde sig markant åt mellan realskola och gymnasium. Andelen elever från socialgrupp I fördubblades mellan realskola och gymnasium, medan andelen elever från socialgrupp III mer än halverades.(8) Se nedanstående tablå (efter tab 6 i SOU 1944:21).

Socialgrupp	Andel av elever i	
	realskola	gymnasium
I	13,0 %	27,5 %
II	56,6 %	61,0 %
III	30,4 %	11,5 %

Vid ungefär samma tidpunkt som det föregående betänkandet presenterades började ett omfattande material samlas in på uppdrag av 1945 års universitetsberedning. Det omfattade tre studentkohorter: 1930, 1937 och 1943 års studenter. I undersökningen studerades dels sambanden mellan social härkomst och studentbetyg, dels studenternas val av vidare utbildning, studieresultat och verksamhet efter utbildningen.(9)

Undersökningen utvidgades av Moberg med 1910 och 1920 års studenter, i syfte att belysa förändringarna i den sociala rekryteringen under en längre period.(10) Eftersom dessa föreföll ha varit anmärk-

ningsvärt små, utvidgades studien till att även omfatta handelsgymnasium och tekniskt gymnasium. Moberg antog att dessa båda skolformer var mer attraktiva för barn ur arbetarhem, eftersom de var mer yrkesinriktade.

Antagandet visade sig vara riktigt i viss utsträckning, men ändrade inte på bilden i stort. Så hade redan Quensel-Moberg visat, att andelen studenter från arbetarhem på det allmänna gymnasiet minskade under 1930-talet. Inkluderas handelsgymnasier och tekniska gymnasier, blir visserligen nergången mindre accentuerad, men den försvinner inte.(11)

Moberg gjorde också det första mer genomarbetade försöket att beräkna antalet studenter (inkl handelstudenter, studenter från tekniskt gymnasium, privatister och militärstudenter) per hundra jämnårig inom resp socialgrupp.(12)

Vid beräkningen av antalet 19-20-åringar från resp socialgrupp har Moberg utgått från socialgruppstillhörigheten för yngre barn (8 - 10 år), och antagit att denna var oförändrad tio år senare.(13) Den kritik som kan riktas mot ett sådant förfarande är att fädernas yrkesmobilitet beaktas ofullständigt. Antagandet innebär att yrkesmobiliteten sägs vara försumbar i (det ungefärliga) åldersintervallet 35 - 45 år. Inte ens för de största socialgrupperna är ett sådant antagande försvarbart. För de mindre socialgrupperna kan de små absoluta talen ge direkt felaktiga värden på utbildningsintensiteten d v s antalet studenter per hundra jämnåriga.

Ett annat problem med Mobergs beräkningar är att han utgick från skilda källmaterial när han beräknade antalet 20-åringar. Yrkes- och socialgrupper klassificeras delvis olika i folkräkningarna resp SOS Befolkningsrörelsen. Det var därför inte möjligt för honom att följa utbildningsintensitetens förändringar över hela den studerade perioden för mer än tre socialgrupper: jordbrukare, folkskollärare och officerare. För ytterligare tre grupper kan utbildningsintensiteten 1920 jämföras med 1930, och 1937 med 1950.(14) Resultaten är att mycket små förändringar i utbildningsintensiteten kunde märkas fram t o m 1930, medan däremot utbildningsintensiteten steg för arbetare, jordbrukare och mindre affärsmän mellan 1937 och 1950, samtidigt som den sjönk något för folkskollärare, officerare och kanske för akademiker-na.(15)

De ekonomiska faktorernas direkta betydelse för tillströmningen till gymnasiet diskuteras knappast av Moberg. Ett undantag är när han hänvisar till jordbrukets dåliga ekonomiska läge under 1920-talet, då utbildningsintensiteten sjunker för denna grupp.(16) Frågan berörs dock indirekt, såtillvida att för varje socialgrupp jämförs antalet barn i familjer med studenter med antalet barn i samtliga familjer. Generellt sett kan man räkna med ett negativt samband mellan familjestorlek och ekonomisk standard, och därmed också möjligheterna att låta ett eller flera barn bedriva fortsatta studier. A priori borde man där-

för förvänta att studentfamiljer (d v s familjer där något barn tar studenten) har ett lägre medelantal barn än övriga familjer. Moberg finner också att så är fallet för 1920 och 1930 års studenter (de enda undersökta studentkohorterna). På basis av något osäkra skattningar kommer han fram till att i det ej socialgruppsindelade materialet är medelantalet barn per studentfamilj endast 50 - 70 % av medelantalet barn i samtliga familjer med ungefär samma åldersstruktur.(17) För 1930 års studenter finns en mer detaljerad undersökning, som visar på systematiska skillnader mellan socialgrupperna. För akademiker och högre tjänstemän är barnantalet lika stort i studentfamiljerna som i samtliga familjer inom resp socialgrupp, medan för arbetare medelantalet barn i studentfamiljer är endast c:a 65 % av medelantalet för samtliga arbetarfamiljer (i samtliga fall avses familjer med jämförbar åldersstruktur). Moberg sammanfattar resultaten så här: "Ju lägre "studentprocenten" (d v s utbildningsintensiteten, min anm) är bland ungdomen från en yrkesgrupp, desto större är skillnaden mellan familjestorleken i studenternas familjer och samtliga familjer inom yrkesgruppen i fråga" (18).

Mobergs studie följdes upp av Israelsson-Quensel, på uppdrag av 1955 års universitetsutredning. Denna uppföljning omfattar 1952 års studenter och är till sin uppläggning lik Mobergs.(19)

Israelsson-Quensel (IQ) gjorde inte något försök att beräkna utbildningsintensiteten för de olika socialgrupperna, utan jämförelser med 1943 års studenter gjordes enbart utifrån de absoluta talen, med vissa resonemang om hur barnantalet rimligen hade påverkat antalet studenter från de skilda socialgrupperna. IQ kunde konstatera att antalet studenter från jordbrukar- och arbetarhem hade ökat påtagligt sedan 1943, samtidigt som dessa gruppers andel av barnen knappast hade ökat. Slutsatsen blev därför att utbildningsintensiteten hade ökat för dessa grupper. Eftersom förändringarna var mindre påtagliga för övriga grupper drog IQ slutsatsen att rekryteringsunderlaget till gymnasiet hade breddats väsentligt: "Inom de högre samhällsklasserna kvarstår studenfrekvensen (d v s utbildningsintensiteten, min anm) på ungefär samma nivå som tidigare, eventuellt sänkt i någon utsträckning, medan arbetarnas jämte jordbruksbefolkningens andel har ökat".(20)

Under 1950-talet byggdes de studiesociala åtgärderna ut kraftigt på högskolenivå. Även på gymnasienivå hade ett visst understöd vuxit fram. Vid 1940-talets mitt tillkom de s k landsbygdsstipendierna 1945 samt understöd 1946. Ytterligare utvidgningar skedde 1953, och 1957 infördes dessutom allmänna studiebidrag. Det var därför naturligt att en del av IQ:s undersökning även kom att omfatta studentkohortens stipendieringar.

Med tanke på gällande bestämmelser var det knappast förvånande att studenter från jordbrukarfamiljer fick stipendier i högre utsträckning än andra grupper, eftersom landsbygdsstipendierna i stor ut-

sträckning var avsedda för denna grupp. Undersökningen visade också, att studenter som var barn till arbetare, folkskollärare och mindre företagare fick stipendier i förhållandevis stor utsträckning. Det är snarast förvånande att fördelningen mellan socialgrupperna inte var än skevare. En viktig anledning till det är att stipendieringen inte enbart grundades på föräldrarnas ekonomiska förhållanden, utan också på betygsmeriter.(21)

IQ:s undersökning var inriktad på vad som blev av 1952 års studenter. De ägnade därför inte den något jämnare sociala rekryteringen någon uppmärksamhet. Den närmast till hands liggande förklaringen är givetvis att den sociala rekryteringen till realskola (motsv) hade breddats i minst lika stor utsträckning. Redan realskolans kraftiga utbyggnad sedan 1940-talets början gör en sådan förändring trolig. Omkring 1940 utgjorde elevantalet vid realskolans nybörjarklasser c a 20 procent av årskullen; vid 1950-talets början hade andelen nästan fördubblats.(22) Under 1950-talet byggdes realskolan ut ytterligare, samtidigt som enhetsskolan succesivt infördes i allt fler kommuner. Detta gynnade en jämnare social rekrytering, men ännu 1961 var andelen barn från socialgrupp I i realskolan större än andelen från socialgrupp III.(23)

Skillnaden i rekrytering från de olika socialgrupperna ökade emellertid på gymnasiet, vilket visar att socioekonomiska faktorer fortsatte att spela en roll vid övergången från realskola till gymnasium. Härnqvist-Graham undersökte bl a i vilken utsträckning realskoleelever avsåg att studera vidare på gymnasium. De kunde då visa, att (den avsedda) övergångsfrekvensen för barn ur socialgrupp I var 85 %, för socialgrupp II 66 % och för socialgrupp III 50 % (24).

Härnqvist-Graham lät realskoleeleverna även ange varför de avsåg, respektive inte avsåg, att studera vidare vid gymnasium. Denna undersökning är visserligen inte lätt att tolka. Eleverna fick kryssa för ett valfritt antal, i förväg givna, skäl. Flera av dessa täcker åtminstone delvis varandra, vilket gör att de absoluta svarsfrekvenserna måste betraktas med viss försiktighet.

Av de olika skälen hade betygen, inte oväntat, den högsta svarsfrekvensen. Elever med höga betyg anger detta som skäl att fortsätta studierna, och elever med låga betyg anger det som skäl för att inte fortsätta. På motsvarande sätt anges intresse, resp brist på intresse, för studier som skäl i väntad utsträckning. För dessa, och liknande skäl, är svarsfrekvenserna ungefär lika för elever från skilda socialgrupper. Däremot finns det påtagliga skillnader i svarsfrekvens mellan socialgrupperna för skäl av social och ekonomisk art. Sålunda angav en stor del av eleverna från socialgrupp I, att det alltid varit meningen att de skulle ta studentexamen, medan detta var ett ovanligt skäl för övriga elever. Likaså tillmättes föräldrarnas ekonomi ("de har råd att låta mig fortsätta") betydelse av hälften av eleverna från

socialgrupp I, men bara av en fjärdedel av eleverna från socialgrupp III. Föräldraekonomins betydelse framgick också av motiven till varför vissa realskoleelever inte avsåg att påbörja gymnasium. Av de elever från lägre socialgrupper som inte avsåg att gå vidare uppgav 15%-25% (varierande något med betyg och kön) att deras föräldrar inte hade råd att låta dem gå kvar i skolan. Någon jämförelse med elever från socialgrupp I gick inte att göra, eftersom det var så få som inte avsåg att gå vidare till gymnasiet från denna grupp.(25)

Härnqvist-Grahms undersökning var den första i Sverige som sökte kartlägga elevernas motiv inför gymnasiestudierna. Den följdes upp inom ramen för U68, och denna studie gav i allt väsentligt liknande resultat.(26) Såväl i den sistnämnda utredningen, som i Härnqvist-Grahm, drogs slutsatsen att val av gymnasial skolform i realiteten sker relativt tidigt under skolgången. Det förefaller då inte särskilt meningsfullt att försöka analysera orsaker till förändringar i tillströmningen till gymnasiet om undersökningen inte koncentreras till lägre skolformer.

I viss mening är detta ett riktigt konstaterande. Under praktiskt taget hela den studerade perioden var genomgången realskola ett krav för tillträde till gymnasiet. Följaktligen skedde den första, och viktigaste, sorteringen i folkskolans fjärde, alternativt sjätte klass.(27) Denna sortering kan visserligen förväntas bli allt mindre omfattande, ju mer realskoleväsendet byggdes ut. Det hindrar dock inte, att en undersökning av tillströmningen till realskolan från olika socialgrupper vore väl motiverad.

Avhandlingens huvuduppgift är emellertid att undersöka hur ändrade ekonomiska förhållanden (i vid bemärkelse) påverkat den sociala rekryteringen till högre studier.(28) Dessutom har forskningsöversikten visat, att den socialt betingade rekryteringen snedvreds i påtaglig grad mellan realskola och gymnasium - låt vara att undersökningarna är fåtaliga. Övergångsfrekvensen mellan realskola och gymnasium har inte varit särskilt hög. Enligt 1955 års realskoleutredning gick inte ens varannan realskoleelev vidare till gymnasiet under perioden 1931-1949.(29) Senare forskning har kunnat bekräfta detta, och har dessutom visat att övergångsfrekvensen mellan realskola och gymnasium låg på ca 45 procent under hela perioden 1922-1959.(30)

Moberg och Israelsson-Quensel fann att den sociala rekryteringen till gymnasiet började utjämnas något under 1940-talet. SCB gjorde senare uppföljningar av 1957, 1962 och 1967 års studenter, och kunde då visa att denna trend förstärktes under 1950- och 1960-talen.(31) Några försök att analysera denna utveckling gjordes dock inte i de nämnda utredningarna. Författarna hänvisade i allmänna ordalag främst till skolväsendets utbyggnad, men också till det ökande ekonomiska välståndet.

Forskningsöversikten har visat att man i tidigare undersökningar i stort sett avstått från försök att mäta förändringar i den sociala rekryteringen till gymnasiet eller använt sig av otillfredsställande mått. Delvis som en följd av detta har försöken att analysera den sociala rekryteringen över tiden varit vaga. De resultat som läggs fram i detta kapitel kompletterar därför i stor utsträckning den tidigare forskningen, genom att utbildningsintensiteter beräknas för perioden 1920-1960. Därmed erhålls också ett mått på den sociala rekryteringen, som kan användas vid en undersökning av samband mellan ekonomiska faktorer och tillströmning till gymnasieutbildningen inom olika socialgrupper.

2.3. Beräkning av utbildningsintensiteter

Det existerar en rikhaltig litteratur kring begreppet socialgrupp, och följaktligen ett stort antal möjliga socialgruppsindelningar.(32) Någon för alla förhållande idealisk indelning finns inte, utan varje val av stratifieringsmodell måste utgå från undersökningens syfte. Eftersom syftet här är att undersöka rekryteringen till gymnasiet, har jag använt en socialgruppsindelning där skilda rekryteringsmönster kan förväntas framträda, se Appendix A. Sedan en stratifiering valts kan utbildningsintensiteter beräknas för var och en av socialgrupperna. Detta har skett i tre steg:

1. Beräkning av antalet studenter från respektive socialgrupp.
2. Skattning av den vuxna befolkningens fördelning på socialgrupper.
3. Skattning av antalet 16-åringar från respektive socialgrupp.

1. Källmaterialet för studenternas sociala bakgrund är någorlunda konsistent över tiden. Dessutom redovisas ett antal undergrupper för varje socialgrupp i de skilda materialen, vilket gör det möjligt att konstruera serier som är inbördes konsistenta i mycket hög grad (se Appendix A).

I den följande framställningen används följande sju socialgrupper: Jordbrukare, Akademiker, Större företagare, Mindre företagare, Högre tjänstemän, Lägre tjänstemän, Arbetare. Dessa grupper är dock av mycket varierande storlek, alltifrån "Större företagare" och "Akademiker", som vardera omfattar 1,5% - 3% av totalbefolkningen, till "Arbetare", som omfattar drygt halva befolkningen. Den viktigaste invändningen mot en sådan indelning är att den är mycket noggrant genomförd för tjänstemän, där inte mindre än tre socialgrupper (inkl akademiker) skiljs ut. Däremot betraktas samtliga arbetarkategorier som en socialgrupp. En sådan indelning var förhållandevis rimlig då den infördes på 1930-talet. En differentiering av gruppen "Arbetare" vore emellertid önskvärd i denna undersökning. Man kan antaga, att det ökande antalet arbetarbarn vid gymnasiet fr o m 1950-talet i stor utsträckning kom från de yrkesutbildade arbetarna. Källäget är dock sådant, att denna kategori knappast går att urskilja från övriga arbe-

tare. Dessutom har det visat sig vara helt omöjligt att beräkna antalet jämnåriga barn i denna yrkeskategori.

2. Uppgifter om den vuxna befolkningens fördelning på socialgrupper samlas in i samband med Folkräkningarna, d v s med antingen fem eller tio års mellanrum. Dessa data får anses vara de mest tillförlitliga i den svenska statistiken, eftersom de hänför sig antingen till hela befolkningen eller till ett representativt urval. Detta material lider dock av flera allvarliga brister, som gör det olämpligt att använda det som underlag för beräkning av storleken på de socialgrupper som presenterades i föregående avsnitt. Den största nackdelen är att socialgruppsindelningen inte är jämförbar med utbildningsstatistiken. Jag har därför valt att beräkna socialgruppernas storlek utifrån valstatistiken (SOS Riksdagsmannavalen). Åren 1911 - 1960 inhämtades bl a yrkesuppgifter om den i röstlängd upptagna befolkningen inför varje andrakammar val. Yrkesuppgifterna kodades och fördes samman till ett trettiootal yrkesgrupper, där den främsta hänsynen togs till yrkesställningen (och mindre till näringsgren). Uppenbarligen har Wicksell-Larsson haft denna indelning för ögonen, när de definierade sina socialgrupper.(33) Det är därför möjligt att gruppera valstatistikens yrkesgrupper på ett sätt som gör dem approximativt jämförbara med utbildningsstatistiken. De avvikelser som finns diskuteras i Appendix A, och där görs även en bedömning av valstatistikens kvalitet.

I valstatistiken är såväl män som kvinnor yrkesgrupperade. Jag har dock endast använt uppgifterna om männens yrkestillhörighet, av två skäl. För det första mäts studenternas sociala ursprung med familjeföreståndarens yrke, vilket i allmänhet var faderns. Jämförbarheten med utbildningsstatistiken bör bli bättre om endast männens socialgruppstillhörighet studeras. För det andra är uppgifterna om kvinnornas yrkes- och socialgruppstillhörighet av betydligt sämre kvalitet.(34)

Socialgruppen "Akademiker" finns inte särredovisad i valstatistiken, varför deras antal måste beräknas på annat sätt. Jag har utgått från Wicksell-Jernemans beräkning av antalet 1933 samt akademikerräkningen 1955.(35) Dessa båda material ger utgångspunkter, varifrån antalet akademiker i relevant ålder kan beräknas.

3. Det existerar inte några sammanhängande serier över den sociala härkomsten för barn i gymnasieåldern i Sverige. Detta faktum har medfört, att det i tidigare undersökningar inte har gjorts några försök att beräkna utbildningsintensiteter. Det förefaller dock vara möjligt att med utgångspunkt från fertilitetsmönster och giftermålsfrekvens inom skilda socialgrupper vara möjligt att åstadkomma sådana skattningar av antalet barn i 16-årsåldern som behövs för att kunna beräkna utbildningsintensiteter.

Fertilitetsskillnader mellan socialgrupperna har beräknats i två steg. Först har antalet barn per äktenskap som varat mellan 15 och 19 år beräknats för de skilda socialgrupperna. (36) Detta motsvarar ungefär antal barn per gift man i åldersgruppen 40 - 49 år.

Därefter beräknas andelen gifta män i åldersgruppen 40 - 49 år inom resp socialgrupp utifrån 1930 och 1960 års folkräkningar. På basis av dessa beräkningar kan sedan det genomsnittliga antalet barn per man i åldersgruppen 40 - 49 år beräknas för varje socialgrupp vid två tillfällen i tiden, nämligen i mitten av 1930-talet och c:a 1960. Dessa genomsnittstal har slutligen gjorts om till index, där genomsnittet för samtliga socialgrupper är 100 vid resp tillfälle. Tillvägagångssättet kan illustreras med socialgruppen "Jordbrukare" 1960.

Genomsnittligt antal barn per gift man: 2,744

Andel gifta män: 78,1 procent

Genomsnittligt antal barn per man, 40-49 år: 2,143

Genomsnittligt antal barn för samtliga män, 40-49 år: 1,819

Index för Jordbrukarna: 118 ($= 2,143 / 1,819$)

Eftersom uppgifterna har hämtats ur flera olika källor har ett flertal antaganden och approximationer måst göras. För en detaljerad framställning hänvisas till Appendix B.

I Tabell 2 har beräknade index sammanställts. Ett index större än 100 betyder att antalet "äldre" barn i socialgruppen utgjorde en större andel av samtliga "äldre" barn, än vad antalet män i åldern 40-49 år i socialgruppen utgjorde som andel av samtliga män i denna åldersgrupp. Antalet "äldre" barn, d v s i femtonårsåldern plus minus ett par år i resp socialgrupp, går sedan enkelt att beräkna utifrån index, socialgruppens andel av män 40-49 år samt åldersklassens storlek.

Tabell 2.1: Socialgruppsspecifika "äldre" index 1935 och 1960.

<u>Socialgrupp</u>	<u>Index 1935</u>	<u>Index 1960</u>
Jordbrukare	128	118
Akademiker	88	116
Större företagare	88	111
Mindre företagare	91	98
Högre tjänstemän	(80)	116
Lägre tjänstemän	(75)	103
Arbetare	95	95

Källor: Se Appendix B

Det framgår klart av tabellen att förhållandet mellan antal äldre barn och antal män 40-49 år har förändrats påtagligt under de 25 åren i alla socialgrupper utom "Arbetare". För två grupper, jordbrukare och mindre företagare, förklaras förändringarna av att andelen gifta män

förändras. För övriga grupper är fertilitetsförändringarna av större betydelse. I brist på data för andra tidpunkter antas förändringarna ha skett likformigt över tiden.

Eftersom metoden bygger på ett stort antal approximationer, behöver resultaten testas på något sätt. Den självklara jämförelsen är mellan mina skattningar för 1960 och individualstatistikens uppgifter för 1961. Det jag försöker skatta är antalet barn i den ålder då gymnasiestudier i allmänhet påbörjas, d v s antalet 16-åringar i resp socialgrupp. Fördelningen av 13-åringarna kan förväntas skilja sig något från skattningarna, men avvikelserna får inte vara särskilt stora om metoden ska kunna accepteras. Beroende på något skilda definitioner av resp socialgrupp i valstatistiken och individualstatistiken har grupperna högre tjänstemän och lägre tjänstemän har slagits samman till "Tjänstemän" i följande sammanställning.

Tabell 2.2: Skattade värden jämfört med individualstatistikens uppgifter rörande äldre barns sociala bakgrund omkr 1960.

<u>Socialgrupp</u>	<u>Skattad fördelning (%)</u>	<u>Fördeln enl ind stat %</u>	<u>Proc avvikelse för den skattade fördelningen</u>
Jordbrukare	14,3	13,8	+ 4 %
Akademiker	2,9	3,4	- 15 %
Större företagare	1,6	0,9	(+ 84 %)
Mindre företagare	10,6	10,2	+ 3 %
Tjänstemän	22,4	20,7	+ 8 %
Arbetare	47,3	51,0	- 7 %

Källor: Se texten

Skattningarna avviker inte i någon större omfattning från individualstatistiken för de större socialgrupperna, vilket innebär att metoden kan accepteras för dessa. Utfallet för större företagare är som synes mycket dåligt, men som tidigare påpekats kan slumpmässiga variationer för en så liten grupp inte uteslutas. Av 1953 års barn kom 1966 1,5% från socialgruppen "Större företagare, vilket stämmer väl överens med skattningen. Med viss reservation accepteras därför skattningarna även för de mindre socialgrupperna.

2.4. Utbildningsintensiteter, 1917-1959

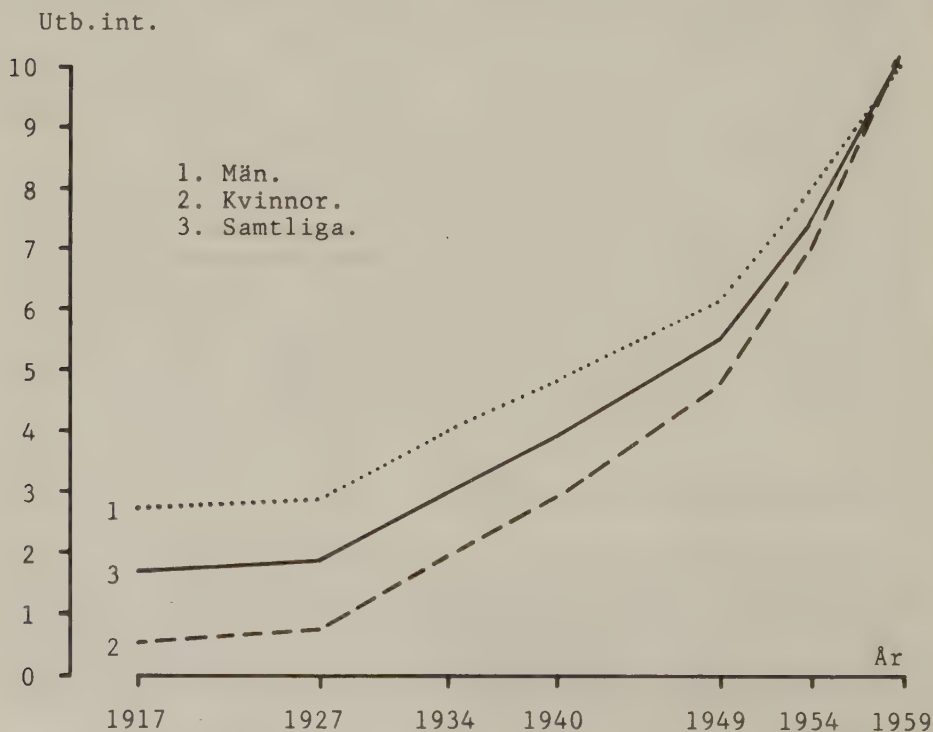
I de utredningar som diskuterades i avsnitt 2, finns uppgifter om antalet studenter fördelat efter socialgrupp och kön vid olika tillfällen i tiden, nämligen åren 1920, 1930, 1937, 1943, 1952, 1957 och 1962. Dessa studenter var i genomsnitt 16 - 17 år när gymnasiestudierna påbörjades. Genom att sätta antalet studenter i förhållande till det beräknade antalet 16-åringar inom resp socialgrupp beräknas utbildningsintensiteten för de båda könen inom resp socialgrupp.

Nu avser uppgifterna om antalet studenter egentligen inte antalet nybörjare utan studentexamina. När uppgifterna används som om de vore nybörjarsiffror, innebär det för det första att utbildningsintensiteterna inte beräknas för de ovan nämnda tidpunkterna, utan att årtalen förskjuts tre år bakåt. För det andra medför det strängt taget ett antagande att det inte skedde några som helst avhopp under gymnasietiden. En mindre rigorös tolkning är att de avhopp som skedde inte var korrelerade med social bakgrund. Detta är förmodligen inte helt riktigt, utan det är troligt att gymnasieelever från hem med utbildningstraditioner i högre grad fullföljde sin utbildning.(37) Vi vet dock inte vilka variationer i studieavbrotten som skett över tiden, varför antagandet måste behållas i den mindre rigorösa formen. Tillströmningen totalt sett kommer därför att underskattas något.

2.4.1 Total utbildningsintensitet

Innan tillströmningen för de olika socialgrupperna diskuteras, behöver de generella dragen lyftas fram och diskuteras. I diagram 2.1 finns utbildningsintensiteten totalt sett, och fördelat mellan män och kvinnor. Där framgår det klart, att åtminstone från slutet av tjugo-

Diagram 2.1: Utbildningsintensitet för män resp kvinnor 1917-1959

Källor: Se texten

talet ökade utbildningsintensiteten i förhållandevis jämn takt över tiden, och att ökningstakten hela tiden var högre för kvinnornas del. Det framgår också att ökningen blev kraftigare efter 1949.

En sådan stabilitet tyder på att generellt verkande faktorer kraftigt har påverkat utbildningsintensitetens förändring. En viktig sådan faktor, som brukar poängteras i utbildningshistoriska verk, är gymnasieväsandets utbyggnad. Anledningen är inte svår att finna. En mängd undersökningar har visat på ett negativt samband mellan avstånd till utbildningsanstalt och utbildningsintensitet.(38) En kraftig utbyggnad av gymnasieväsendet på nya orter medför därför närmast självklart en ökad rekrytering från dessa orter med omland.

1917 fanns gymnasier på 41 orter, främst i residens- och stiftsstäder. Detta antal förändrades inte under tjugotalet, vilket återspeglas i den konstanta utbildningsintensiteten. 1927 började den enda större gymnasiereformen som genomfördes före 60-talets omvandling av gymnasiet. Avsikten med 1927 års reform var att "undanröja eller rättare minska de orättvisor som fanns med avseende på möjligheterna att förvärva högre skolorbildning, för barn från fattiga hem, barn från landsbygden samt flickorna"(39). Tidigare hade flickor i stort sett endast kunnat avlägga studentexamen vid privatläroverk, vilket klart återspeglas i den mycket låga utbildningsintensiteten 1917 och 1927. Efter 1927 försvann de flesta formella hindren för flickor. Vi ser också, att utbildningsintensiteten stiger även för kvinnornas del fr o m 1934.

Ett annat viktigt inslag i 1927 års reform var en succesiv utbyggnad av läroverksorganisationen. Under 1930- och 1940-talen ökade antalet gymnasieorter med i genomsnitt en ny ort per år. Fr o m slutet av fyrtiotalet steg emellertid utbyggnadstakten. 1947 och 1948 tillkom sammanlagt 15 nya gymnasieorter, och mellan 1949 och 1956 var utökningen i genomsnitt två per år. Efter en ny markant ökning 1957-1959 (7 st) saknade endast ett fåtal större orter gymnasium.(40) Samtidigt byggdes realskolan ut. Det förefaller som om dess utbyggnad i allt väsentligt var koncentrerad till samma korta perioder som gymnasiets. Det enda undantaget är att realskoleväsendet byggdes ut kraftigt även åren 1950 och 1951.(41)

Den totalt sett jämna ökningen av utbildningsintensiteten sammanfaller alltså väl med en i stort sett jämn utbyggnadstakt av gymnasieorganisationen. Utifrån ökningstakten kan vi också tala om en periodgräns i slutet av 1940-talet, då såväl utbyggnad som utbildningsintensitet börjar öka snabbare.

Ytterligare en faktor som kan ha bidragit till den snabbare ökningen i utbildningsintensiteten fr o m slutet av fyrtiotalet är befolkningskoncentrationen till större och medelstora orter, d v s i stor utsträckning till gymnasieorter. Generellt sett ägde nyetablering av gymna-

sium alltsedan 1930-talet rum på expanderande orter, främst i industristäder. Vi kan därför antaga att nyetableringen delvis påverkade den sociala rekryteringen, genom att de nya gymnasieorternas sociala struktur i allmänhet skilde sig från de gamlas. I stort sett bör rekryteringsunderlaget ha breddats i större utsträckning för arbetare än för akademiker och högre tjänstemän. Denna faktor går dock knappast att skilja från effekterna av andra socialgruppsspecifika faktorer som påverkat rekryteringen till gymnasiet.

2.4.2 Socialgruppsspecifika utbildningsintensiteter

Utbildningsintensiteterna för de olika socialgrupperna finns återgivna i Diagram 2 a - g, på omstående sida. I fråga om nivå kan de indelas i tre grupper:

- A: med utbildningsintensitet betydligt över genomsnittet. Omfattar Akademiker, Större företagare och Högre tjänstemän, d v s de socialgrupper där fadern i allmänhet själv har studentexamen eller motsvarande, och goda inkomster.
- B: med utbildningsintensitet någorlunda i nivå med genomsnittet. Kategorin omfattar Mindre företagare och Lägre tjänstemän.
- C: med utbildningsintensitet lägre än genomsnittet. Denna kategori består av Jordbrukare och Arbetare.

Ett sådant mönster var givetvis helt förväntat. Studeras däremot förändringen inom resp socialgrupp, kommer ett par mindre väntade drag fram.

Med tanke på den kraftiga ökningen av utbildningsintensiteten, totalt sett, borde man rimligtvis förvänta att den också steg för samtliga grupper mellan varje mättillfälle efter 1927. Vi ser dock att så inte är fallet för tre socialgrupper, Större företagare samt Högre resp Lägre tjänstemän: För dessa tre socialgrupper har utbildningsintensiteten praktiskt taget stagnerat sedan 1940, huvudsakligen beroende på att utbildningsintensiteten för männen har stagnerat eller minskat sedan dess. En tänkbar förklaring vore, att pojarna ur dessa socialgrupper sökt sig till andra gymnasiala utbildningar i större utsträckning efter 1940, men källmaterialet ger knappast stöd åt en sådan tolkning.(42) Man kan inte heller generellt dra slutsatsen, att i grupper som redan redan tidigt har hög utbildningsintensitet, nåddes en "platå" fr o m 1940-talet. Akademikernas utbildningsintensitet visar inga stagnations-tendenser under perioden. Dessa resultat bekräftar vissa av de skattningar Moberg gjorde (se avsnitt 2.2). Överensstämmelsen är god för socialgrupperna Jordbrukare, Arbetare och Mindre företagare. Däremot fann Moberg tendenser till fallande utbildningsintensitet för socialgruppen Akademiker mellan 1937 och 1950, vilket troligtvis beror på att hans skattning av antalet 20-åringar i socialgruppen är för hög.

Ett försök att tolka dessa och andra förändringar görs i följande av-

a) Akademiker

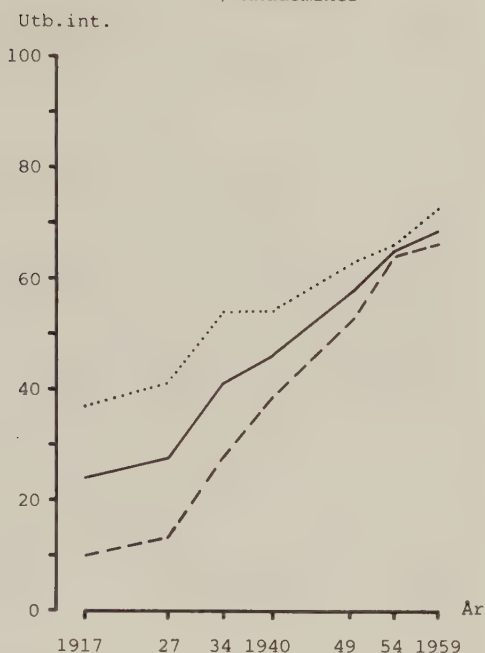
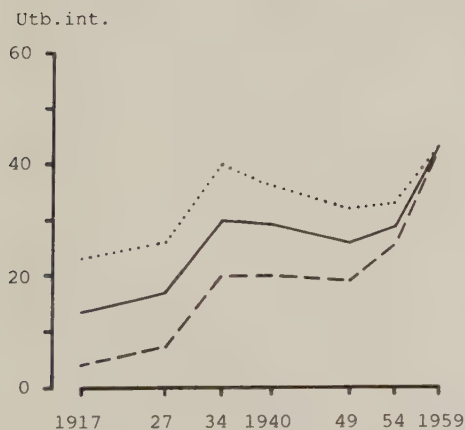

Diagram 2.2., a-g:
Socialgruppsspecifika
utbildningsintensiteter
1917 - 1959.

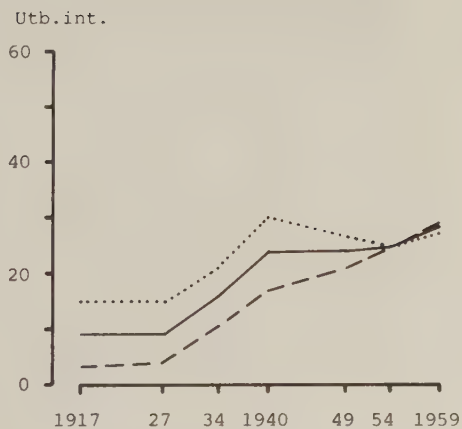
— män+kvinnor.
..... män.
--- kvinnor.

Källor: Se texten.

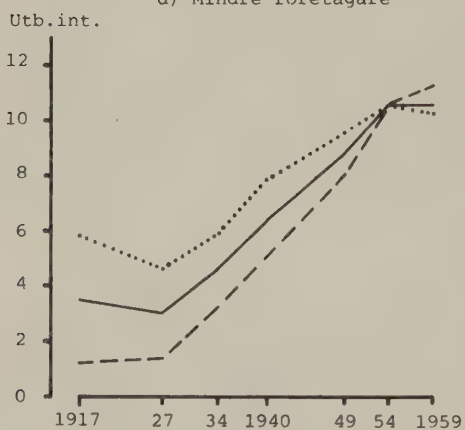
b) Större företagare

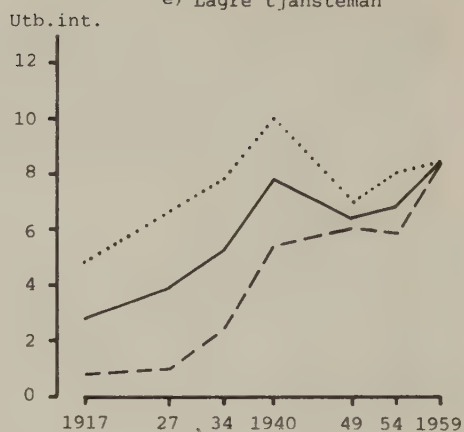
c) Högre tjänstemän

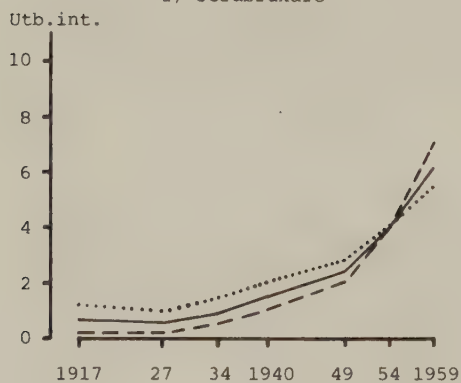
d) Mindre företagare

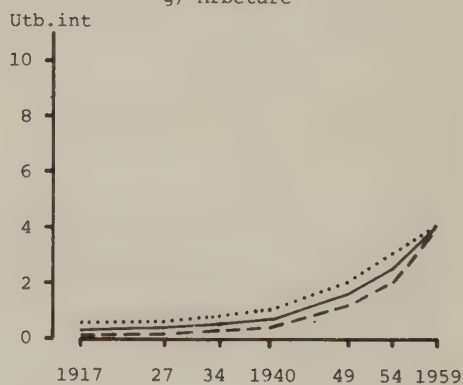
e) Lägre tjänstemän

f) Jordbrukare

g) Arbetare

snitt, där förändringar i utbildningsintensiteten relateras till realinkomstförändringar inom de olika socialgrupperna. Några definitiva förklaringar blir det inte fråga om, eftersom tillströmningen till gymnasiet betingas av ett flertal faktorer, varav realinkomsten endast är en.

2.5. Hushållsinkomst, utbildningskostnader och tillströmning till gymnasiet

All utbildning innebär att samhällsresurser tas i anspråk, resurser som i stället kunde ha använts till direkt produktiva ändamål eller till ökad konsumtion. I en ekonomi som kännetecknas av tillväxt är det lättare att avstå från allt större resurser för utbildningsändamål. Följaktligen är den ökning av utbildningsintensiteten, som kunde konstateras i föregående avsnitt, ytterst beroende av att perioden 1920-1960 var en period med ekonomisk tillväxt, ett förhållande som underlättade skolväsendets utbyggnad.

Den ekonomiska tillväxten medförde också realinkomsthöjningar. Dessa kan antas ha påverkat tillströmningen till gymnasiet på två skilda sätt. För det första innebär de att hushållens efterfrågan på olika varor och tjänster ökar. Utbildning kan ses som en sådan tjänst, varför de stigande inkomsterna bör ha medfört ökad efterfrågan (konsumtionshypotesen).

Inkomstökningarna medför emellertid också att "priset" för utbildningen stiger. "Priset" utgörs nämligen i allt väsentligt av den inkomst som den studerande avstår från under utbildningstiden. Priseffekterna kan bli så stora, att efterfrågan på utbildning minskar, eller åtminstone ökar långsammare.

Inom utbildningsekonomin tillmäts utbildningskostnader och hushållsinkomster inte någon avgörande betydelse. Det dominerande synsättet där är att utbildning är investering, och att efterfrågan på utbildning styrs av investeringskalkyler. Jag anser att detta resonemang inte är särskilt fruktbart på gymnasienivå. Man kan på goda grunder anta, att gymnasieutbildning under den här studerade perioden hela tiden var "lönsam" för studenterna i humankapitalteorins mening. Det var emellertid familjerna som finansierade huvuddelen av investeringen, dock utan att i egentlig bemärkelse tillgodogöra sig vinsterna. Ur familjens synpunkt kan därför smärre variationer i utbildningens lönsamhet tett sig mindre betydelsefull än möjligheterna att finansiera utbildningstiden. Eftersom valet att övergå till gymnasium i allt väsentligt träffades inom familjen, och inte av den presumtive studenten på egen hand, är det rimligt att koncentrera analysen på familjernas ekonomiska situation. I detta avsnitt anknyts således till Marshalls syn på utbildningen och den vikt han lade vid skillnader i möjligheter att finansiera utbildningen mellan olika familjer.

Som mått på familjernas ekonomiska situation används här hushållens bruttoinkomster, före skatt och transferingar. Under den studerade

perioden mäter detta förmodligen bättre familjernas ekonomiska situation än vad den disponibla inkomsten gör, eftersom familjeekonomin inte enbart är beroende av löpande inkomster utan också möjligheter att använda sparad och lånat kapital. Dessa storheter kan antas vara bättre korrelerade med bruttointkomsten.

Det sker dock inte någon kontinuerlig insamling av data över inkomstutvecklingen inom olika typer av hushåll. Inkomstutvecklingen skattas därför i huvudsak från material som arbetats fram inom forskningsprojektet "Det svenska välståndets utveckling 1925-1960". Materialdiskussion och resultat redovisas i Appendix C.

2.5.1 Samband mellan hushållsinkomst och tillströmning till gymnasiet

Diskussionen i detta avsnitt delas upp på de två större perioder som definierades i avsnitt 2.4.1, d v s 1917-1940 resp. 1949-1959. För den första perioden begränsas diskussionen till fem socialgrupper, eftersom vi endast har inkomstuppgifter för större resp mindre företagare vid ett tillfälle, 1925.

Utvecklingen illustreras i Diagram 2.3 (a - e), där förändringarna av utbildningsintensiteten och hushållsinkomsten, deflaterad med levnadskostnadsindex (1914=100) återgivits. Det bör påpekas att inkomstökningen mellan 1919 och 1925-29 är överdriven, eftersom den kraftiga inflationen 1919-1920 medförde att levnadskostnadsindex steg markant. Realinkomsten under kriget var sannolikt högre.

Diagrammen visar att tjänstemannagrupperna (i vid bemärkelse) hade en långsam realinkomstutveckling under 1920-1930-talen. Generellt sett ökar emellertid utbildningsintensiteten för dessa grupper under samma period, vilket inte talar för att fanns några påtagliga samband under perioden. För arbetarnas del är sambandet något mer uttalat, men ökningen av utbildningsintensiteten sker på en mycket låg nivå, vilket gör det svårt att hårdra några tolkningar. Det förefaller dock vara så, att socialgrupper med svaga utbildningstraditioner var mer känsliga för realinkomstförändringar. Även jordbrukarnas inkomster steg under 30-talet, vilket sammanfaller med stigande utbildningsintensitet. Däremot hade denna grupp upplevt realinkomstminskning under 20-talet, och vi ser att utbildningsintensiteten sjönk under detta årtionde.

För perioden 1949-1959 kan Järneks inkomstmateriel användas, eftersom detta återspeglar inkomstutvecklingen inom samtliga sju socialgrupper. Diagram 2.3 har därför kompletterats med Tabell 2.3, som visar den procentuella förändringen av hushållens realinkomst och utbildningsintensitet mellan 1948/1949 och 1964/1959 (årtalen före snedstrecken avser realinkomst, efter snedstrecken utbildningsintensitet). Samtliga socialgrupper uppvisar ett positivt samband mellan realinkomstutveckling och utbildningsintensitet under efterkrigstiden.

Diagram 2.3 Samband mellan hushållsinkomst och utbildningsintensitet för skilda social-grupper 1917-1959.

a) Akademiker

b) Högre tjänstemän

c) Lägre tjänstemän

d) Arbetare

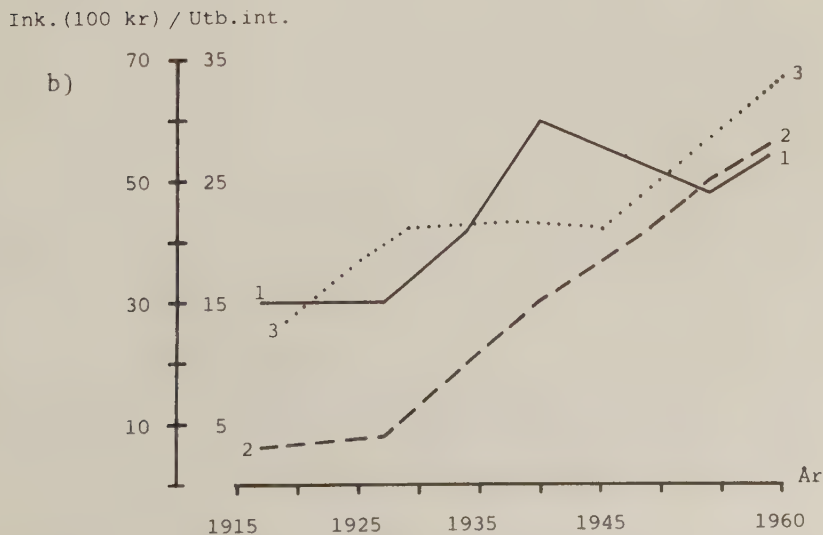
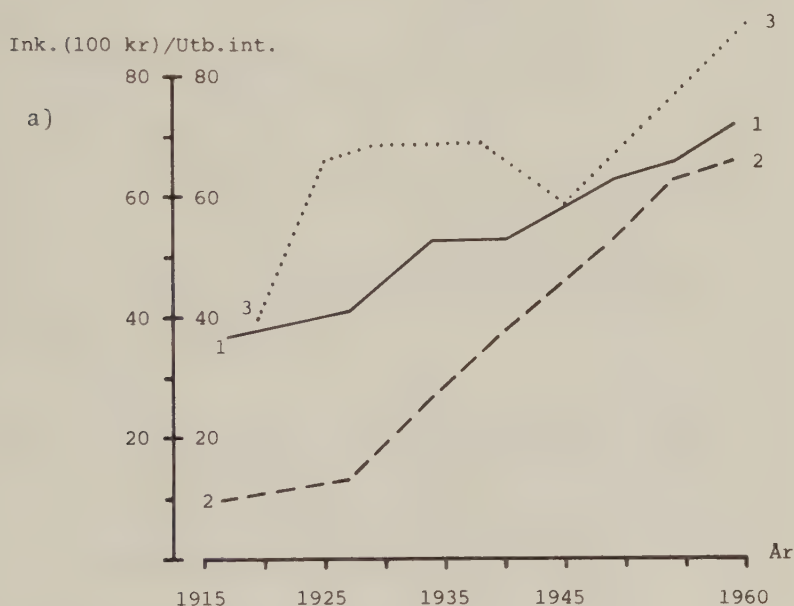
e) Jordbrukare

Teckenförklaring

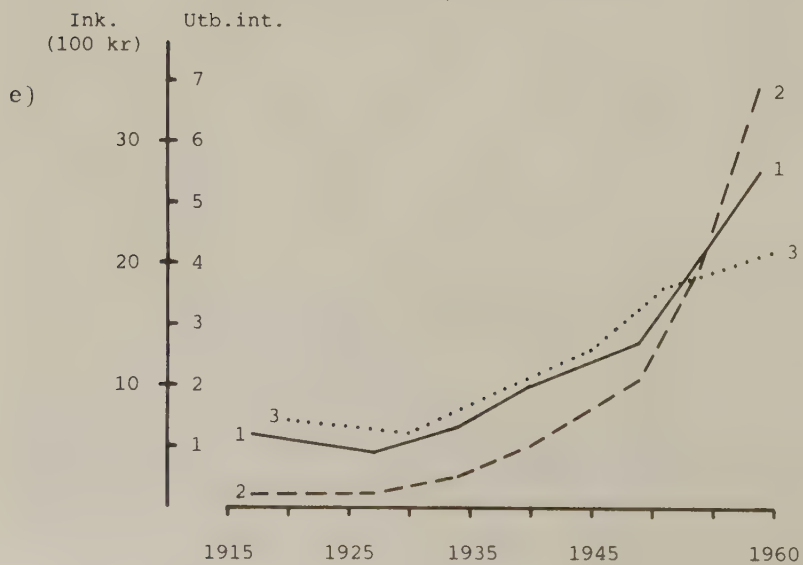
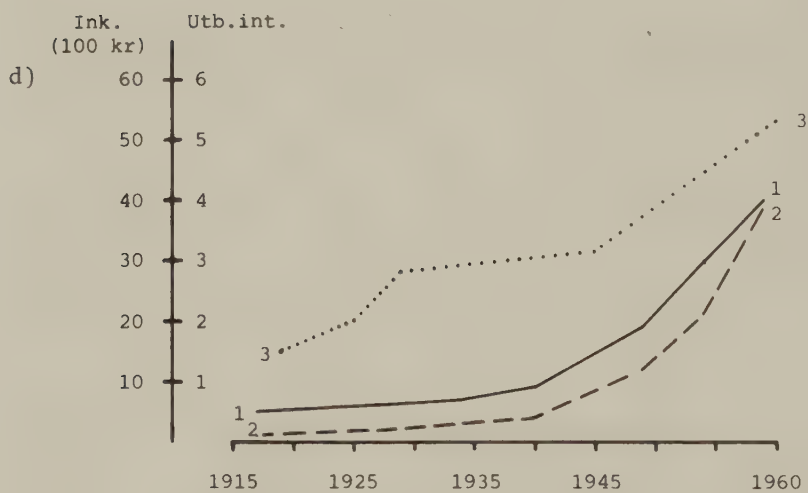
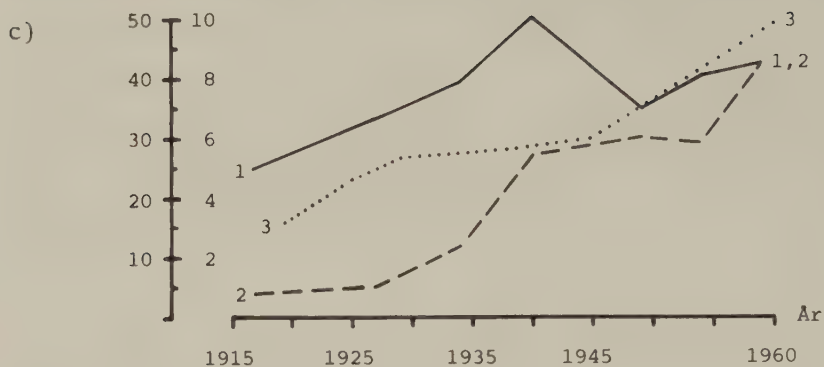
1 utbildningsintensitet män

2 utbildningsintensitet kv

3 realinkomst för hushållen
(se Appendix C)

Ink. (100 kr) / Utb.int.

Däremot visar tabblån inte på något påtagligt samband mellan öknings-takten i de både variablerna. Undantaget utgörs återigen av arbetarna, som både uppvisar den största inkomstökningen och den kraftigaste stegringen av utbildningsintensiteten.

Tabell 2.3: Procentuell förändring av hushållsinkomst och utbildningsintensitet 1948/49 - 1964/59.

<u>Socialgrupp</u>	<u>Förändring hushållsink</u>	<u>Förändring utbildn intensitet pojkar</u>	<u>flickor</u>
Jordbrukare	+ 53 ^{x)}	+ 100	+ 230
Akademiker	+ 66	+ 14	+ 25
Större företagare	+ 7	+ 32	+ 120
Mindre företagare	+ 45	+ 7	+ 40
Högre tjänstemän	+ 64	+ 2	+ 36
Lägre tjänstemän	+ 65	+ 20	+ 42
Arbetare (yrkesutb)	+ 81	+ 113	+ 215

x) avser sammanräknad nettoinkomst (SOS Skattetaxeringarna)

Källa: M Järnek, tab T V:21 - V:23. Se även appendix.

För övriga grupper är däremot sambandet svagt. Större företagare har den långsammaste inkomstökningen, men uppvisar trots det en påtaglig ökning av utbildningsintensiteten, medan det motsatta gäller framförallt högre tjänstemän.

Sammanfattningsvis kan man då konstatera, att det visserligen råder ett samband mellan stigande realinkomst och ökande utbildningsintensitet, speciellt för socialgrupper med svaga utbildningstraditioner, men att detta samband endast kan anges i allmänna termer. Det går inte att finna några starka samband mellan ökningstakten för inkomster resp utbildningsintensitet.

2.5.2 Utbildningskostnader och tillströmning till gymnasiet

Det faktum, att hushållens realinkomstförändringar inte kan sägas ha några starka samband med utbildningsintensiteternas förändring, är egentligen inte så förvånande. Hypotesen innebär att hushållen efterfrågar mer av en vara när inkomsterna stiger. En, i allmänhet out-sagd, förutsättning för att detta ska gälla är dock att varans pris inte ökar snabbare än inkomsterna. I detta avsnitt undersöks om detta är ett rimligt antagande. Utgångspunkten är på så sätt en slags konsumtionsansats, eftersom de kostnader som är förknippade med gymnasiestudier för familjen innebär att man måste avstå från annan konsumtion (eller sparande).

Med "priset" på gymnasieutbildning avses här såväl direkta som indirekta kostnader. De direkta kostnaderna, d v s utgifter för böcker, terminsavgifter och liknande, var i allmänhet negligerbara under perioden. Undantaget utgörs av att flickor före 1927 års gymnasier-

form inte hade tillträde till de statliga läroverken, utan var hänvisade till privata skolor. De indirekta kostnaderna utgörs av den inkomst eleven kunde haft om han/hon inte gått i gymnasiet (försutten inkomst). Eftersom barnen nästan undantagslöst bodde kvar i föräldrahemmet under den studerade perioden, vare sig de gick på gymnasiet eller arbetade, innebar studier att den samlade hushållsinkomsten blev lägre under studietiden. Effekterna bör dock ha skilt sig betydligt åt i de skilda socialgrupperna, eftersom tillskottet om barnet ägnade sig åt förvärvsarbete, var procentuellt mycket större i en arbetarfamilj än i en akademikerfamilj. Följaktligen blir "priset" betydligt högre för en arbetarfamilj.

"Priset" påverkas också av i vilken utsträckning stipendier, bidrag och lån kunde utgå. Före 1945 var tillgången till sådana mycket begränsad för elever vid de allmänna läroverken, och bestod främst av nedsatta terminsavgifter. 1945 infördes emellertid s k landsbygdsstipendier, avsedda att minska kostnaderna för inackordering eller dagliga resor. C:a hälften av landsbygdsstudenterna erhöll sådana stipendier vid 1940-talets slut.(43) 1946 infördes behovsprövade stipendier, vilka kunde ges även till studenter från gymnasieorten. De båda stipendierna var maximerade till 500 kr per student och läsår.(44) 1952 höjdes det behovsprövade stipendiet till 750 kr, och 1957 infördes allmänt studiebidrag för elever t o m 17 år.(45) För att beräkna utbildningskostnaderna för hushållen har jag satt lön för minderåriga arbetare (inom industrin) i relation till hushållsinkomsten före skatt.(46) Beräkningar har endast varit möjliga att genomföra för fyra socialgrupper.

Tabell 2.4: Ungdomslöner i relation till hushållsinkomster+ungdomslön för vissa yrkesgrupper, 1919-1960. Procenttal.

Yrkesgrupp (socialgrupp)	1919	1925	1929	1938	1945	1960
Läroverksadjunkt (akademiker)	10	9	10	10	14	19 (18)
Ingenjör (högre tjänstemän)	16	16	16	16	20	26 (25)
Kontorist (lägre tjänstemän)	27	26	25	25	28	35 (33)
Byggnadssnickare (arbetare)	29	29	24	24	27 (20)	33 (27)

Anm: Siffrorna inom parentes anger ungdomslönens relation till hushållsinkomsten, när hänsyn har tagits till allmänt studiebidrag (1960) samt behovsprövade stipendier för arbetarkategorin 1945 och 1960.

Källor: K Olsson "Hushållsinkomst...", tab 7, SOS Löner samt Soc Medd.

Tabellen visar att för akademiker och högre tjänstemän utgjorde den inkomst, deras barn kunde erhållit om de inte studerat, endast en liten andel av hushållsinkomsten fram t o m 1938. Annorlunda uttryckt var "priset" för gymnasieutbildning sannolikt av underordnad betydelse för valet om barnet skulle börja gymnasium eller ej. Däremot förändras knappast den försuttna inkomstens relativa betydelse för socialgruppen lägre tjänstemän, men trots det stiger deras övergångsfrekvens under dessa år. För arbetarnas del ser vi att den försuttna inkomsten fick en minskad relativ betydelse efter 1925, vilket inträffar parallellt med att utbildningsintensiteten stiger.

De stigande ungdomslönerna medförde emellertid att den försuttna inkomsten ökade, dvs att gymnasiestudier fick ett relativt sett högre pris under fyrtioalet. Detta förefaller inte ha påverkat utbildningsintensiteten för socialgruppen akademiker, men däremot sjönk utbildningsintensiteten både för högre och lägre tjänstemän under dessa år. Vid slutet av 1940-talet tillkom en faktor som påverkade "priset" för gymnasieutbildning, nämligen behovsprövade stipendier. Gör man det rimliga antagandet att dessa främst gick till studerande ur arbetarfamiljer, så visar Tabell 2.4. att "priset" för gymnasieutbildning faktiskt sjönk för dessa familjer. Vi har också sett att utbildningsintensiteten för socialgruppen arbetare steg under fyrtioalet.

Fram till slutet av fyrtioalet går det således att tolka större delen av förändringarna i utbildningsintensitet utifrån den försuttna inkomstens relativa betydelse för hushållen (undantagen utgörs huvudsakligen av akademikerna). Däremot är utvecklingen på femtioalet inte möjlig att tolka på detta sätt. Under dessa år fortsatte ungdomslönerna att stiga mer än hushållsinkomsten, vilket innebar att gymnasiestudier relativt sett fick ett allt högre "pris". Detta faktum kvarstår även om man tar hänsyn till att allmänna studiebidrag infördes 1957. Trots det relativt sett stigande "priset" på gymnasieutbildning steg emellertid utbildningsintensiteten för samtliga grupper under femtioalet.

Vi har emellertid tidigare visat att femtioalet skilde sig från den tidigare perioden bl a därigenom att hushållens realinkomster steg kraftigt. Det medförde, att hushållsinkomsten 1960 var större än vad hushållsinkomst plus ungdomslön hade varit under trettio- och fyrtioalet (47). Den ekonomiska tillväxten under femtioalet medförde således att allt fler hushåll kunde avstå från den extra inkomst som deras barn kunde fått om de ej bedrivit gymnasiestudier. Härtill kommer att realinkomsten per hushållsmedlem i genomsnitt var ännu mer uttalad än vad som tidigare framgått. Medelantalet barn per långvarigt äktenskap sjönk från 2,9 år 1935 till 2,2 år 1963 (se Appendix B). Ur dessa synvinklar stärks således sambanden mellan realinkomstökningar och stigande utbildningsintensiteter under 1950-talet.

2.6 Avslutande kommentarer

Beslutet att bedriva gymnasiestudier, eller riktigare uttryckt, familjens beslut att låta ett barn bedriva gymnasiestudier, grundas självklart inte enbart på ekonomiska kriterier. Härav följer dock inte att man, som i tidigare svenska undersökningar, kan bortse från ekonomiska faktorer, eller nöja sig med att behandla dem på ett allmänt plan. En undersökning av de ekonomiska faktorerna försvåras dock i stor utsträckning av att samtidigt som de genomgår förändringar, förändras också utbildningssystemet. Det är därför mycket svårt att klart och entydigt visa exakt vilken betydelse t ex ändrad hushållsinkomst har för benägenheten att bedriva gymnasiestudier.

Hushållsinkomsten i sig själv visade inte heller särskilt god samvariation med utbildningsintensiteten inom resp socialgrupp. För socialgrupper med stark utbildningstradition (speciellt akademiker) förefaller ekonomiska faktorer överhuvudtaget inte spela någon roll för förändringar av utbildningsintensiteten. Ju svagare utbildningstraditioner inom en socialgrupp, desto större roll förefaller de ekonomiska faktorerna ha spelat. Vi har sett, hur det studiestödsprogram som påbörjades efter 1945, bidrog till att sänka utbildningskostnaderna för just dessa grupper, parallellt med att utbildningsintensiteten steg.

Det är dock tveksamt om dessa åtgärder ensamt kunde få någon större effekt. I ekonomiska termer kan istället den ökande utbildningsintensiteten under 1950-talet i viss utsträckning ses som en kombinerad effekt av ökande realinkomster (speciellt per capita). Därigenom ökade de ekonomiska möjligheterna för hushållet att låta barnen bedriva gymnasiestudier, eftersom den förutsatta inkomsten inte längre var lika nödvändig som tidigare.

Det bör emellertid betonas att vi i detta kapitel inte försökt ge någon heltäckande förklaring till variationerna i tillströmningen till gymnasiet. Som påpekats i inledningen avser kapitel 2 främst att ge en bakgrund till diskussionen om tillströmningen till högre utbildning. De skillnader i utbildningsintensitet vi här har kunnat studera utgör skilda nivåer, från vilka tillströmningen till högre utbildning utgår. Dessa nivåer tas som givna i det fortsatta arbetet, samtidigt som de utgör referenspunkter när påtagliga variationer i tillströmningen till högre utbildning från olika socialgrupper studeras.

Noter till kapitel 2

- 1) Se t ex SOU 1977:31 "Studiestöd", kap 2.
- 2) Se anförd litteratur i avsnitt 2.2, spec Härnqvist-Graham.
- 3) Wicksell-Jerneman: "Tillströmningen till de intellektuella yrkena" (SOU 1935:52).
Wicksell-Larsson: "De svenska universitetes- och högskolestudenter-
ternas sociala och ekonomiska förhållanden" (SOU 1936:34).
- 4) P Dahn: "Studier rörande den studerande ungdomens geografiska
och sociala härkomst".
- 5) Dahns siffror om antalet närvarande lärjungar i gymnasiet 1915
och 1924 (tab 25-26), kan jämföras med Mobergs uppgifter om
studentexamina 1920. Det framgår då att andelen studenter från
socialgrupperna arbetare och lägre tjänstemän är lägre än dessa
gruppers andel av antalet lärjungar. Det motsatta gäller framför-
allt akademiker.
- 6) Dahn, a a, spec s 96-97.
- 7) SOU 1944:21 "Sambandet mellan folkskola och högre skola".
- 8) Socialgruppsindelningen är dock inte helt jämförbar med andra
undersökningar, se t ex Härnqvist-Graham.
- 9) SOU 1949:48 "Studenternas sociala ursprung, betyg i student-
examen, vidare utbildning, yrkesval m m".
- 10) S Moberg: "Vem blev student och vad blev studenten?" (1951).
- 11) Moberg, a a, tab 8 och s 50.
- 12) Visserligen hade såväl Dahn som 1940 års skolutredning gjort
försök att beräkna antal studenter per jämnåriga inom resp social-
grupp men dessa är närmast att betrakta som grova överslagsbe-
räkningar.
- 13) Uppgifter om de yngre barnens socialgruppstillhörighet hämtades
ur Folkräkningarna 1910-1940. För jämförelsen 1937 användes ett
något annat tillvägagångssätt. Se Moberg, a a, s 53-54.
- 14) Studenternas sociala härkomst 1950 avser dock endast Skåneläro-
verken.
- 15) Moberg, a a, tab 19.
- 16) A a, s 54.
- 17) A a, s 99-101.
- 18) A a, s 102.
- 19) B Israelsson-CE Quensel: "Studenternas utbildningsval" (1959).
- 20) A a, s 28-31 (citatet från s 30-31).
- 21) A a, s 82-88. Israelsson-Quensel undersökte också huruvida sti-
pendiaterna ägnade sig åt akademiska studier (d v s vid univer-
sitet eller spärrad högskola) i större utsträckning än icke-stipen-
diater. För män fann de ingen skillnad mellan de båda kategori-
erna, men bland kvinnorna var övergångsfrekvensen lägre bland
stipendiaterna. IQ hade en tentativ förklaring: Stipendiaterna kom
i större utsträckning från mindre välsituerade hem, där tveksam-
heten inför fortsatta studier var större. A a, s 89.
- 22) SOU 1955:53 "Realskolan under övergångstiden", tab 8:
- 23) K Härnqvist-B Graham: "Vägen genom gymnasiet" (SOU 1963:15),
tab 29.
- 24) A a, bearbetning av tab 29.
- 25) A a, s 102-104.
- 26) SOU 1971:61 "Val av utbildning och yrke", del 1, s 27-29.

- 27) Beskrivningen avser 1927 års skolordning, som i princip gällde fram till grundskolan genomfördes 1962. Före 1927 gällde 1904 års riksdagsbeslut, där kopplingarna mellan folkskola och högre skolformer var annorlunda. Realskolan anknöt där till folkskolans tredje klass, medan gymnasiet byggde på realskolans femte klass. 1950 påbörjades en succesiv utbyggnad av enhetsskolan, där samtliga elever gick nio år, och där val av gymnasieförberedande linje (9g) var behörighetskrav för inträde till gymnasium. Jämfört med realskolan var dock enhetsskolan rent kvantitativt av underordnad betydelse som rekryteringsbas utom möjligen åren 1960-1962. Källor G Herrström "1927 års skolreform", s 6 samt PM från SCB 1974:5 "Elever i obligatoriska skolor 1847-1962", s 37 och tab 4:1.
- 28) En utvidgning av studien till allt lägre skolformer vore värdefull, men är inte möjlig att genomföra inom ramen för en enskild avhandling. Till skillnad från vad som gäller för gymnasiet saknas det i stor utsträckning tryckt material som kan belysa den sociala rekryteringen till realskolan över tiden. Jag har bedömt det som allför omfattande att bearbeta ett omfattande primärmaterial (skolkataloger och liknande) till en mindre deluppgift inom avhandlingsarbetet.
- 29) SOU 1955:53 "Realskolan under övergångstiden", diagram 1 (s 38) samt tab IV-VI.
- 30) Se R Ohlsson "Högre utbildning och demografisk förändring" (kommande arbete).
- 31) PM från SCB 1976:14: "Examinerade från gymnasium 1957, 1962 och 1967", spec avsnitt 2.3.
- 32) Se t ex G Carlsson: "Social mobility and class structure" (1958).
- 33) Wicksell-Larsson, a a, s 24-27.
- 34) Kvalitetsbedömning av männens resp kvinnornas yrkesuppgifter finns bl a i ett intern-PM från SCB, "Kodlista för socialgruppsindelning" (u å).
- 35) Wicksell-Jerneman, a a, tab 8, samt Akademikerräkningen 1955 (SOU 1957:51), tab 3.
- 36) SOS Särskilda folkräkningen 1935/36, VIII samt E Bernhardt "Trends and Variations in Swedish Fertility" (1971).
- 37) Se Dahn, a a, för 1900-talets första fjärdedel, och IPF 1981:3 "Social skiktning i grundskola, gymnasieskola och högskola", tablå 3A, för 1971.
- 38) För Sverige, se E Pålsson "Gymnasiets rekrytering och lokalisering" (1958). Se även UHÄ:s undersökningar för universitet och högskolor under 1960- och 1970-talen.
- 39) G Herrström "1927 års skolreform", s 293.
- 40) Se förteckningen över gymnasieorter i Pålsson, a a, s 29-35. De flesta av de större orter som saknade gymnasium omkr 1960 (exempelvis Mölndal och Huskvarna) var närbelägna andra stora orter.
- 41) Uppgifterna om realskolan avser antalet skolor, inte skolorter. För gymnasiets del sammanföll ökningen av antalet skolor med antalet skolorter mycket väl, och det finns ingen anledning att tro något annat för realskolans del. Antalet realskolor och läroverk ur "Läroverkslärarnas Riksförbunds Årsbok" resp år, 1928-1963.
- 42) Se PM från SCB 1976:14, tablåerna 9 (allm gymnasium), 10 (handelsgymnasium) och 11 (tekniskt gymnasium).

- 43) SOU 1949:48 "Studiehjälpsverksamheten...", s 13 och 17.
- 44) A a, s 13-14.
- 45) SOU 1963:48 "Bättre studiehjälp", s 19-20.
- 46) Kontorslöner eller liknande för minderåriga vore att föredra, men det finns inte kontinuerliga uppgifter om sådana före 1948. 1948-1960 utvecklas dock de minderårigas löner parallellt inom olika verksamheter, vilket åtminstone inte talar mot att de gjorde det även före 1948. Löneuppgifterna har hämtats ur SOS Löner resp år.
1919-1949 finns uppgifter om årslön, därefter endast om timlön. Fr o m 1950 har därför årslönen beräknats med antaganden om årsarbetstimmar, hämtat från S Tegle "Den ordinarie veckoarbetstiden i Sverige 1860-1980: En översikt. (Stencil nationalekonomiska inst, Lunds Universitet, 1982).
- 47) Som exempel kan nämnas att hushållsinkomst + ungdomslön, deflaterat med levnadskostnadsindex, uppgick till 3.750 kr för arbetare och till 5.000 kr för högre tjänstemän 1938. Motsvarande tal för enbart hushållsinkomst 1960 var 5.250 kr resp 6.650 kr. Motsvarande förändringar kan iakttas för övriga socialgrupper i vårt material. Källor se Appendix C.

KAPITEL 3: STUDIEFINANSIERING OCH SOCIAL REKRYTERING TILL HÖGRE STUDIER 1920 - 1945

3.1 Inledning

I föregående kapitel visades, att rekryteringsmönstren till gymnasiet i stor utsträckning har bestämts av familjernas utbildningstraditioner, vilka i sin tur är starkt beroende av den sociala positionen. Där framgick även, att inom respektive socialgrupp spelade ekonomiska faktorer sannolikt en roll för att förklara vissa variationer i utbildningsintensiteten.

Rimligen spelar ekonomiska faktorer även en roll för att förklara variationer i tillströmningen från skilda socialgrupper till högre studier, dvs studier på eftergymnasial nivå. En hypotes, som prövas i detta kapitel är att ekonomiska faktorer har en betydande roll. Hypotesen grundas på, att eftergymnasiala studier endast kunde bedrivas vid ett fåtal orter i landet, vilket innebar att större delen av de studerande inte kunde bo kvar hemma. Därmed blev också kostnaderna för uppehållet under studietiden både "synliga" och större, än vad de varit under gymnasietiden. Dessutom ökade kostnaderna för litteratur m m påtagligt.

Därtill kommer, att den "försuttna inkomsten" steg kraftigt. Under den här studerade perioden var studentexamen ofta tillräcklig för att bereda tillträde till ett antal välbetalda och prestigefyllda yrken. Om en student avstod från de möjligheterna och istället ägnade sig åt studier, avstod han också från förhållandevis höga inkomster under studietiden.

Visserligen ledde akademiska studier ofta till än mer välbetalda yrken med hög status, men de ekonomiska upppoffringar som krävdes var av den storleksordningen att de utgjorde ett oöverstigligt hinder för många familjer. Den genomsnittliga studietiden för en fil. mag. examen uppgick till 6 - 7 år, och merparten av studenterna var under denna tid hänvisade till familjens ekonomiska resurser. Alternativet var en omfattande skuldsättning. Minimikostnaden för studier (mat, logi, kursavgifter och litteratur) uppgick 1930 till c:a 1.100 kr per läsår, vartill kom andra kostnader, t ex resor till hemmet, livförsäkringar (1) och kostnader under loven (2). Det kan jämföras med att medianinkomsten för en yrkesutbildad arbetare (svarvare) var c:a 3 500 kr per år, och för lägre tjänstemannayrken (kontorist) c:a 4 200 kr.(3)

Problemen att finansiera flera års studier bör därför ha verkat hämmande på tillströmningen till universitet och högskolor från familjer utan goda ekonomiska resurser. Mycket talar emellertid för att dessa överväganden spelade en stor roll redan inför valet att låta barnen fortsätta från realskola till gymnasium och framförallt från folkskola till realskola. Det förefaller troligt, att en familj som beslöt att "offra på" gymnasieutbildning åt sina barn, också tog med i beräkningen att

denna utbildning skulle fullföljas med universitetsstudier. Följaktligen är det inte givet, att den sociala snedrekryteringen förstärktes påtagligt mellan gymnasie- och universitetsnivå. Det empiriska materialet visar dock att ökad snedrekrytering ägde rum, och avsikten med detta kapitel är dels att beskriva de förändringar som skedde, men framförallt att undersöka i vilken utsträckning de ekonomiska förutsättningarna förändrades, och att studera i vilken mån dessa ekonomiska förutsättningar kan ha påverkat den sociala rekryteringen.

Kapitlet är disponerat på följande sätt. Först görs en genomgång av vilka finansieringsmöjligheter som fanns under perioden. Därefter följer en empirisk undersökning av hur dessa möjligheter faktiskt utnyttjades av studenter från skilda socialgrupper. I avsnitt 3.4 diskuteras så arbetsmarknadsvillkoren för nyexaminerade akademiker, eftersom förändringar där också påverkar de ekonomiska impulserna till högre utbildning. Slutligen förs en sammanfattande diskussion om hur de förändrade ekonomiska förhållandena kan ha påverkat den sociala rekryteringen bland manliga studenter. Rekryteringen bland kvinnliga studenter är inte meningsfull att undersöka för denna period, eftersom antalet i resp socialgrupp är litet. (jmf avsnitt 3.5.2)

3.2. Finansieringsformer.

Mellankrigstiden kännetecknades av att de studerande utnyttjade ett flertal skilda finansieringsformer. För överskådlighetens skull har de här grupperats under två huvudrubriker, statligt studiestöd och övriga finansieringsformer.

3.2.1. Statligt studiestöd

Grunden i det statliga studiestödet var de räntefria studielånen, som infördes 1919. De var avsedda för "studerande med utpräglad studiebegåvning, som var obemedlade eller mindre bemedlade". Lånen kunde utgå till studerande vid statliga läroanstalter, dvs allmänna läroverk, fackhögskolor, universitet och liknande. De var således inte exklusivt reserverade för studier på universitets- och högskolenivå. Antalet år som lånen kunde utgå var inte maximerat, utan dessa kunde erhållas så länge den studerande "med omsorg och framgång bedriver sina studier", d v s tills examen hade avlagts.(4) Lånen gavs utan borgen, och var räntefria under studietiden samt ytterligare två år därefter. Sedan utgick ränta, men denna var lägre än för vanliga banklån. Fram till 1943 var räntesatsen densamma som postsparbanksens inlåningsränta, och därefter fixerades den till 2,5 procent. Även amorteringsvillkoren var gynnsammare än för vanliga lån. Fram till 1939 var amorteringstiden 10 år, och därefter utsträcktes den till 15 år.(5) De räntefria studielånen utgjorde således en förmånlig låneform, men eftersom behörighetsvillkoren var stränga, kunde endast ett litet antal

studenter utnyttja dem. Totalt utgick under perioden 1919/20 -1940/41 räntefria lån till 1.136 studenter vid universitet och högskolor, vilket motsvarar c:a tre procent av de nettoinskrivna under perioden.(6)

Under 1930-talet försämrades akademikernas arbetsmarknadsvillkor. Antalet examinerade hade ökat under hela 1920-talet utan att antalet arbetstillfällen hade ökat i motsvarande grad. Speciellt bekymmersam var situationen för läroverkslärarna, för vilka medelåldern då ordinarie tjänst i genomsnitt erhöles steg från 35 år 1923 till 40 år 1930.(7)

Den ökande konkurrensen på akademikernas arbetsmarknad medförde längre studietider, då varje enskild student ville meritiera sig så mycket som möjligt före inträdet i förvärvslivet. Härigenom ökade skuldsättningen. Dessutom började levnadsomkostnaderna att stiga vid trettioalets mitt, vilket också bidrog till ökade studiekostnader och större skuldsättning. Denna utveckling riskerade att ytterligare minska tillströmningen till högre utbildning av studiebegåvade ungdomar med dåliga ekonomiska förutsättningar. För att i viss utsträckning förbättra villkoren för de studerande tillsattes en utredning med uppdrag att lösa studiefinansiella problem.

Utredningen avgav sitt betänkande 1937. De motiv som fördes fram för att staten borde spela en mer aktiv roll i studiesociala sammanhang var förhållandevis allmänt hållna, men är ändå representativa för den tidens syn på vad som kunde och borde göras med hjälp av statliga insatser. Tre huvudargument fördes fram.

Det första kan rubriceras jämlikhetsargumentet. Ur samhällets synpunkt borde endast begåvning och duglighet påverka tillströmningen till de högre läroanstalterna. Jämlikhetsargumentet kan betraktas som det centrala för att motivera att staten på olika sätt borde bidra till att minska ekonomiska hinder vid tillströmningen.

Ett andra argument var effektivitetsargumentet. Om det statliga stödet ökades kunde framförallt förvärvsarbete jämsides med studierna komma att minska. Härigenom kunde studieavbrotten komma att minska och den totala studietiden kunde förkortas.

Slutligen framfördes ett rättviseargument. Enligt utredningen var akademiker relativt sett underbetalda, i synnerhet som de i många fall upprätthöll "samhällsviktiga tjänster". Jämförelsen gällde dock endast de studenter som fick specialistutbildning vid statliga verk efter studentexamen.

De framförda argumenten skulle givetvis kunna användas som motive-ring för en massiv utbyggnad av det statliga studiestödet. Med tanke på de samtida farhågorna för uppkomsten av ett akademikerproletariat var dock en sådan utbyggnad knappast aktuell. Omfattningen av de föreslagna åtgärderna var också blygsam, och det påpekades att åtgärderna inte skulle ses som ett led i den högre utbildningens demokratisering.

Utredningen ledde till en partiell reform av studiefinansieringen 1939. Dels infördes statsstipendier in natura, s k naturastipendier, som skulle täcka kostnaderna för kost och logi under studietiden (eller åtminstone delar därav). De var avsedda för studerande med "utmärkt studiebegåvning" som saknade möjligheter att bekosta studierna med egna medel eller genom föräldrarnas försorg.(8)

Antalet stipendier var emellertid litet. De anslagna summorna räckte till drygt 200 stipendier per läsår. Eftersom stipendiet kunde utgå under tre år, innebär det att ungefär 70 nyinskrivna studerande kunde få stipendium resp. läsår. Det motsvarar c:a 4 procent av de nyinskrivna.

Det andra inslaget i 1939 års reform var att en del av de räntefria lånen uttryckligen reserverades för studerande vid universiteten. Samtidigt mildrades kraven på medellöshet. De räntefria lånen kunde även kombineras med naturastipendier, och en avsikt var att studenter från fattiga hem skulle kunna uppbära stipendium under tre år, och därefter finansiera återstoden av studietiden med hjälp av räntefria lån.(9)

Genom 1939 års partiella studiefinansieringsreform hade de ur ekonomisk synpunkt allra sämst ställda studenterna fått klart förbättrade finansieringsvillkor. För den allra största delen av studenterna medförde de vidtagna åtgärderna dock inte några förändringar. En del av studenterna kunde klara sig under studietiden tack vare bistånd från föräldrarna, men för många innebar studietiden omfattande skuldsättning. Förhållandet uppmärksammades av bla 1941 års befolkningsutredning, som framförde ett unikt argument för statligt studiestöd. Enligt utredningen måste den stora skuldbördan "inrymma ett kraftigt incitament till en långt driven barnbegränsning" (10). Utredningen hävdade, att det största problemet bestod i att amorteringen av studieskulder måste ske under några få år, vid en tidpunkt när inkomsterna inte var så stora. Den föreslog därför att en statlig kreditgaranti skulle ges för en ny typ av lån, akademikerlån. Studenter, som tagit banklån eller andra privata lån under studietiden (exkl lån från förädrar), skulle kunna omföra dessa till akademikerlån. Dessa lån, som infördes 1946, hade 15 års amorteringstid och låg ränta. Till skillnad från alla tidigare former för statligt studiestöd var lånen inte kopplade till föräldrarnas inkomster. Villkoret var endast att examen hade avlagts.(11) Avsikten var således inte att gynna en jämnare social rekrytering till högre studier.

3.2.2 Andra finansieringsformer.

Under den studerade perioden var det en allmänt omfattad tanke, att huvuddelen av de studerande själva kunde, och borde, finansiera sina studier. I realiteten innebar det att föräldrarna stod för huvuddelen av finansieringen. Formellt utgick uppenbarligen en stor del av

föräldrarnas bidrag i form av lån (se Appendix D), men i realiteten var det ofta svårt att avgöra hur stor del av dessa lån som efterskänktes. I de fall återbetalning verkligen ägde rum, är det troligt att den avpassades till betalningsförmågan, så att eventuell amortering påbörjades först när övriga studieskulder var betalda.

Trots dessa svårigheter finns det anledning att i den följande analysen försöka skilja mellan lån och bidrag från föräldrarna. Det förefaller troligt, att uppdelningen i stor utsträckning återspeglar familjernas ekonomiska möjligheter att bidra till studiefinansieringen.

En finansieringsform som också är nära förbunden med familjens ekonomiska status utgörs av att studenten använde eget kapital. Detta spelade en viss roll för studenter från socialgrupperna akademiker och större företagare, men var i övrigt försumbar. I likhet med bidrag från föräldrarna var det en gynnsam finansieringsform, inte minst därför att den inte medförde skuldsättning.

De ovan nämnda finansieringsformerna är i hög grad avhängliga familjernas socio-ekonomiska status, och kan därför antas vara betydelsefulla vid en förklaring till den kraftiga sociala snedrekryteringen till högre utbildning. Studenter från underrepresenterade socialgrupper måste i större utsträckning använda andra, mindre gynnsamma finansieringsformer.

Viktigast bland dessa var lån i olika former: banklån, växlar, lån från nations- och studentkårskassor samt lån av privatpersoner. Även om villkoren för olika typer av lån kunde variera något, kännetecknas samtliga av att de medförde en avsevärd belastning på studentens ekonomi åren närmast efter examen. Det är därför sannolikt, att en presumtiv student gjorde någon form av ekonomisk kalkyl innan beslutet togs huruvida högre utbildning kunde påbörjas eller ej. I en sådan kalkyl bör just den beräknade skuldbördan efter examen ha utgjort en tung post.

De hittills nämnda finansieringsformerna var de helt dominerande under perioden. Därtill kom, att ett fåtal studenter kunde delfinansiera studierna med hjälp av stipendier. Oftast var innehav av stipendium knutet till låga inkomster för studentens föräldrar, och stipendierna kom på så sätt att i viss utsträckning komplettera de statliga studiefinansiella åtgärderna. Omfattningen var dock begränsad; 1930 fick visserligen uppemot 30 % av de studerande någon form av stipendium, men den genomsnittliga summan per stipendium var knappt 400 kr.(12)

Slutligen fanns möjligheterna att förvärvsarbeta jämsides med studierna. Sådant förvärvsarbete förekom dock inte i någon större utsträckning, utom möjligtvis i studiernas slutskede. Förvärvsarbetets omfattning bestämdes dock i första hand av studentens ekonomiska förutsättningar i övrigt. Materialet från perioden visar, att studenter från arbetar-, jordbrukar-, och lägre tjänstemannahem förvärvsarbetade i större utsträckning än andra studenter.(13) Det bör ha inneburit att studietiden tenderade att förlängas, men detta är en faktor som vi av materialskäl inte kan ta hänsyn till.

3.3 Finansieringsstrukturens betydelse för universitetsutbildningens lönsamhet under 1920- och 1930-talen.

De olika finansieringssättens betydelse för 1920- och 1930-talens studenter finns empiriskt belagda främst genom en enkätundersökning, som genomfördes 1945 (14). I den tillfrågades de studenter som skrevs in 1920, 1925, 1930 och 1935, hur studietiden hade finansierats. Materialet har vissa brister, vilket främst hänger samman med den långa tid som förflöt mellan den tid som uppgifterna avser (studietiden), och uppgiftsinsamlingen. I många fall utgörs uppgifterna av uppskattningar, och dessutom är svarsfrekvensen låg (c:a 50 %). En mer detaljerad beskrivning av materialet ges i Appendix D.

Materialets brister gör att det är tveksamt om det kan användas som underlag för mer sofistikerade beräkningar av utbildningens lönsamhet, som internränteberäkningar. Resultatens skenbara exakthet kan lätt dölja att de baseras på ett bräckligt empiriskt underlag. Jag har därför gjort en detaljerad undersökning av studiefinansieringens betydelse 1935 utifrån ett annat material, för att se om de indikatorer som finns i det större materialet är användbara för en bedömning av utbildningens lönsamhet.

3.3.1 Beräkning av internräntor 1935.

Studiefinansieringens betydelse för universitetsutbildningens lönsamhet uttrycks i detta avsnitt i form av internräntor. Begreppet har diskuterats utförligt i Kap 1, där även en omformulering av det traditionella internräntebegreppet gjordes.

Internränteberäkningar baseras på löneskillnader över tiden mellan den utbildningskategori som undersöks och närmast underliggande utbildningsnivå. I detta avsnitt har akademikerlöner approximerats med löner för läroverksadjunkter. (15)

Löneutvecklingen för underliggande utbildningskategori, studentexamen, representeras här av banktjänstemän. Dessa hade visserligen skiftande utbildningsbakgrund, men studentexamen var vanlig redan under 1930-talet. (16)

Läroverksadjunkterna är dock inte helt representativa för akademikerens lönenivå under 1930-talet, utan utgör snarare en lägre gräns (se not 15). Inte heller banktjänstemännen är representativa för studentkategorin, men av motsatt anledning eftersom deras löner låg högt i förhållande till de flesta andra yrkesgrupper där studentexamen var vanlig. Sammantaget medför detta att de internräntor som presenteras i detta avsnitt är att betrakta som minimivärden för lönsamheten av akademisk utbildning under 1930-talet.

I omformuleringen av modellen har vi även tagit hänsyn till studiefinansieringsförhållanden. Uppgifter om dessa har hämtats ur SOU 1936:34. (17)

För att ha en utgångspunkt för den följande diskussionen har internräntan först beräknats på vanligt sätt, dvs utan hänsyn till studiefinansiering. Den blir då 4,1 %, dvs anmärkningsvärt låg för en akademisk utbildning. Resultatet förefaller dock inte orimligt, eftersom en liknande beräkning för samma period, där läroverksingenjörer använts som alternativgrupp (i st f banktjänstemän), ger en internränta på 7 % (18). Det kan dessutom vara värt att än en gång påpeka om att de internräntor som presenteras i detta avsnitt är minimivärden för akademisk utbildning.

När studiefinansieringen beaktas, fördubblas internräntan i det närmaste till 7,5 %. Detta tal avser dock det icke-socialgruppsindelade materialet och döljer stora skillnader mellan studenter med olika socio-ekonomiska förutsättningar för högre studier. Studenter från mer välbeställda familjer kunde i större utsträckning förlita sig till återbetalningsfria medel och hade dessutom generellt sett högre disponibla medel under studietiden. Båda dessa faktorer bidrar till att höja internräntan. Internräntan påverkas också av amorteringsvillkoren. Jag har utgått från att banklån (motsv) betalades av under de fem första åren efter examen, och att föräldralånen därefter betalades av under en tioårsperiod.

Wicksell-Larssons material gör det möjligt att beräkna internräntor för studenter från olika socialgrupper. En sammanställning finns i Tabell 3.1 nedan. Tabellens högra del illustrerar att skillnaderna i lönsamhet mycket klart hänger samman med hur stor del av disponibla medel under studietiden som var återbetalningsfria. Resultaten av två hypotetiska beräkningar visar detta ännu klarare.

Om man antar att en student finansierade hela studietiden med banklån (motsv) och skulle betala tillbaka dessa under fem år, blir internräntan inte högre än 3,3 %, dvs lägre än då studiefinansiering inte beaktas. Detta resultat förklaras av att studietiden är längre än amorteringstiden. Dessutom måste studenten betala ränta på de lånade medlen (jfr Kap 1).

Antas däremot, att hela studiefinansieringen kan klaras med återbetalningsfria medel, blir internräntan 11,7 %, alltså nästan tre gånger så hög som då studiefinansiering inte beaktas.

Som framgår av tabellen var det avsevärda skillnader i lönsamheten av akademisk utbildning, beroende på vilken socialgrupp en student kom från. Jämfört med studenter från arbetarhem kunde en student från ett akademikerhem förvänta sig c:a 50 % högre lönsamhet; studenter från större företag hem t o m dubbelt så hög lönsamhet av en och samma utbildning. (19)

Tabell 3.1: Socialgruppsspecifika internräntor för akademiker, 1935.

Social bakgrund (faders yrke)	Internränta (procent)	Andel återbet.fria medel (%)	
		(a) exkl lån fr föräldrar	(b) inkl d:o
Arbetare	6,1	13	36
Jordbrukare	6,4	16	39
Lägre tjänstemän	6,6	16	49
Mindre företagare	7,1	20	52
Högre tjänstemän	7,9	30	55
Akademiker	8,6	50	66
Större företagare	11,7	65	83
Samtl socialgrupper	7,5	30	53

Anm 1: Internräntan är beräknad (vilket framgår av texten) på inkomsterna för läroverksadjunkter med banktjänstemän som jämförelsegrupp.

Anm 2: "Återbetalningsfria medel" utgörs av inkomst av eget kapital, bidrag och gåvor från föräldrar samt stipendier. Under rubriken (b) har dessutom föräldralån betraktats som en gåva. Arbete under studietiden har inte inkluderats.

Källor: Lönestatistiskt material från Läroverkslärarnas Årsbok 1935 och Statskalendern 1935, resp Banklönerna 1937 och Lönestatistisk Årsbok 1935. Studenternas finansieringsförhållanden baserade på beräkningar från Wicksell-Larsson, tab 37, 39, 42, 44 och 55.

Vi kan därför konstatera, att med de låne- och amorteringsvillkor som rådde under 1920- och 1930-talen, påverkas utbildningens lönsamhet ur finansieringssynpunkt främst av hur stora återbetalningsfria medel en student kunde disponera under studietiden. Dessutom påverkas lönsamheten av de disponibla medlens storlek. Den fortsatta analysen kommer därför att inriktas på att undersöka hur dessa villkor varierade, dels mellan olika årskullar, men framförallt mellan studenter från skilda socialgrupper.

3.3.2 Finansieringsstruktur 1920 - 1935.

Den empiriska undersökning som presenteras i detta avsnitt baseras på enkätuppgifter som samlats in från studenter, inskrivna åren 1920, 1925, 1930 och 1935. Var och en av kohorterna representerar därför studiefinansieringsförhållanden fr o m inskrivningsåret och 6 å 7 år

framåt i tiden. Till skillnad från Wicksell-Larssons undersökning är den helt retrospektiv, vilket medför att större tilltro kan stättas till uppgifterna om lån respektive bidrag från föräldrarna (20).

a) Storleken på disponibla medel under studietiden. '

I de ovan nämnda enkäterna skulle deklaranterna ange de totala studiekostnaderna, dvs de summor de disponerat under studietiden. Med den i Kap 1 givna definitionen, motsvarar detta studenternas disponibla medel under studietiden. Med tanke på variationerna i penningvärdet under den studerade tjugoårsperioden är dessa summor påfallande konstanta, och uppgår för samtliga inskrivningsårgångar i genomsnitt till c:a 12.000 kr. Spridningen kring detta medelvärde är emellertid avsevärd, vilket till en stor del beror på att jag inte kunnat justera helt för olikheter i studietid (21).

Genomsnittsvärden för studenter från olika socialgrupper finns redovisade i Tabell 3.2. Vi ser att skillnaderna mellan de flesta socialgrupperna inte är så stora, men också att det finns vissa systematiska skillnader. Det mest påtagliga är att studenter från socialgrupperna "arbetarehem" och "lägre tjänstemannahem" har lägre disponibla medel under studietiden än andra studenter. Det står också klart, att studenter från socialgruppen "större företagare" (speciellt under tjugotalet) och "akademiker" (speciellt under trettioalet) har större disponibla medel än andra grupper. Vi ser också, att studenter från socialgruppen "högre tjänstemän" hade högre disponibla medel under tjugotalet än under trettioalet, medan det motsatta gällde för studenter från jordbrukarhem.

Tabell 3.2: Disponibla medel under studietiden för studenter ur skilda socialgrupper (genomsnittsvärden), inskrivna 1920, 1925, 1930 och 1935.

	1920	1925	1930	1935
Jordbrukare	12 950	9 890	12 400	11 900
Akademiker	12 340	12 460	12 700	12 300
Större företagare	14 160	16 430	11 620	12 960
Mindre företagare	12 750	11 600	11 880	11 690
Högre tjänstemän	13 010	12 690	10 730	10 870
Lägre tjänstemän	11 610	13 390	9 570	10 050
Arbetare	10 920	11 050	10 830	8 090
Samtliga	12 690	12 420	12 000	11 910
(std avvik)	(4520)	(5450)	(7420)	(6450)

Källor: Se Appendix D.

b) Andel återbetalningsfria medel.

De återbetalningsfria medlen svarade i genomsnitt för drygt hälften av studiefinansieringen under hela perioden. Av de c:a 12 000 kronor, som en student i genomsnitt disponerade över under studietiden, behövde således mindre än 6 000 kr anskaffas med hjälp av lån eller via arbete under studietiden.

För 1930 års studenter är andelen återbetalningsfria medel något högre, vilket vid ett första påseende kan verka förvånande. Dessa studenter studietid inföll under trettioalets första hälft, dvs under depressionsåren. För de studenter som faktiskt påbörjade universitetsstudier kan den ökande betydelsen av återbetalningsfria medel vara en effekt av svårigheterna att få, och ökad tveksamhet att ta, lån under studietiden. Dessutom minskade uppenbarligen möjligheterna att få arbete under studietiden (jfr avsnitt 3.4).

I avsnitt 3.3.1 visades att andelen återbetalningsfria medel varierade kraftigt mellan studenter från skilda socialgrupper året 1930. Av Tabell 3.3 framgår, att skillnaderna i sina huvuddrag fanns under hela perioden.

Tabell 3.3: Andel återbetalningsfria medel (procent)
för studenter från skilda socialgrupper, inskrivnings-
årgångarna 1920, 1925, 1930 och 1935.

	1920	1925	1930	1935
Jordbrukare	58	45	60	46
Akademiker	65	68	81	68
Större företagare	85	84	82	74
Mindre företagare	74	60	58	53
Högre tjänstemän	56	56	61	52
Lägre tjänstemän	57	28	55	43
Arbetare	13	39	39	32
Samtliga	62	59	64	58

Anm: Återbetalningsfria medel innefattar "eget kapital", "bidrag från föräldrar", "andra återbetalningsfria medel" och "stipendier".

Källa: Se Appendix D.

Som synes återspeglar finansieringsförhållandena på ett påtagligt sätt en grövre socialgruppsindelning än den som används här, nämligen den traditionella i socialgrupperna I, II och III. Studenter från socialgrupp I (akademiker och större företagare) fick mellan 65 och 85 procent av "inkomsterna" under studietiden från återbetalningsfria medel. Vi har också sett att dessa studenter hade högre "inkomster" under studietiden än andra grupper, vilket sammantaget visar på en mycket gynnsam finansieringssituation.

För studenterna ur socialgrupp II (jordbrukare, mindre företagare och högre tjänstemän) svarade också de återbetalningsfria medlen för mer än hälften av "inkomsterna" (50 å 60 procent), medan studenter ur socialgrupp III (lägre tjänstemän och arbetare) var de enda som främst fick lita till andra finansieringskällor. Andelen återbetalningsfria medel för dessa studenter uppgick till 30 å 40 procent.

Inom respektive socialgrupp förändras andelen återbetalningsfria medel ungefär på samma sätt som i det aggregerade materialet, dvs det är i huvudsak endast 1930 års studenter som avviker genom att ha en något högre andel återbetalningsfria medel.

De ovan diskuterade andelarna beskriver finansieringen ex post. Tillströmningen till högre utbildning bestäms emellertid av förväntningar och överväganden kring bl a finansieringen, alltså ex ante. För att den beskrivna finansieringsstrukturen ska ha något förklaringsvärde, krävs att förväntningarna ex ante inte skiljer sig från utfallet ex post. Eftersom familjernas ekonomiska position i stort sett var den enda kända komponenten i en finansieringskalkyl, bör möjligheterna att få lån, gåvor och bidrag (ex ante) spela en viktig roll.

c) Andel "socialt beroende" finansieringsmedel.

Det finns dock, av fullt begripliga skäl, inte något material som kan ge information om vilka finansieringsmöjligheter som verkligen existerade ex ante. Det är emellertid ett rimligt antagande, att om en student kunde finansiera en stor del av studietiden med hjälp av familjens (inkl sina egna) resurser, så hade han också kännedom om detta innan studierna påbörjades. Omfattningen av dessa "socialt beroende" medel ex post bör därför återspegla förväntningarna ex ante. Omfattningen av dessa medel framgår av Tabell 3.4.

Vi ser, att skillnaderna mellan denna tabell och Tabell 3.3 är marginella, men att variationerna över tiden inom respektive socialgrupp är mindre. Materialet pekar på, att studenternas sociala ursprung avsevärt påverkade såväl förväntad som verklig finansieringsstruktur, och att det förelåg avsevärda skillnader mellan studenter från olika socialgrupper med avseende på hur gynnsam denna finansieringsstruktur var.

Tabell 3.4. Andel "socialt beroende" finansieringsmedel för studenter från skilda socialgrupper, inskrivningsårgångarna 1920, 1925, 1930 och 1935.

Socialgrupp	1920	1925	1930	1935
Jordbrukare	45	51	64	47
Akademiker	62	72	84	74
Större företagare	78	84	83	81
Mindre företagare	72	62	65	56
Högre tjänstemän	43	60	63	59
Lägre tjänstemän	44	42	59	52
Arbetare	21	45	41	39
Samtliga	55	63	67	64

Anm: "Socialt beroende" finansieringsmedel innefattar "eget kapital", "bidrag från föräldrar" och "lån från föräldrar". Föräldrarlånen har inkluderats framförallt därför att studenten vid studiernas påbörjande i de flesta fall knappast kunde veta hur stor andel av de summor han fick från föräldrarna som i efterhand skulle visa sig vara återbetalningsfria.

Källa: Se Appendix A.

3.4 Arbetsmarknaden för nyexaminerade akademiker.

3.4.1. Allmänna karakteristika.

Under mellankrigstiden var fortfarande de yrken, som akademiskt utbildade personer hamnade i välbetalda, statusfyllda och utan egentlig arbetslöshet. Det kan då förefalla överflödigt att undersöka arbetsmarknadsförhållandena för denna grupp. Problemen på akademikernas arbetsmarknad visade sig emellertid inte i form av avsevärt lägre löner eller som någon påtaglig arbetslöshet för redan yrkesverkssamma personer. Därtill var arbetsmarknaden för dessa grupper alltför reglerad. Istället kunde "köbildning" uppstå till de arbetstillfällen som fanns, vilket visade sig i allt längre meriteringstider (efter avlagd examen). Meriteringen kunde utgöras av såväl förlängd studietid som av mer eller mindre påtvingat innehav av vikariat av skif-

tande slag (inkl extra och icke-ordinarie tjänster). Till skillnad från ordinarie tjänster var sådana vikariat förhållandevis dåligt betalda, beroende på att de ursprungligen var avsedda som ett relativt snabbt passerat övergångsstadium mellan studier och egentlig yrkesverksamhet.

En omständighet som försvårar en analys av akademikernas arbetsmarknad är att den egentligen består av ett flertal klart åtskilda delarbetsmarknader. De specialkunskaper en student hade skaffat sig under studietiden var ofast bara gångbara inom en begränsad del av arbetsmarknaden. Rent allmänt kan sägas, att ju mer specialiserad en utbildning är, desto smalare är dess användningsområde. Vid de mest specialiserade utbildningarna, fackhögskolorna, examinerades emellertid bara en handfull personer per år och utbildning, och tillträdet var begränsat utifrån arbetsmarknadsmässiga överväganden. Tillströmningen till dessa utbildningar var således administrativt reglerad, och kan därför knappast analyseras utifrån en ren efterfrågeanalys. Civilingenjörsutbildningen var dock delvis ett viktigt undantag, eftersom arbetsmarknaden var bredare än för övriga fackhögskolor.

Även övriga utbildningar var dock i allt väsentligt inriktade mot speciella yrkesområden. Svårigheter för en utbildningskategori på dess traditionella arbetsmarknad kunde därför ha lett till en delvis ändrad inriktning i den aggregerade efterfrågan på utbildning, utan att den kvantitativt ändrades på kort sikt. Ett belysande exempel är när det uppstod problem på juristernas arbetsmarknad vid slutet av tjugotalet. Tillströmningen till de juridiska fakulteterna minskade då tillfälligt, utan att någon minskad tillströmning till universitet och högskolor totalt sett kunde iakttas. Den rimliga tolkningen är att vissa presumtiva studerande valde andra studieinriktningar under ett par år. (22)

Det fanns dock vissa yrken, inom vilka studenter med olika inriktningar kunde tänkas konkurrera med varandra. Således kunde vissa lärartjänster vid läroverken innehas av såväl teologer som av filosofer. Vidare fanns en konkurrenssituation mellan jurister och filosofer inom såväl privat som offentlig tjänst.

3.4.2 Situationen på olika delarbetsmarknader.

Akademikernas arbetsmarknadsförhållanden under tjugotalet och trettioalets första hälft undersöktes i detalj av S. Wicksell och T. Jerneman i en offentlig utredning från 1935: "Tillströmningen till de intellektuella yrkena" (SOU 1935:52). Vidare finns en intressant detaljerad undersökning om vissa arbetsmarknadsförhållanden för studerande vid de fria fakulteterna från 1943: "Tillströmningen till de fria fakulteterna" (SOU 1943:17). Dessa betänkanden utgör det huvudsakliga underlaget för detta avsnitt. Utredningsmaterialet har kompletterats, och konkretiserats med de beskrivningar av respektive delarbetsmarknad som finns i Svensk Studentkalender. Denna gavs ut

vertannat år, och innehåller bl a uppgifter om studiernas uppläggning, presentation av lärosäten och högskolor, samt bedömningar av arbetsmarknadsvillkor för nyexaminerade. I vissa fall presenteras begynnelselöner, och genomgående diskuteras möjligheterna att få arbete och karriärmöjligheter. Studentkalenderns värde som källmaterial är visserligen begränsat. Beskrivningen av arbetsmarknaden är ofta allmänt hållen, och i många fall förefaller beskrivningen väl pessimistisk. Av förordet till första årgången 1926 att döma, avsåg Studentkalendern snarare att skrämja bort studenter från akademiska studier än att locka dit dem: "Att avsikten med kalendern icke är att locka någon till studiebanan, torde nog samt framgå av innehållet. Vi har snarare velat fästa abiturienternas uppmärksamhet på de med akademiska studier förenade stora kostnaderna och på vanskligheten att under nuvarande förhållanden efter avlagd examen få dessa kostnader ersätta".

Trots att Studentkalendern således främst tycks värna om att aktiva studerande inte ska riskera alltför besvärande konkurrens (tendensen är speciellt tydlig under 20- och 30-talen), bör den i kombination med annat material kunna ge viss information om arbetsmarknadsläget. När varningsord tas bort kan det tolkas så att läget ha förbättrats för utbildningskategorin. Dessutom är det av visst värde att undersöka de subjektiva uppfattningarna av arbetsmarknadssituationen, och inte enbart förlita sig på utredningar. Man kan inte utgå från att varje student läste dessa utredningar för att skapa sig en uppfattning om arbetsmarknaden. Det är fullt tänkbart, att en del individer nöjde sig med vad de fick höra av föräldrar, lärare och kamrater. Många av dessa bör i sin tur ha bildat sig en uppfattning, bl a med hjälp av publikationer som Svensk Studentkalender.

Wicksell-Jerneman skilde i sin arbetsmarknadsanalys mellan ersättningsbehov och utvidgningsbehov. Det förstnämnda var det antal personer som varje år kunde beräknas lämna arbetsmarknaden av olika skäl, t ex pensionering eller dödsfall. Utvidgningsbehovet var däremot en bedömning av de sakkunniga, där hänsyn togs till utvecklingen i andra länder, uppfattningen bland yrkesföreträdare, statsfinansiella omständigheter m m.

Omkring 1920 fanns ett betydande ersättningsbehov inom praktiskt taget alla akademiska yrken. Teologer, medicinare, civilingenjörer och civilekonomer kunde räkna med att tillträda ordinarie tjänster kort tid efter examen, och även jurister och filosofer hade lätt att få traditionella akademikerbefattningar. Vid mitten av tjugotalet började emellertid detta efterfrågeöverskott att förbytas till sin motsats inom olika delarbetsmarknader, allteftersom ersättningsbehoven tillgodosågs. Inom vissa fackutbildningar (apotekare, veterinärer o likn) var sedan länge antagningen dimensionerad till ersättningsbehovet. För dessa, kvantitativt sett obetydliga, utbildningar förelåg inte några större anpassningsproblem.

För den övervägande delen av de studerande bestämdes emellertid arbetsmarknadsutsikterna i allt väsentligt av utvidgningsbehovet. Wicksell-Jerneman ansåg sig kunna konstatera, att tydliga utvidgningsbehov förelåg för ekonomer, tandläkare och vissa civilingenjörs-kategorier. Nyexaminerade från dessa utbildningar ansågs därför inte riskera några direkta problem vid utträdet på arbetsmarknaden. Vidare ansåg de, att på längre sikt förelåg ett avsevärt utvidgningsbehov för medicinare. På kort sikt kunde en utvidgning dock knappast realiseras, vilket var en viktig faktor bakom de antagningsbegränsningar som infördes för denna utbildning fr o m 1931. På sikt förbättrade även den begränsade antagningen arbetsmarknadsläget.

För teologer fanns inte något utvidgningsbehov. Wicksell-Jerneman befarade därför en viss "överproduktion" av teologer, eftersom tillströmningen hade varit kraftig sedan mitten av tjugotalet. I realiteten förefaller dock inte någon överproduktion, med åtföljande arbetsmarknadsproblem, att ha ägt rum. Istället minskade tillströmningen några år in på trettioalet. 1943 års utredning kunde också konstatera att "någon påtaglig försämring synes inte ha inträtt i teologernas möjligheter att erhålla prästerlig tjänst" (23). Någon egentlig arbetslöshet kunde heller inte konstateras för denna grupp vid slutet av trettio-talet och början av fyrtioalet.

För juristernas del översteg examinationen ersättningsbehovet fr o m tjugotalets mitt. Wicksell-Jerneman gjorde dock bedömningen att ett visst utvidgningsbehov förelåg. De drog därför slutsatsen, att även om nyexaminerade jurister kunde möta vissa problem efter utträdet på arbetsmarknaden, var dock dessa problem mindre än vad de var för de flesta andra utbildningar. Till stor del berodde detta på att praktiskt taget alla nyexaminerade jurister gjorde tingsmeritering, en låg- eller helt oavlönad praktikperiod på tre år. Efter avslutad meritering var det dock mycket få jurister som inte fick anställning. Denna bild av de nyexaminerade juristernas arbetsmarknad, nästan säker men lågavlönad anställning de första åren, följd av betydligt bättre anställningsvillkor, stod sig även under trettioalets senare del. (24)

De största problemen mötte examinerade från fil fak. Dessa bör lämp- ligen delas in i två kategorier, personer med fil mag-examen resp övriga examina. Den förstnämnda gruppen behandlas i följande av- snitt. Wicksell-Jerneman konstaterade, att för personer med "övrig" examen (främst fil kand) översteg examinationen betydligt ersätt- ningsbehovet. Eftersom personer med sådana examina fanns represen- terade inom ett stort antal yrken, försökte de sakkunniga inte göra någon total bedömning av utvidgningsbehovet. En genomgång av vissa yrkesområden (muséer, tidningsbanan, allmän tjänst m fl), gav dock vid handen att det fanns problem för nyexaminerade med enbart fil kand-examen att få anställning. Vid trettioalets början var således arbetsmarknadsläget mycket ovisst för denna grupp.

Någon egentlig förbättring skedde inte under årtiondet. 1943 års utredning konstaterade att 18 % av de nyexaminerade saknade varaktig anställning ett år efter examen (åren 1936-1941). Den kunde också visa, att c:a en fjärdedel varit arbetslösa någon period under det första året, samt att en stor andel fick acceptera mindre kvalificerade arbeten. (25)

3.4.3 Arbetsmarknaden för nyexaminerade läroverkslärare.

Eftersom akademikernas arbetsmarknad består av ett stort antal delarbetsmarknader, skulle det kräva en alltför omfattande arbetsinsats att undersöka dem alla i detalj. Av flera skäl har jag valt att undersöka förhållandena för läroverksadjunkter. För det första utgjorde dessa den näst största enskilda yrkesgruppen bland akademikerna. (26) Ett andra skäl är att huvuddelen av akademikerna, liksom lärarna, var statligt anställda. Som sådana var de inplacerade i likartade löneplanssystem. Lärarnas avlöningsförhållanden kan därför på goda grunder antas vara representativa när det gäller lönernas förändring (om än inte vad gäller nivån) för andra statliga yrken när det gäller de första tjänsteåren. Däremot är representativiteten inte lika god längre fram i karriären, eftersom läraryrket, till skillnad från praktiskt taget alla andra akademikeryrken, saknade någon egentlig karriärstege.

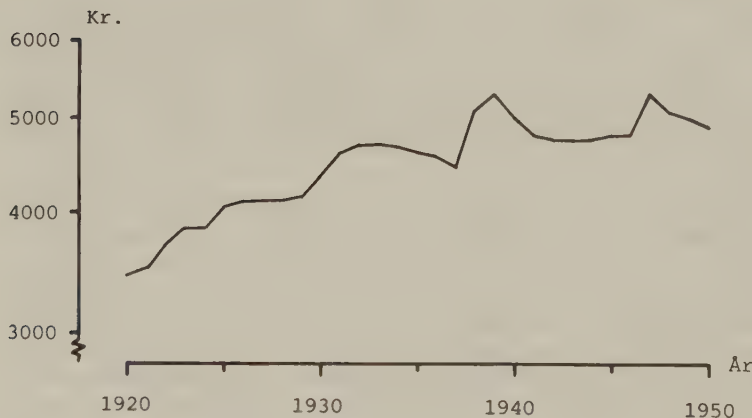
Som tidigare nämnts rådde ett visst efterfrågeöverskott även på läroverkslärare fram till mitten av tjugotalet. Till en del kan detta ha varit skapat av den flaskhals som fanns vid utbildningen av lärare, nämligen provårssystemet (27). Eftersom antalet provårsplatser var förhållandevis få (1929 fanns c:a 75 platser i hela landet) (27), utgjorde institutionen ett hinder för en snabb ökning av antalet behöriga lärare.

Vid tjugotalets mitt förefaller efterfrågeöverskottet på lärarnas arbetsmarknad ha försvunnit. Därigenom försvann också det incitament som eventuellt kunde ha funnits att öka antalet provårsplatser. Eftersom antalet avlagda fil mag-examina inte visade någon tendens att minska, blev det allt svårare för studenter med fil mag-examen att få tillfälle att göra sitt provår. Dessa personer kunde dock tjänstgöra som extralärare i väntan på provåret, och antalet sådana extralärare började stiga från tjugotalets mitt. 1927 års skolreform, som kunde förutses öka tillströmningen till de allmänna läroverken, troddes dock kunna medföra att ett större antal ordinarie tjänster skulle inrättas. Så blev dock inte fallet, utan det s k extralärarelandet bredde istället ut sig alltmer. Någon förbättring åstadskoms inte förrän 1935, då det som resultat av en utredning inrättades ett förhållandevis stort antal nya tjänster, 294 st under en treårsperiod (29). Denna åtgärd var emellertid av engångskaraktär och ledde egentligen endast till förbättrade förhållanden för redan yrkesverksamma extralärare. Eftersom antalet nyexaminerade med fil mag-examen utgjorde c:a 200 per år under trettioalet var denna reglering av extralärarfrågan av mindre bety-

delse. Ett försök att belysa detta, låt vara indirekt, har gjorts genom att undersöka hur stor andel av lärarkåren vid allmänna läroverk o l som utgjordes av icke-behöriga lärare.(30) Undersökningen visar att deras andel fluktuerade kring tio procent mellan 1929 och 1945, vilket tyder på att situationen för nyexaminerade knappast förbättrades under dessa år. 1943 års utredning fann också att 14 % av dem som avlagt fil mag-examen saknade varaktig anställning ett år efter examen. Än mer anmärkningsvärt var att drygt hälften varit arbetslösa någon del av det första året efter examen; den genomsnittliga arbetslöshetstiden var fyra månader.(31) Däremot ökade andelen icke-behöriga lärare påtagligt efter 1945, vilket får betraktas som en god indikator på att ett efterfrågeöverskott ånyo började uppstå på lärarnas arbetsmarknad.(32)

Möjligheterna att få arbete har givetvis varit den viktigaste faktorn då en presumtiv student har bedömt arbetsmarknadsförhållandena på lärarbanan. Lönevillkoren bör emellertid också ha spelat en roll i denna bedömning. Reallöneutvecklingen för nyblivna ordinarie läroverkslärare (adjunkter) mellan 1920 och 1950 återfinns i följande diagram (33).

Diagram 3.1. Reallön (nominell lön deflaterad med konsumentprisindex, 1914 = 100) för nyblivna ordinarie läroverksadjunkter 1920 - 1950. Semilogaritmisk skala.

Källor: Läroverkslärarnas Riksförbunds Årsbok 1929-1950, samt Statskalendern 1920-1950.

Anm: Lönerna avser högsta ortsgrupp.

Vi ser att lönerna steg långsamt under tjugotalet. 1929 till 1932 ökar de dock i snabbare takt, vilket beror på att varupriserna sjönk snabbare än lönerna under lågkonjunkturen. 1937 års lönereglering, som var en gynnsam uppgörelse för lärare av alla kategorier, höjde också reallönerna påtagligt. Däremot innebar de kraftiga prisstegringarna under andra världskrigets första år att reallönerna urholkades, och reallönerna låg kvar på den förhållandevis låga nivå de hamnat på 1942 fram till 1946. 1947 genomfördes en ny lönereglering som innebar höjda reallöner. Sammantaget kan konstateras, att lönerna för nyblivna läroverksadjunkter, och sannolikt även för andra akademikergrupper inom den offentliga sektorn steg under större delen av tjugotalet, och att reallönerna utvecklades gynnsamt under lågkonjunkturen på trettioalet. Däremot förefaller fyrtioalet i stort sett att ha präglats av förhållandevis låga begynnelselöner.

3.5 Social rekrytering till högre utbildning 1920-1943; beskrivning och analys.

3.5.1 Skilda mått på social rekrytering.

Den sociala rekryteringen till högre utbildning kan mätas på flera olika sätt. I första hand kan tre skilda tillvägagångssätt urskiljas (34).

a) En metod är att undersöka den sociala bakgrunden för studerande som påbörjar sina studier under ett visst år, oavsett hur lång tid det gått sedan de studerande lämnat gymnasiet (eller annan behörighetsgivande utbildning). Vi kan kalla detta för den årliga sociala rekryteringen. En sådan mätning visar att av de studenter som skrevs in ett visst år, kom x procent från jordbrukarhem, y procent från akademikerhem, z procent från arbetarhem etc. Metodens främsta fördel ligger däri, att uppgiftsinsamlandet är förhållandevis enkelt, eftersom dessa uppgifter samlades in i den svenska högskolestatistiken fram till 1937. Publicerade data föreligger för perioden 1956-1975. Måttet kan också i viss utsträckning ge information om förändringar i den sociala rekryteringen mellan två närbelägna tidpunkter. Däremot är metoden otillfredsställande i längre tidsperspektiv, eftersom befolkningens sociala sammansättning förändras. I ett längre tidsperspektiv påverkas också den sociala sammansättningen av potentiella studerande inom högre studier, genom en fortgående social utjämning på gymnasienivån.

Visserligen är det möjligt att dessa långsiktiga förändringar i sig påverkar benägenheten att påbörja högre studier på skilda sätt inom olika socialgrupper. Det är inte osannolikt, att så kallade "easterlineffekter" (35) först gör sig märkbara inom socialgrupper med utvecklade utbildningstraditioner. Konkurrens om de bästa arbetstillfällena börjar troligen bland de grupper som anser sig ha hävdvunna positioner att försvara. Härav kan man dra slutsatsen att högskoleexpansionen, mätt i absoluta tal, kan få effekter på den sociala rekryteringen. Det

utgör dock knappast något starkt argument för att använda den årliga sociala rekryteringen som det enda, eller ens bästa, måttet på social rekrytering. (Inom parentes kan nämnas att "easterlineffekter" rimligen också har betydelse för val av utbildning inom universitet och högskolor. Tillströmningen till "prestigeutbildningar" blev socialt sett mer ojämn fr o m 1960-talet, d v s när tillströmningen ökade totalt sett. Se diskussionen i kap 6.)

b) En andra metod är den som användes i föregående kapitel, att beräkna utbildningsintensiteter. Metoden innebär att antalet nyinskrivna sätts i relation till antalet jämnåriga inom varje socialgrupp. Detta är dock en vanskelig metod, eftersom åldersspridningen för nybörjare vid högre utbildning är betydligt större än åldersspridningen för nybörjare vid gymnasiet. Det är därför inte försvarbart att göra antaganden om ålder vid inskrivningen på samma sätt som i föregående kapitel. Dessutom kan man inte heller med denna metod eliminera skillnader i utbildningsintensitet mellan socialgrupper i underliggande utbildningsnivå. För att utbildningsintensiteter på universitetsnivå ska vara meningsfulla mått i detta sammanhang, måste de därför hela tiden jämföras med utbildningsintensiteter på gymnasienivå. Även bortsett från de ovan nämnda empiriska svårigheterna är det ett otympligt framställningssätt.

c) En tredje metod är att sätta antalet nyinskrivna i förhållande till antalet "möjliga" studerande (eligibles) inom resp socialgrupp. Eftersom behörighetsgivande utbildning under större delen av den behandlande perioden i huvudsak utgjordes av allmänt gymnasium, kan ett sådant mått approximeras med övergångsfrekvensen mellan gymnasium och högre utbildning. I detta och nästa kapitel är en sådan approximation fullt godtagbar. Fr o m slutet av 1960-talet är dock metoden mindre tillfredsställande, eftersom gymnasieorganisationen ändrades. 1969 infördes dessutom den s k 25:5-regeln, vilket innebar att personer som var minst 25 år gamla och hade yrkesarbetat minst 5 år, fick behörighet att påbörja studier vid fil fak. Övergångsfrekvenser från allmänt gymnasium till högre studier är därför ett problematiskt mått på social rekrytering efter 1970, (se kap 5).

Övergångsfrekvensen är till skillnad från de båda andra måtten ett kohortmått, där kohorten utgörs av de personer som avlagt studentexamen ett visst år. De data som behövs för att kunna konstruera övergångsfrekvenser är emellertid av annan karaktär än de data som används vid konstruktion av tidigare presenterade mått. Någon kontinuerlig insamling av sådana data har inte skett i den svenska högskolestatistiken. Däremot har insamling skett i samband med olika specialundersökningar, varför data föreligger för nio olika studentkohorter mellan 1910 och 1967.

Av de presenterade måtten på social rekrytering talar det mesta för att övergångsfrekvensen är det lämpligaste. Det är först fr o m slutet av 1960-talet som detta mått inte längre är helt relevant. Källäget är

dock sådant, att detta mått behöver kompletteras med annan information, eftersom antalet studerade studentkohorter är litet. Ett viktigt komplement är de utbildningsintensiteter på gymnasienivå, som presenterades i föregående kapitel.

3.5.2. Övergångsfrekvenser 1910-1943.

Begreppet övergångsfrekvens behöver först definieras närmare. De delar av utbildningsväsendet som berörs är gymnasiet och den högre utbildningen. Med gymnasium avses enbart det allmänna gymnasiet om inget annat anges.(36) Med högre utbildning avses universitet och högskolor som de definieras i den svenska högskolestatistiken.(37)

Vidare kan övergångsfrekvenser beräknas på två skilda sätt. Den ena möjligheten är att beräkna övergångsfrekvenser för en viss studentkohort, oavsett hur lång tid efter avlagd studentexamen inskrivning sker vid högre läroanstalter (kohortövergångsfrekvens). Alternativt kan övergångsfrekvensen beräknas för ett visst inskrivningsår, oavsett vilket år de inskrivna avlade studentexamen (årlig övergångsfrekvens).(38) De båda måtten är korrelerade med varandra, eftersom en stor del av studenterna påbörjar studier direkt efter examen.

Tabell 3.5. Övergångsfrekvenser för 1910, 1920, 1930, 1937 och 1943 års manliga studenter, socialgruppsfördelat.

Socialgrupp	Studentkohort				
	1910	1920	1930	1937	1943
Jordbrukare	79	73	77	67	58
Akademiker	77	81	81	76	72
St företagare	61	68	72	68	61
Min företagare	.. ^x	.. ^x	71	63	55
Högre tjänstemän	59 ^x	61 ^x	74	62	55
Lägre tjänstemän	..	..	63	50	55
Arbetare	64	56	62	53	45
Samtliga	69	67	73	65	58
(Enl RO)	..	..	(76)	(64)	(58)

x: Övergångsfrekvenserna för "högre tjänstemän" för 1910 och 1920 avser endast "egentliga tjänstemän", dvs exkl folkskollärare och officerare. Som jämförelse kan nämnas att övergångsfrekvensen för denna mindre grupp år 1930 var 71.

Källor: Moberg "Vem blev student..", s 159 och tab 56
 Moberg-Quensel "Studenternas sociala ursprung", tab 36a
 R Ohlsson (RO) "Högre utbildning..", tab 8

I detta sammanhang bör dock den årliga övergångsfrekvensen vara mindre lämpad, eftersom den mer uttalat fångar upp konjunkturrella variationer. Kohortmättet bör vara mindre konjunktürkänsligt eftersom det mättet inte fångar upp när, utan bara att, högre studier påbörjas.

Kohortövergångsfrekvenser, hädanefter bara övergångsfrekvenser, har beräknats för fem studentkohorter mellan 1910 och 1943 av Moberg och Moberg-Quensel. Dessa övergångsfrekvenser för manliga studenter framgår av tabell 3.5.

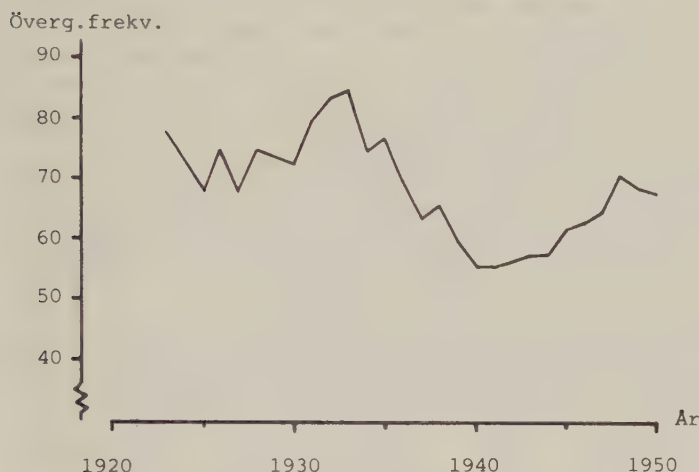
De totala övergångsfrekvenserna kan jämföras med de av R. Ohlsson beräknade för ett icke-socialgruppsindelad material (inom parantes längst ner i tabellen). Det framgår klart att de båda beräkningarna stämmer väl överens. Tabellen visar klart, att förändringar i övergångsfrekvenser skedde på ett likartat sätt för studenter ur skilda socialgrupper. Tabellen visar dock inte, hur övergångsfrekvenserna för studenter från grupperna mindre företagare och lägre tjänstemän förändrades mellan 1920 och 1930. Vi vet emellertid, att andelen studenter från lägre tjänstemannahem ökade, och andelen från mindre företagarehem låg konstant, mellan 1915 och 1925.⁽³⁹⁾ Man kan därför anta, att övergångsfrekvensen steg för lägre tjänstemän och låg konstant för mindre företagare. Generellt sett steg övergångsfrekvensen mellan 1920 och 1930 för att därefter sjunka för samtliga socialgrupper. Ett sådant mönster tyder på att generella faktorer spelade den klart största rollen för att förklara förändringar i tillströmningen till högre utbildning. Det blir därför naturligt att först studera de generella faktorernas inverkan på rekryteringen. Vi ser emellertid också att förändringarnas storlek var olika för de skilda socialgrupperna. Det förefaller således finnas anledning att försöka identifiera och undersöka socialgruppsspecifika faktorer, som kan ha påverkat tillströmningen.

3.5.3 Generella faktorerers påverkan på övergångsfrekvensen.

Med generellt verkande faktorer avses sådana, som påverkade tillströmningen till högre utbildning i stort sett lika för alla presumtiva studenter, oavsett socio-ekonomisk bakgrund. En viktig sådan faktor bör förhållandena på akademikernas arbetsmarknad ha varit. Visserligen vill jag inte hävda, att dessa utsikter tett sig identiska för ny-examinerade akademiker från skilda socialgrupper. Utom i undantagsfall bör dock arbetsmarknadsutsikterna i stort sett ha tett sig likvärdiga. Innan dessa diskuteras kan det dock vara på sin plats att presentera årliga data för övergångsfrekvensen på icke-socialgruppsindelad material (se diagram 3.2).

De förändringar i övergångsfrekvensen som kan iakttas under tjugotalet förefaller vara möjliga att tolka som beroende av förändringar på akademikernas arbetsmarknad. De höga övergångsfrekvenserna i början av tjugotalet sammanfaller i tiden med ett allmänt efterfrågeöverskott på akademikernas arbetsmarknad. Mellan 1924 och 1929 fluk-

Diagram 3.2: Övergångsfrekvenser 1920-1950, manliga studenter
(ej socialgruppsindelad material).

Källor : R. Ohlsson "Högre utbildning..", tab 8.

Moberg "Vem blev student..", s 159 (1920 och 1930).

Anm: RO:s uppgifter avser "total kohortövergångsfrekvens".

tuerar övergångsfrekvensen utan att någon trendmässig förändring kan märkas. Under dessa år minskade också efterfrågeöverskottet succesivt på flera delarbetsmarknader för akademiker och började t o m för vissa grupper att ersättas av ett utbudsöverskott. Arbetsmarknadsförändringarna var emellertid varken momentana eller likformiga för skilda grupper, vilket kan ha bidragit till fluktuationerna (jfr den temporära nedgången i tillströmningen till juridisk fakultet kring 1927, se avsnitt 3.4.2).

Däremot är den stigande övergångsfrekvensen under trettioalets början inte omedelbart förenlig med förändringarna på akademikernas arbetsmarknad. Som framgick av avsnitt 3.4.1. hade praktiskt taget alla nyexaminerade akademiker kategorier svårigheter på arbetsmarknaden under dessa år. En tänkbar anledning till att övergångsfrekvenserna steg under dessa år skulle kunna vara minskande utbildningsmöjligheter vid och/eller försämrade arbetsmarknadsutsikter för andra utbildningar, som bygger på studentexamen men inte räknas in i högskolebegreppet, t ex officersutbildning och folkskollärarytbildning. Några sådana förändringar finns det dock inte belägg för. Antagningen till officersutbildningen var oförändrad (c:a 80 studenter per år) (40), och tillströmningen av studenter till folkskollärarytbildningen ökade fr o m 1931 (41).

Uppmärksamheten bör i stället riktas mot de alternativ som fanns till fortsatt utbildning, dvs arbetsmarknadsförhållandena för studenter med enbart studentexamen. Möjligheterna att göra detaljerade studier

är emellertid inte särskilt goda, eftersom studentexamen som sådan inte var inriktad mot någon speciell del av arbetsmarknaden. Enligt Wicksell-Jerneman var, omkring 1930, en relativt stor andel av personer med enbart studentexamen sysselsatta inom "allmän tjänst", men även inom bank- och försäkringsverksamhet, dvs inom den privata sektorn.(42) Wicksell-Jerneman ger också ett par hållpunkter för en allmän översikt av studenternas arbetsmarknad. De kommer fram till att ersättningsbehovet av personer med enbart studentexamen var c:a 300 personer per år. Dessutom konstaterar de att den ökande examinationen från universitet och högskolor under trettioalet kunde förväntas öka svårigheterna för de personer som enbart hade studentexamen.(43) Kombinerar dessa uppgifter med det faktum att examinationen från allmänt gymnasium varit osedvanligt hög åren 1926-1928 (c:a 2 500 per år, varav c:a 2 000 män), förefaller det mer än sannolikt att en viss mättnad hade uppstått på studenternas arbetsmarknad omkring 1930. Det är då troligt, att en viss "push-effekt" från studenternas arbetsmarknad påverkat tillströmningen till högre utbildning.

Eftersom arbetsmarknadsläget för nyexaminerade akademiker knappast förbättrades under återstoden av trettioalet, kunde dock denna "push-effekt" knappast ha så kraftig verkan i längden. Om det fanns lika stora svårigheter på akademikernas som på studenternas arbetsmarknad, fanns det knappast någon anledning att ägna tid och pengar åt högre utbildning. Vi kan också observera en markant sjunkande övergångsfrekvens från 1933 fram till 1940 (diagr 3.2). Även under dessa år förefaller således förändringarna vara beroende av förhållandena på akademikernas arbetsmarknad.(44)

3.5.4 Studiefinansiering och social rekrytering.

Den ökande tillströmningen till högre studier åren efter 1930 sker emellertid också parallellt med en viss förbättring i studiefinansieringsvillkoren, vilket framgår av tabellerna 3.2, 3.3 och 3.4. Dessa förbättringar är enbart beroende av att bidragen från föräldrarna ökar, medan däremot lånen från föräldrarna minskar i betydelse för 1930 års inskrivningskohort. Förändringarnas betydelse i det icke-socialgruppsindelade materialet ska visserligen inte överdrivas, eftersom de är förhållandevis små. De är trots det intressanta, eftersom de definitivt inte pekar på ökande svårigheter för föräldrarna att finansiera sina barns studier, lågkonjunkturen till trots. Det beror troligtvis på att lågkonjunkturen inte ledde till sjunkande realinkomster för stora delar av de yrkesverksamma. Kombinationen av fallande varupriser och fasta, eller åtminstone trögrörliga, löner ledde till att de personer som hade fast anställning under lågkonjunkturen fick reallöneökningar under trettioalets första år. Därmed ökade också möjligheterna att finansiera barnens studier.

Eftersom anställningstryggheten varierade avsevärt mellan olika yrkesgrupper, innebär det att reallöne- och realinkomstförändringar inte kan räknas till generellt verkande faktorer vad beträffar tillströmning till högre utbildning. Vi ska därför försöka ge en mer detaljerad bild av hur dessa förändringar gestaltade sig för skilda socialgrupper, och hur de kan tänkas ha påverkat tillströmningen.

Diskussionen utgår från realinkomstförändringar inom skilda socialgrupper. Det ganska omfattande bakgrundsmaterialet som ligger till grund för hur realinkomsterna förändrades inom resp socialgrupp finns redovisat i Appendix C. Eftersom det inte har ansetts vara meningsfullt att söka bedöma realinkomstförändringar för företagargrupperna, är dessa grupper inte medtagna i analysen.

Analysmönstret är i korthet följande: Realinkomstförändringar påverkar familjernas möjligheter att bidra till finansieringen av barnens studier. Eftersom föräldrabidragen är den viktigaste finansieringskällan under denna period, kommer förändrade bidragsmöjligheter att påverka tillströmningen till högre studier. Realinkomstökning kommer att leda till en stigande övergångsfrekvens, och vice versa. På tvärsnittsdata förefaller sambandet mellan hög realinkomst och hög övergångsfrekvens vara högt (jfr övergångsfrekvenser i Tabell 3.5 med skattningarna av hushållsinkomsterna för de olika socialgrupperna i Appendix C). Undersökningen här koncentreras emellertid till om förändringar över tiden också kan spåras.

Det empiriska materialet tillåter dock inte en undersökning av dessa direkta samband, eftersom det endast finns uppgifter om finansieringsstrukturen för de studenter som faktiskt påbörjade sina studier. Sjunkande realinkomster för en socialgrupp kan då mycket väl vara förenligt med förbättrad genomsnittlig finansieringsstruktur för studenterna ur denna grupp, om barn från de sämst ställda familjerna inte längre hade finansiella möjligheter att påbörja högre studier. På motsvarande sätt är stigande realinkomster förenligt med en försämring av den genomsnittliga finansieringsstrukturen. Analysen behöver därför breddas. Den genomsnittliga finansieringsstruktur som presenterades i avsnitt 3.3.2 kan delas upp i två delar - frekvens och belopp per mottagare för resp finansieringssätt. Jag kommer här enbart att diskutera bidragen från föräldrar. Vidare kommer den enkla analysmodell som presenterades ovan att utvecklas, så att observerade förändringar i realinkomst och övergångsfrekvens relateras till förändringar i bidragsfrekvens och bidragsbelopp, utan att kausaliteten är given på förhand.

a) Studenter från jordbrukarhem uppvisar en minskande benägenhet att gå vidare till högre studier under hela perioden (se Tabell 3.5). Övergångsfrekvensen ökar långsammare än genomsnittligt mellan 1920 och 1930 (minskad relativ övergångsfrekvens), och fr o m 1930 sjunker den kraftigare än den genomsnittliga minskningen.

Förändringen under 1920-talet förefaller möjlig att tolka i ekonomiska termer. Jordbrukarnas realinkomster sjönk åren efter högkonjunkturen 1918-1920, och låg därefter konstanta fram till slutet av 1920-talet. Därefter skedde en kraftig nergång, som varade till 1933, då jordbrukspolitiken lades om med stigande realinkomster för jordbrukarna som följd. Realinkomstens förändringar återspeglas väl i föräldrabidragen, vilket framgår av följande tablå:

Föräldrafinansiering för stud från jordbrukarhem

	<u>1920</u>	<u>1925</u>	<u>1930</u>	<u>1935</u>
Bidragsfrekvens (%)	52	52	48	59
Bidragsbelopp (kr)	9 250	4 560	8 100	5 420
Bidragsindex (samtliga = 100)	100	57	95	65

Bidragsfrekvensen förändras inte i någon större omfattning mellan 1920 och 1930. Däremot är bidragsbeloppet för 1925 års inskrivningskohort påtagligt mindre än både 1920 och 1930, vilket återspeglar jordbrukets besvärliga ekonomiska läge under tjugotalet. Den förbättrade ekonomiska situationen från början av trettioalet kan ses för 1930 års inskrivningskohort i ett relativt högt bidragsbelopp, och i en ökad bidragsfrekvens för 1935 års kohort. Totalt sett får emellertid de ekonomiska förutsättningarna för studenter från jordbrukarhem betecknas som sämre under trettioalet än vad fallet var för 1920 års kohort. Dessa förändringar går väl att förena med konstaterandet att övergångsfrekvensen sjönk, relativt sett. Det faktum att övergångsfrekvensen inte sjönk i absoluta termer under tjugotalet förklaras troligen av att utbildningsintensiteten på gymnasienivå sjönk under decenniet. Den kraftigt sjunkande övergångsfrekvensen på trettioalet kan delvis ses som en effekt av den stigande utbildningsfrekvensen, stimulerad av bl a en stigande realinkomst. Inkomstökningen förefaller dock inte ha varit tillräckligt stor för att ge utrymme för ett ökat föräldrastöd även till akademisk utbildning.

b) Studenter från akademikerhem hade redan 1920 en mycket hög övergångsfrekvens, 81, vilket kan förklara varför den inte stiger fram till 1930. Däremot sjunker övergångsfrekvensen för akademiker, liksom för andra grupper, fr o m 1930, men nedgången är minst uttalad för denna grupp (alltså relativt sett en ökad övergångsfrekvens för akademikerna).

Även för akademikerna följer föräldrarnas bidragsförmåga realinkomstförändringarna. 1920-talet var i sin helhet en period av realinkomstökning, där speciellt slutet av tjugotalet och trettioalets första år var gynnsamma för denna socialgrupp. Resten av trettioalet och fyrtioalets första hälft kännetecknades emellertid av sjunkande eller stagnerande realinkomst.(45) Bidragsförmågan framgår av nedanstående:

Föräldrafinansiering för stud från akademikerhem

	<u>1920</u>	<u>1925</u>	<u>1930</u>	<u>1935</u>
Bidragsfrekvens (%)	75	78	84	75
Bidragsbelopp (kr)	8 770	8 730	10480	9 280
Bidragsindex (samtliga = 100)	95	109	123	112

Det går inte att finna några samband mellan finansieringsförhållnaden och övergångsfrekvens för denna socialgrupp. Den påtagliga förbättringen av föräldrarnas bidragsförmåga mellan 1920 och 1930 åtföljdes inte av någon stigande övergångsfrekvens. Visserligen sjönk sedan övergångsfrekvensen fr o m 1930 parallellt med en marginellt försämrade finansiering, men det var dock en period med en relativt sett ökande övergångsfrekvens. Den slutsats som kan dras är att marginella förändringar i ekonomiska förhållanden inte spelade någon roll för tillströmningen till högre studier för en socialgrupp med så starka utbildningstraditioner.

c) Studerande från socialgruppen högre tjänstemän uppvisade den kraftigaste ökningen i övergångsfrekvensen av alla socialgrupper mellan 1920 och 1930. Fr o m 1930 sjönk övergångsfrekvensen i samma takt som genomsnittet.

Överlag stämmer dessa förändringar väl överens med såväl realinkomstförändringar som finansieringsstruktur. Realinkomsten ökade för denna grupp åtminstone sedan mitten av tjugotalet fram till trettio-talets början. Därefter var realinkomsten i stort sett stagnerande fram till mitten av fyrtiotalet. Finansieringssituationen för studenter från högre tjänstemannahem framgår av nedanstående tablå.

Föräldrafinansiering för stud från socialgruppen högre tjänstemän

	<u>1920</u>	<u>1925</u>	<u>1930</u>	<u>1935</u>
Bidragfrekvens (%)	61	63	76	57
Bidragsbelopp (kr)	8 260	8 030	7 180	8 250
Bidragsindex (samtliga = 100)	89	100	84	100

Vi ser att bidragsfrekvensen ökade under den period då realinkomsten steg, dvs mellan 1920 och 1930 års inskrivningskohorter. Mellan dessa båda mätillfällen steg även övergångsfrekvensen markant. På motsvarande sätt minskade föräldrarnas andel av studiefinansieringen under den period, då realinkomsten stagnerade. Samtidigt sjönk övergångsfrekvensen. För denna grupp finns således en klar samvariation mellan studiefinansieringsvillkor och tillströmning till högre studier.

d) Övergångsfrekvensen för studenter från socialgruppen lägre tjänstemän är inte lika väl dokumenterad som för övriga grupper. Det saknas uppgifter om den för 1920 års studentkohort, vilket gör det vanskligt att bedöma förändringar mellan 1920 och 1930. Det finns dock alla anledning att förmoda att gruppens övergångsfrekvens steg emellan 1920 och 1930, eftersom andelen studenter från socialgruppen lägre tjänstemän ökade. Mellan 1930 och 1937 sjönk övergångsfrekvensen kraftigt, medan däremot nedgången mellan 1937 och 1943 inte var särskilt markerad för denna grupp.

Realinkomsten för lägre tjänstemän förändrades ungefär på samma sätt som för högre tjänstemän, med undantag för att stagnationen efter 1933 bröts vid trettioalets slut. Realinkomsten ökade istället svagt under första hälften av fyrtioalet. Dessa realinkomstförändringar påverkade klart föräldrarnas bidrag till studiefinansieringen under tjugotalet, medan förändringarna under trettioalet inte är lika klart korrelerade, se nedan.

Föräldrafinansiering för stud från socialgruppen lägre tjänstemän

	1920	1925	1930	1935
Bidragetsfrekvens (%)	58	68	67	57
Bidragsbelopp (kr)	7 620	4 940	7 070	5 630
Bidragsindex (samtliga = 100)	82	62	83	68

Vi ser att bidragetsfrekvensen ökade mellan 1920 och 1930 års inskrivningskohorter och att bidragsbeloppet låg kvar på ungefär samma nivå. Den förbättrade finansieringssituationen skedde också parallellt med stigande övergångsfrekvens. Omvänt minskade tillströmningen till högre studier när finansieringssituationen försämrades under trettioalets andra hälft. Vi har också sett hur övergångsfrekvensen, relativt sett, ökade för gruppen mellan 1937 och 1943. Brist på data medför att vi inte kan undersöka hur detta påverkade studiefinansieringssituationen, men mot bakgrund av tidigare förändringar är det ganska troligt att denna förbättrades något för gruppen. Dessutom bör studenter från socialgruppen lägre tjänstemän vara en grupp, som påverkades av 1939 års partiella studiefinansieringsreform och alltså fick större möjligheter att utnyttja universitetslån under studietiden.

e) Studenter från arbetarhem har genomgående låg övergångsfrekvens. Dessutom utgör arbetarstudenter, i förhållande till antalet jämnåriga från samma grupp, en mycket liten andel. Realinkomstförändringar för arbetargruppen i sin helhet behöver därför inte vara representativa för de familjer som övervägde att låta barnen bedriva högre studier. Jag har försökt minska omfattningen av detta problem genom att enbart studera realinkomsten för yrkesutbildade arbetare. En annan svårighet är att förändringarna i övergångsfrekvens för gruppen hela tiden är av samma storleksordning som för genomsnittet. Det är därför svårt att urskilja socialgruppsspecifika faktors inverkan på tillströmningen till högre utbildning.

Trots detta kan man konstatera, att de absoluta förändringarna i övergångsfrekvensen följer förändringar av föräldrarnas bidragsförmåga, se tablån. Det går också att visa, att föräldrarnas bidragsförmåga följde realinkomstförändringarna. Realinkomsten steg nämligen kraftigt mellan 1922 och 1930, stagnerade under praktiskt taget hela trettioalet och sjönk troligen något under fyrtioalets första hälft.

Föräldrafinansiering för stud från arbetarhem

	<u>1920</u>	<u>1925</u>	<u>1930</u>	<u>1935</u>
Bidragsfrekvens (%)	20	65	63	40
Bidragsbelopp (kr)	6 350	5 430	4 700	2 000
Bidragsindex (samtliga = 100)	21	65	49	21

3.6. Sammanfattning.

Vi har kunnat belägga klara samband mellan realinkomstförändringar och studiefinansieringsvillkor för samtliga socialgrupper. Med stigande realinkomster följde genomgående en ökad andel föräldrafinansiering under studietiden. Vi har sett i avsnitt 3.3.1, att detta medförde förbättrade finansieringsvillkor och därmed, i enlighet med den modifierade kalkylmodell som diskuterades i kapitel 1, ökad lönsamhet av utbildningen. Vore studiefinansieringsvillkor den enda utslagsgivande faktorn borde vi därför förvänta ett positivt samband mellan förbättrade finansieringsvillkor och tillströmning till högre utbildning. Vissa sådana samband har vi också kunnat finna, men långt ifrån i samtliga undersökta fall. För studenter från akademikerhem har studiefinansieringen uppenbarligen inte haft någon betydelse för tillströmningen till högre studier. Sambanden var heller inte entydiga för de grupper som hade svaga utbildningstraditioner och låga realinkomster: jordbrukare och arbetare. Den bästa samvariationen mellan finansieringsvillkor och tillströmning fann vi för de grupper som hade "medelstor" realinkomst, och vissa utbildningsaspirationer, dvs tjänstemannagrupperna.

I kapitel 1 konstaterades emellertid att studiefinansieringen, en socialgruppsspecifik faktor, inte var den enda faktor av ekonomisk art som kan förklara variationer i tillströmningen till högre studier. Generella faktorer, i form av ändrade arbetsmarknadsvillkor, kan också förväntas utöva ett inflytande. Vi fann också att förändringar på de nyexaminerade akademikernas arbetsmarknad samvarierade påtagligt med förändringar i övergångsfrekvensen för samtliga socialgrupper. Vi kan därför dra slutsatsen att under denna period var förändrade finansieringsvillkor mindre betydelsefulla än förändrade arbetsmarknadsvillkor som bestämmande faktor för variationer i tillströmningen. Rolf Ohlsson har dessutom funnit, att en annan generellt verkande faktor, demografiska förändringar, kan förklara en stor del av variationerna på den aggregerade nivån (46).

Noter till kapitel 3

1. Innehav av livförsäkring var ett krav från många kreditinstitutioner och privatpersoner vid borgenslån. De årliga premierna uppgick i allmänhet till 100-200 kronor. Se t ex Wicksell-Larsson "Utredning rörande de svenska universitets- och högskolestudenternas sociala och ekonomiska förhållanden" (SOU 1936:34), s 148-153.
2. I allmänhet bestreds visserligen dessa kostnader av den studerandes föräldrar, eftersom han/hon oftast bodde hemma under loven. Dessa kostnader utgjorde då ingen kontant utgift för den studerande, men väl för föräldrarna.
3. K Olsson: "Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda", tab 7. Uppgifterna i texten avser hushållens inkomst efter skatt.
4. SOU 1937:44, s 93.
5. SOU 1945:51 "Akademikernas amorteringsproblem", s 19-20.
6. A a, s 46; uppgifter om nettoinskrivning från Wicksell-Jerneman: "Tillströmningen till de intellektuella yrkena" (SOU 1935:52).
7. SOS Allmänna läroverk 1920/21, tab XVII, samt SOU 1934:40, s 43.
8. SOU 1937:44 "Understöd i form av fria bostäder och fri kost åt studerande vid universiteten i Uppsala och Lund samt åt Karolinska Mediko-Kirurgiska institutet", s 112 ff. Jfr SOU 1945:51, s 21.
9. SOU 1937:44, s 130 ff. Jfr SOU 1945:51, s 20.
10. SOU 1945:51, s 27. Argumentet bör givetvis ses i ljuset av utredningens direktiv, att stimulera till en tidigare familjebildning bland akademikerna.
11. SOU 1945:51, s 29-41.
12. Wicksell-Larsson (SOU 1936:34), tab 40, 96, 129, 184.
13. Se Appendix D.
14. Resultaten publicerade i SOU 1947:25 "1945 års akademikerutredning". Dessa resultat är dock inte användbara här, eftersom de publicerade uppgifterna avser det icke-socialgruppsindelade materialet. Excerpering och ombearbetning har därför gjorts i det bevarade enkätmaterialiet.
15. Läroverksadjunkter är dock inte helt representativa, utan utgör snarast en låglönegrupp bland akademikerna. Dessutom var det denna grupp, som troligen hade det sämsta arbetsmarknadsläget av alla akademikergrupper under 1930-talet. Det medförde framför allt att befördringsgången var långsam under de 10-15 första yrkesverksamma åren. Följande befördringsgång har antagits: extralärare efter examen (28 års ålder), e o lärartjänst vid 33 år, ord tjänst vid 40 år, slutlön uppnådd vid 50 år. (Baserat på uppgifter i Wicksell-Jerneman, SOU 1934:40, SOS Högre skolväsendet 1927/28 och 1936/36).
16. 1937 gjordes en insamling av lönestatistik för banktjänstemän, utifrån vilken åldersspecifika löneprofiler kan konstrueras (Banklönerna 1937). Genom det högst rimliga antagandet att dessa profiler i allt väsentligt var desamma två år tidigare, har åldersspecifika löner för banktjänstemän kunnat konstrueras för 1935.
17. För beräkningarna krävs också att studietiden är känd. Jag har utgått från att den var sju år (jfr SOU 1936:34, tab 34 och tab 92).

Materialet i övrigt i detta avsnitt är hämtat ur Wicksell-Larssons undersökning om studenternas ekonomiska och sociala förhållanden (SOU 1936:34). Jag har begränsat studien till att endast omfatta finansieringsförhållandena för manliga studenter vid Lunds universitet, som inte var hemmaboende under studietiden. Wicksell-Larssons material avser 1930, men de antages gälla även för 1935. Antagandet är inte så djärvt som det kan tyckas, eftersom de totala studiekostnaderna för studenter som skrevs in 1925 var desamma som för studenter som skrevs in 1930. Beräkningarna utgår från genomsnittliga finansieringsstrukturer. Dessa har konstruerats på så sätt att andelen studenter som använt ett visst finansieringssätt har multiplicerats med det genomsnittliga beloppet per användare. Dessa genomsnittssummor per student har sedan lagts samman till vad som kan kallas studenternas "inkomst" under 1935. Genomsnittet för samtliga studenter uppgick till 1.620 kr per år. Jag har utgått från att denna "inkomst" var densamma under alla studieåren.

18. R Ohlsson: "Högre utbildning och demografisk förändring" (kommande arbete).
19. I beräkningen förutsätts att utbildningen leder till samma yrke oavsett studenternas olika sociala bakgrund. Denna förutsättning är inte särskilt realistisk. Bl a Fägerlind har visat att en persons yrkeskarriär och inkomstutveckling i stor utsträckning bestäms av hur han använder "utgångsdata". Dessa är till stor del bestämda av socio-ekonomisk bakgrund. Se Fägerlind: "Formal Education and Adult Earnings". I realiteten skulle vi därför förvänta oss att studerande från högre socialgrupper mer eller mindre uttalat kände till sina goda "utgångsdata" (förbindelser etc) och därigenom kunde räkna med en framtida yrkes- och inkomstutveckling som var bättre än genomsnittet.
20. Med reservation för 1935 års inskrivningskohort. Dessa hade vid uppgiftsinsamlandet inte varit examinerade mer än 3 å 4 år (i genomsnitt). En del summor, rubricerade som föräldralån, kan därför senare ha efterskänkts.
21. Materialet ger i och för sig möjligheter att undersöka studenter med t ex fem års studietid, men det skulle medföra en drastisk sänkning av antalet individer i undersökningen.
22. Wicksell-Jerneman (SOU 1935:52), s 124-125.
23. SOU 1943:17, s 81.
24. A a, s 77.
25. A a, s 75.
26. Civilingenjörerna var den största gruppen (18 %), följd av läroverkslärarna (10 %). Ur Wicksell-Jerneman (SOU 1935:52), tab 8, 52 och 81.
27. Provår innebar att en person som avlagt fil mag-examen (eller högre) skulle skaffa sig pedagogisk och metodisk skolning genom att tjänstgöra ett läsår vid ett s k provårsläroverk. Först därefter hade han/hon full lärarbehörighet. Se t ex SOU 1929:10 "Praktisk lärarkurs".
28. A a, bilaga 3 d. Antalet platser var i stort sett oförändrat åtminstone mellan 1920 och 1934 (Se SOU 1934:40, s 39).
29. SOU 1934:40 "De extra ordinarie lärarna vid de allmänna läroverken anställningsförhållanden m m", s 61.

30. A. Nilsson: "Forskningsrapport 2: Tillgången på utbildning vid de allmänna läroverken 1927-1963", diagram 1 c.
31. SOU 1943:17, tab 35.
32. A Nilsson: "Forskningsrapport 2...".
33. Lönevillkoren approximeras här med begynnelselönen för ordinarie lärare, eftersom extralönerna trots allt måste ha uppfattats som mer eller mindre tillfälliga.
34. Jämför även diskussionen i A Svensson: "Jämlikhet på gång?" (UHÄ-rapport 1979:9), spec kap 3 och s 36-38.
35. "Easterlineffekter" är ett uttryck för att en ungdomskohorts beteende påverkas av kohortens relativa storlek. I en stor ungdomskohort kommer en stark känsla av konkurrens om de bästa anställningarna att göra sig gällande. För att stå sig väl i konkurrensen söker därför en stor andel av kohorten att förbättra sina möjligheter genom att skaffa sig utbildning.
36. Det innebär också att privatister och militärstudenter inte är medtagna i beräkningarna. Dessa grupper svarade dock endast för en liten del (2-3 %) av antalet avlagda studentexamina. Se Moberg: "Vem blev student och vad blev studenten?", tab 7 och 11.
37. Dvs universitetet i Lund och Uppsala, högskolorna i Stockholm och Göteborg, Karolinska Institutet, KTH, CTI, lantmäteriutbildningen (t o m 1932), tandläkarinstitutet, farmaceutiska institutet, skogshögskolorna i Stockholm och Göteborg (Gbg fr o m 1923).
38. För en närmare diskussion kring de båda måtten, se R Ohlsson: "Högre utbildning, konjunkturer och demografiska förändringar, del 1", s 43 och s 47-50.
39. Efter P Dahn: "Studier rörande den studerande ungdomens geografiska och sociala härkomst", tab 120, 126, 131, 136.
40. Wicksell-Jerneman (SOU 1935:52), s 356.
41. A a, tab 7.
42. A a, s 266.
43. A a, s 367.
44. För en utförligare diskussion kring konjunkturerens betydelse och demografiska faktorerers inverkan vid tillströmningen till högre utbildning, se R Ohlsson: "Högre utbildning och demografisk förändring" (kommande arbete).
45. Dock bör löneregleringen 1937 ha medfört stigande realinkomster åren 1937-39 för akademiker inom undervisningsväsendet (se Appendix C).
46. Se R Ohlsson: "Högre utbildning och demografisk förändring" (kommande arbete).

Kapitel 4: STUDIEFINANSIERING OCH SOCIAL REKRYTERING UNDER DEN SELEKTIVA STUDIESTÖDSPERIODEN (1950-1964)

Efter andra världskriget initierades en omfattande reformverksamhet på alla stadier inom utbildningsområdet. På grundval av 1946 års skolkommissions förslag fattades 1950 principbeslut om successivt införande av enhetsskola. Beslutet innebar att den grundläggande obligatoriska utbildningen blev gemensam för alla elever. Därmed kunde också rekryteringen till gymnasiet, och indirekt även till högre utbildning, förutses bli bredare än tidigare. Under större delen av 1950-talet förblev dock realskolan den viktigaste rekryteringsbasen.

Gymnasiets uppbyggnad under perioden förändrades inte med undantag av att allmänna linjen tillkom 1953. Däremot ägnades den sneda sociala och geografiska rekryteringen uppmärksamhet, vilket konkret ledde till att det studiesociala stödet började byggas ut fr o m fyrtiotalets senare del, samt att antalet gymnasieorter ökades. (se kap 2).

Det studiesociala stödet byggdes också ut kraftigt på universitets- och högskolenivå. Därigenom förändrades de ekonomiska förutsättningarna för högre studier påtagligt, så att studenternas familjeförhållanden inte längre blev av avgörande betydelse för valet att bedriva studier eller ej.

Samtidigt förändrades arbetsmarknadsvillkoren för nyexaminerade akademiker drastiskt under femtiotalet. Efterfrågan på utbildad arbetskraft ökade kraftigt, vilket utan tvivel bidrog till att stimulera intresset för högre utbildning. I detta kapitel undersöks hur dessa förändringar, både vad avser finansiella möjligheter och arbetsmarknadsutsikter, påverkat den sociala rekryteringen.

4.1. Studiefinansiering 1950-1964.

Ur studiefinansiell synpunkt kännetecknas perioden främst av att det statliga stödet succesivt byggdes ut. Behovsprövning gentemot föräldrarnas inkomster kvarstod emellertid, vilket innebar att de statliga åtgärdernas karaktär av kompensation för föräldrarnas bristande bidragsförmåga bibehölls. Ett annat kännetecken för perioden var att förvärvsarbete under studietiden blev allt vanligare.

4.1.1. Utbyggnaden av det selektiva understödet.

1950 fattade riksdagen beslut om ett reformerat understödssystem för studerande vid universitet och vissa fackhögskolor. Beslutet fattades i allt väsentligt utifrån de förslag som lagts fram av 1946 års student-sociala utredning.

Utredningens uppdrag var att framlägga förslag som skulle undanröja hinder av ekonomisk, social och geografisk art för tillträde till högre utbildning. De argument som framfördes för att sådana hinder skulle

undanröjas var i allmänna termer ungefär desamma som tidigare framförts. Deras inbördes rangordning och utformning i detaljer gör dock att man kan tala om en ny syn på utbildningens betydelse, både för samhället och för individerna. (1)

Det första argumentet som förs fram är rekryteringsargumentet. Utredningen hävdar att speciellt ett litet land måste rationellt utnyttja hela folkets arbetskraftsresurser. I synnerhet måste den s k begåvningsreserven tas tillvara på ett helt annat sätt än tidigare. En huvudmotivering till att öka det statliga studiesociala stödet var alltså att tillströmningen till högre utbildning måste stimuleras. Det är den stora skillnaden gentemot argumenteringen i 1937 års utredning, som ju under intryck av de rådande problemen på akademikernas arbetsmarknad hade en ambivalent inställning till rekryteringen. 1946 års studentsociala utredning gav uttryck för en betydligt mer dynamisk syn på arbetsmarknad och ekonomisk utveckling.

Ett andra argument är jämlikhetsargumentet, som i allt väsentligt är detsamma som i tidigare utredningar. Urvalet till högre utbildning fick inte styras av familjernas ekonomiska ställning, "privatekonomiska förutsättningar böra över huvud taget icke vara avgörande för en persons möjligheter att skaffa sig högre utbildning". Skillnaden gentemot tidigare utredningar är att den ökade tillströmning, som en jämlikhetsbefrämjande studiesocial politik måste leda till, nu ses som något eftersträfvansvärt.

Utredningen kommer även med ett tillskott i argumentationsfloran som kan kallas för motsättningsförebyggande. Möjligen under intryck av vissa företeelser på 20- och 30-talen (2) hävdar utredningen att det är otillfredsställande med en snäv social rekrytering till höga positioner i samhället. Genom att rekryteringsbasen till högre utbildning breddades ansåg utredningen att klassmotsättningarna kunde mildras och den politiska demokratin befästas. Argumentet kan troligen också ses som en reaktion mot en uppfattning inom delar av arbetarrörelsen, att en ökad rekrytering av ungdomar från arbetarhem till högre utbildning inte var önskvärd. Både inom LO och SAP hade det tidigare hävdats att en sådan rekrytering medförde att arbetarklassen miste sina främsta begåvningar. (3)

Något förvånande använder utredningen inte effektivitetsargumentet, dvs att studierna skulle kunna bedrivas effektivare om finansieringen inte utgjorde något problem för studenterna. Argumentet framskymtar visserligen indirekt på olika ställen, men det förblir oklart varför utredningen underlåter att bjuda beslutsfattarna på denna goda standardlikör.

En annan, och i sak viktigare, skillnad mot tidigare utredningar var den kvantitativa omfattningen av det studiesociala stöd som föreslogs. Existerande låne- och stipendieformer skulle utvidgas och nya låneformer tillkomma. Riksdagsbelutet 1950 modifierade visserligen utred-

ningsförslaget avsevärt på så sätt att reformen skulle genomföras successivt, men de föreslagna åtgärderna genomfördes. Det statliga studiesociala stödet kom därför att utformas på följande sätt under 50-talet. (4)

Antalet naturastipendier fördubblades läsåret 1952/53. Året därpå blev studerande vid de flesta högskolor berättigade till naturastipendier. (5) Därefter skedde en successiv ökning av antalet stipendier, vilket innebar att behörighetskraven med avseende på studielämplighet och föräldrainkomst kunde sänkas efterhand, helt i enlighet med student-sociala utredningens intentioner. (6)

Även de räntefria universitetslånen behölls (7), och anslagen höjdes efterhand. Liksom tidigare var det i stor utsträckning samma studerandekategorier som var behöriga att få stipendier och räntefria lån, dvs dessa fortsatte att fungera som komplement gentemot varandra. De båda stödformerna var de mest gynnsamma för studenterna, och betraktades därför som de främsta rekryteringsbefrämjande ur socio-ekonomisk synvinkel. Efterhand som behörighetsvillkoren mildrades, blev emellertid även räntefria lån tillgängliga för allt större studerandegrupper. I förhållande till antalet närvarande studerande ökade antalet beviljade lån från 6 procent 1950 till 27 procent 1962.

Slutligen infördes 1950 en ny låneform - studielån med slutlig kreditgaranti eller s k garantilån. Lånen var förmånliga på två sätt: de var amorteringsfria under studietiden, och räntan subventionerades så att den inte översteg inlåningsräntan med mer än 0.5 procent. Samtliga studerande vid universitet och högskolor var behöriga att erhålla garantilån, förutsatt att studentbetyget var minst Ba+, och att föräldrarnas eller egen inkomst inte var alltför hög. Inkomstgränserna sattes dock betydligt högre än för räntefria lån. I likhet med de räntefria lånen fanns det inte några bestämmelser om hur lång tid garantilånen kunde utgå, utan "det verkliga lånebehovet under studietiden" skulle beaktas. Även garantilånen kom efterhand att beviljas allt fler studenter. I förhållande till antalet närvarande ökade antalet lån från 6 procent 1950 till 50 procent 1962.

Uppbyggnaden av studiefinansieringssystemet förändrades i princip inte förrän 1965, även om allt fler studerande blev berättigade att utnyttja det. Däremot förbättrades studiefinansieringen för framgångsrika studerande 1961, då riksdagen fattade beslut att 25 procent av studieskulden skulle avskrivas efter avlagd examen. Förutom de här diskuterade låneformerna omfattades även akademikerlånen av den tjugofemprocentiga nerskriyningen.

4.1.2. Andra finansieringsformer.

En finansieringsform som ökade i betydelse under den här diskuterade perioden var förvärvsarbete jämsides med studierna. I stor utsträckning bör detta ses som en effekt av att efterfrågan på utbildad ar-

betskraft var så stor att även icke examinerade akademiker eftersöktes. Av speciell betydelse var skolväsendets behov. Dels var behovet av lärare mycket stort, och dels kan en normal tjänst delas upp på ett antal vikarier via timplärsystemet. Den offentliga sektorns tillväxt medförde emellertid ökat arbetskraftsbehov även inom en mängd andra områden, där vikarier eller tillfälligt anställda fick anlitas i stor utsträckning.

De ökande möjligheterna till förvärvsarbete utnyttjades uppenbarligen av de studerande. Vid 50-talets början bestreds knappt en femtedel av studiekostnaderna med förvärvsarbete, vid 50-talets mitt drygt en femtedel, och under början av 60-talet svarade förvärvsarbete för en tredjedel av finansieringen. (8)

Det finns vissa variationer i förvärvsarbetets betydelse mellan studenter från skilda socio-ekonomiska grupper. Sålunda bedrevs förvärvsarbete i större utsträckning av studenter från arbetarhem och av studenter från andra hem med liten bidragsförmåga. (9) Följaktligen kan man anta att förvärvsarbete i viss utsträckning fungerade som ersättning för bidrag från föräldrarna.

Antagandet förstärks av att finansieringsformerna bidrag från föräldrar och eget kapital minskade i betydelse under perioden. Vid periodens början svarade de båda formerna för ca 30 procent, vid 50-talets mitt för ca 25 procent och i början av 60-talet för knappt 20 procent av studiefinansieringen. (10) Vi ska längre fram också se att föräldralänens betydelse var mindre under femtiotalet än tidigare.

Slutligen kan konstateras att även banklån och liknande minskade i betydelse under perioden. Förekomsten av marknadsmässiga lån var dock inte lika negativ för studenterna efter införandet av akademikerlånen, eftersom återbetalningsvillkoren för dessa inte skilde sig så kraftigt från återbetalningsvillkoren för garantilånen. En viktig reservation är dock att akademikerlån endast gavs efter avlagd examen. Det innebar att under studietiden var marknadsmässiga lån en belastning eftersom räntor och amorteringar skulle klaras av fortlöpande. Dessutom fanns givetvis en viss osäkerhet för en del studenter om målet, en akademisk examen, kunde uppnås. Studenter som av olika skäl var tvungna att finansiera delar av sin studietid med marknadsmässiga lån kunde därför förväntas inta en något mer tveksam hållning till att påbörja högre studier.

4.2 Arbetsmarknaden för nyexaminerade akademiker.

4.2.1. Allmänna karakteristika

Arbetsmarknadsförhållandena för högre utbildad arbetskraft förändrades kraftigt under fyrtiotalet. Redan under krigsåren fick ett stort antal akademiker anställning inom krisorgan och liknande. Tvärt emot farhågor att detta skulle leda till arbetslöshet vid mer normala förhållanden fortsatte antalet stats- och kommunalanställda att öka kraftigt

under fyrtiotalets andra hälft. Totalt sett ökade antalet anställda inom statlig och kommunal tjänst dubbelt så kraftigt under 40-talet som under 30-talet. (11) Eftersom statsförvaltningen var den viktigaste avnämaren av högre utbildad arbetskraft, medförde denna expansion av offentlig verksamhet också markant förbättrade arbetsmarknadsutsikter för nyexaminerade akademiker.

Att granska arbetsmarknadsläget för flertalet utbildningskategorier vid början av femtiotalet var en del av utredningsuppdraget för 1949 års arbetskraftsutredning. Det framgår klart av utredningen att brist på utbildad arbetskraft rådde på de flesta håll inom offentlig sektor. I sin sammanfattning konstaterar utredningen att utvecklingen inom hälso-, sjukvårds- och utbildningsområdena redan vid 50-talets början lett till brist på kvalificerad personal, och att ett väsentligt ökat behov av tekniskt utbildad personal gjorde sig gällande inom såväl försvaret som industrin och kommunikationsväsendet. (12)

Samma typ av generella bedömningar, att behovet av högt utbildad arbetskraft var stort, återfinns i utredningar från slutet av 50-talet och början av 60-talet. (13) Det ska visserligen medges, att ett sådant konstaterande inte på något sätt gör rättvisa åt den detaljerade diskussion som förs i utredningarna om bl a relativlönernas roll för brist resp överskott. (14) För vårt vidkommande visar dock bedömningarna att när utredningarna gjordes, var det omedelbara arbetskraftsbehovet ett problem.

4.2.2. Situationen på olika delarbetsmarknader.

Teologerna utgjorde på trettioalet en förhållandevis stor studerandegrupp, och deras arbetsmarknadsutsikter diskuterades ingående i de tidigare refererade undersökningarna. I det kraftigt expanderande universitets- och högskoleväsendet utgjorde de emellertid en relativt sett allt mindre grupp, och deras arbetsmarknad ägnades proportionellt allt mindre uppmärksamhet. Studentkalendern för 1951/52 konstaterade dock att ett onormalt stort ersättningsbehov förelåg inom en femårsperiod. Bristsituationen betonades ännu starkare i 1954/55 års upplaga, där det förespeglas synnerligen goda framtidsutsikter beroende på en oroväckande prästbrist. (15) Även 1955 års universitetsutredning konstaterade en betydande prästbrist, vilken uppenbarligen även förelåg i början av sextiotalet. (16)

Även utbildningen av jurister expanderade förhållandevis långsamt efter 1950. Till en del sammanhänger det med att en del av juristernas traditionella arbetsmarknad, rättsväsendet, inte vidgades i samma takt som andra delar av den offentliga sektorn. Dessutom konkurrerade jurister i allt större utsträckning med samhällsvetenskapligt utbildade akademiker inom en expanderande del, förvaltningen. Vidare fanns ett konkurrensförhållande gentemot civilekonomer, främst inom den privata sektorn. Detta förhållande uppmärksammas också i utredningarna om arbetskraftsbehovet, där jurister, samhällsvetare och civilekonomer behandlas tillsammans.

Försöker vi trots det bedöma arbetsmarknadsutsikterna för nyexaminerade jurister, förefaller nyrekryteringen till "traditionella" tjänster (rättsväsen och centralförvaltning) ha varit svag under femtiotalet (17). Detta framkommer också i Studentkalendern, som framhåller att den centrala förvaltningen och domstolsväsendet erbjöd svårigheter. Någon stagnation i egentlig bemärkelse var det dock inte fråga om. Den kommunala förvaltningen krävde utbildade jurister i allt större utsträckning efter kommunreformen 1952, och viss efterfrågan fanns också från bl a banker och försäkringsbolag (18). Dessutom hade "arbetsmarknadsvillkoren" för nyexaminerade jurister förbättrats avsevärt i ett viktigt avseende redan vid mitten av fyrtiotalet. Tingsmeriteringen hade då börjat bli arvoderad, vilket avsevärt sänkte kostnaderna för en fullständig juristutbildning. Fr o m 1944 lönegradsplacerades dessutom tingstjänstgöringen (19).

Arbetsmarknadsläget för andra universitets- och högskolestuderande med samhällsvetenskaplig inriktning ("samhällstekniker" var termen i Ecklesiastikdepartementets prognosgrupp) bedömdes genomgående som gynnsamt eller ännu bättre. Man kan åtminstone indirekt dra slutsatsen att dessa utbildningskategorier (samhällsvetare, civilekonomer och något lägre ner i utbildningshierarkin, socionomer) framgångsrikt konkurrerade med jurister inom förvaltningen (20). Skälen till att dessa grupper i stor utsträckning föredrogs framför jurister anges inte i källmaterialet, men det är inte någon djärv gissning att hävda lönernas betydelse. Jurister med tingstjänstgöring kunde i kraft av sina meriter kräva inplacering i högre lönegrader än samhällsvetare m fl. I den mån arbetsuppgifterna inte krävde alltför gedigen juridisk utbildning, kunde lika väl handhas av samhällsvetare m fl i lägre lönegrader. (21)

Hälso- och sjukvården expanderade kraftigt efter 1945, vilket givetvis ökade efterfrågan på bl a läkare. På grund av den långa utbildningstiden (före 1955 ca 8 år) kunde det snabbt ökande läkarbehovet inte tillgodoses enbart med ett större antal utbildningsplatser. Ett betydande antal utländska läkare fyllde alltsedan slutet av 40-talet delar av behovet. Trots detta var det redan vid 50-talets början svårt att besätta ett stort antal provinsialläkartjänster. (22) Beräkning av läkarbehovet var också bland de viktigaste uppgifterna i olika utredningar om framtida behov av utbildad arbetskraft som tillsattes under perioden. Eftersom varje nytillsatt utredning genomgående angav behovet som större än sin föregångare (23), förefaller det vara en rimlig slutsats att efterfrågan på läkare ökade snabbare än nyexaminationen under perioden. arbetsmarknadsvillkoren för nyexaminerade läkare måste därför betecknas som mycket goda under hela den här studerade perioden.

Även efterfrågan på tandläkare steg under perioden, men inte lika dramatiskt. I berörda utredningar finns inte några larmrapporter av liknande slag som för läkarnas del, och i Studentkalendern anges arbetsmarknadssituationen för tandläkare som "tillfredsställande", medan däremot läkarbristen poängteras. (24) Någon brist på arbete efter examen behövde uppenbarligen inte nyblivna tandläkare riskera, eftersom alla prognoser pekade på en måttlig framtida brist.

Efterfrågan på civilingenjörer ökade snabbt åtminstone sedan början av femtiotalet, beroende på den snabba och ingenjörskrävande tekniska förändringen, där krigstekniken och upprustningen under "det kalla kriget" spelade en viktig roll. Efterfrågeöverskottet ökade fram till början av 60-talet och stagnerade därefter, dock utan att försvinna under perioden. (25) Goda arbetsmarknadsvillkor förelåg således för nyexaminerade civilingenjörer.

4.2.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade läroverkslärare.

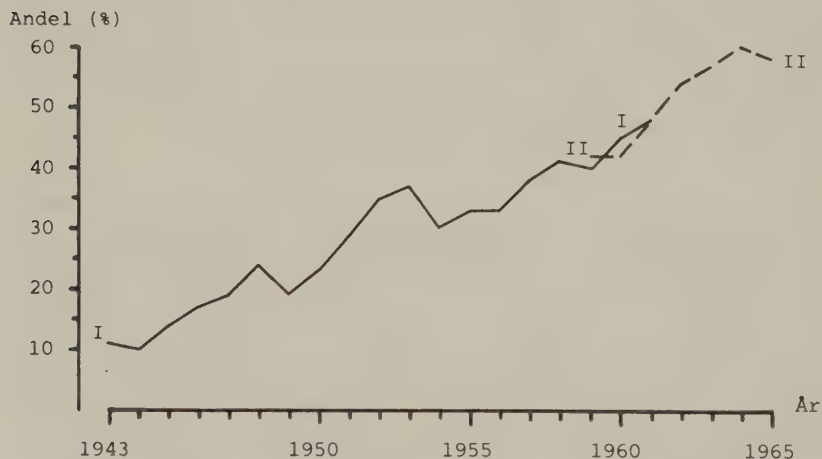
Skolväsendet byggdes ut mycket kraftigt på alla de nivåer där läroverkslärare tjänstgjorde under 50- och 60-talen. Dessutom ökade antalet barn i relevanta åldersgrupper under perioden. Omläggningen av det obligatoriska skolväsendet från en 7- eller 8-årig folkskola till en 9-årig enhets/grundskola innebar en ökad efterfrågan på akademiskt utbildade lärare, eftersom dessa tjänstgjorde vid högstadiet. Kvantitativt viktigare än enhetsskolans successiva utvidgning under 50-talet var dock att även realskolan byggdes ut kraftigt. Mellan 1951 och 1959 mer än fördubblades antalet elever inom denna skolform. Den kraftiga utbyggnaden av gymnasieförberedande skolformer medförde också en ökad tillströmning till gymnasiet. Dessutom steg övergångsfrekvensen till allmänt gymnasium från drygt 40 procent 1950 till 60 procent 1960. Den samlade effekten var att antalet nybörjare i det allmänna gymnasiet ungefär tredubblades mellan 1950 och 1960 (från knappt 7000 till knappt 20000), och ökade med ytterligare 5000 fram till 1965. (26)

Den kraftiga och snabba utbyggnaden av skolväsendet medförde ett stort efterfrågeöverskott på lärare. Redan i Studentkalendern för 1946/47 anges att lärarbrist har börjat uppstå, och att den kan förväntas öka de närmaste åren. (27) I följande årgångar inskräps bristen ytterligare. I 1951/52 års utgåva sägs sålunda, att arbetsmarknadsutsikterna för lärare är "synnerligen goda", och i 1954/55 års utgåva betonas att stor brist råder samt att ytterligare ökad efterfrågan kan förutses. Lärarbristen medförde att ett stort antal studerande kunde tjänstgöra som timlärare eller extralärare redan under pågående utbildning. Redan höstterminen 1951 fanns ca 500 lärare med full tjänstgöring, som saknade normal utbildning, inom högre skolor. Två år senare var motsvarande antal över 700. (28) Huvuddelen av dessa, ca 70 procent, hade visserligen fil kand examen eller folkskollärarutbildning, men till detta antal ska läggas alla de lärartimmar som fullgjordes av personer som inte hade full tjänstgöring. Ragnar Lundblad kunde i ett delbetänkande för 1955 års universitetsutredning konstatera, att "utbytesbehovet" av icke utbildade lärare i teoretiska ämnen inom gymnasiet, realskolan och enhetsskolans högstadium höstterminen 1956 uppgick till drygt 1600 personer (omräknat till heltidstjänster) (29). Antalet tjänster var nästan tre gånger så stort som den beräknade examinationen av behöriga lärare läsåret 1956/57 (30). Bristen på teoretiskt utbildade lärare 1960 uppgick till knappt 3000 (31).

Från statsmakternas sida gjordes flera försök att komma till rätta med lärarbristen genom att öka tillgången på lärare. 1951 omorganiserades provåret så att en termins praktik blev tillräcklig för flertalet aspiranter. (32) 1953 ändrades examensbestämmelserna, så att 6 betygsenheter, istället för tidigare 7, räckte för en fil mag-examen. 1956 inrättades också den första lärarhögskolan, både av pedagogiska skäl och därför att provårsplatserna i skolväsendet inte räckte till. (33) Alla dessa åtgärder vidtogs för att öka "produktionshastigheten". Vidare var den praktiska utbildningen, vare sig denna gjordes som provtermin eller via lärarhögskolans praktiktermin, avlönad dedan slutet av 40-talet. (34) En åtgärd av stor betydelse var slutligen vidareutbildning av folkskollärare. (35)

Trots alla dessa åtgärder fortsatte efterfrågeöverskottet på lärare att växa. Ett approximativt mått ges i diagram 4.1 nedan. Linjen I visar andelen icke-behöriga lärare i teoretiska ämnen vid realskola, enhetsskola, grundskola, allm läroverk och likn skolor. Linjen II visar andelen "ämneslärarplatser" som tillsattes med icke-behöriga lärare.

Diagram 4.1: Andel icke-behöriga lärare i teoretiska ämnen, 1945-1965

Källor: I. Andel icke-behöriga lärare i teoretiska ämnen 1945-1961, Forskningsrapport 2.

II. Andel "ämneslärarplatser" som tillsatts med icke-behöriga lärare 1959-1965, Arbetsmarknadsinformation, Serie A 1959-62, AMS-inf serie A 1963-1965.

De mått som presenteras i diagram 4.1 är visserligen inte idealiska. Antalet icke-behöriga lärare kan ju variera även av den anledningen att antalet timmar de undervisar ökar eller minskar. Trots detta utgör måttet en indikator, eftersom t ex ett stort antal timlärare tyder på att skolan inte kan få lärare som gör full tjänst, utan måste anlita personer som var och en gör ett mindre antal timmar. Den bild som diagrammet visar, att efterfrågeöverskottet på lärare ökade kontinuerligt under den period som diskuteras i detta kapitel, är därför med stor sannolikhet helt riktig.

I en sådan arbetsmarknadssituation kan man förvänta att yrkesgruppens relativlön stiger. Så var dock inte fallet. Jämförs en fullt utbildad lärares begynnelselön med banktjänstemannens begynnelselön finner man en negativ utveckling ur lärarens synpunkt mellan 1950 och 1962. (36) Uppenbarligen försökte inte arbetsgivaren, staten, öka tillströmningen till läraryrket med hjälp av kraftigt höjda begynnelselöner. Däremot höjdes lönerna i ett längre tidsperspektiv indirekt genom att befördringsgången påskyndades. Vi har tidigare sett att under 30-talet och början av 40-talet uppnåddes ordinarie tjänst vid ca 40 års ålder. Omkring 1960 var medianåldern endast 31 år. (37)

Sammanfattningsvis kan konstateras att arbetsmarknadsvillkoren för lärare under perioden 1950-1965 delvis skilde sig från andra akademikergrupperns gynnsamma förhållanden. De var ännu bättre.

4.3. Universitetsutbildningens lönsamhet - en sammanvägning av finansieringsförhållanden och arbetsmarknadsvillkor

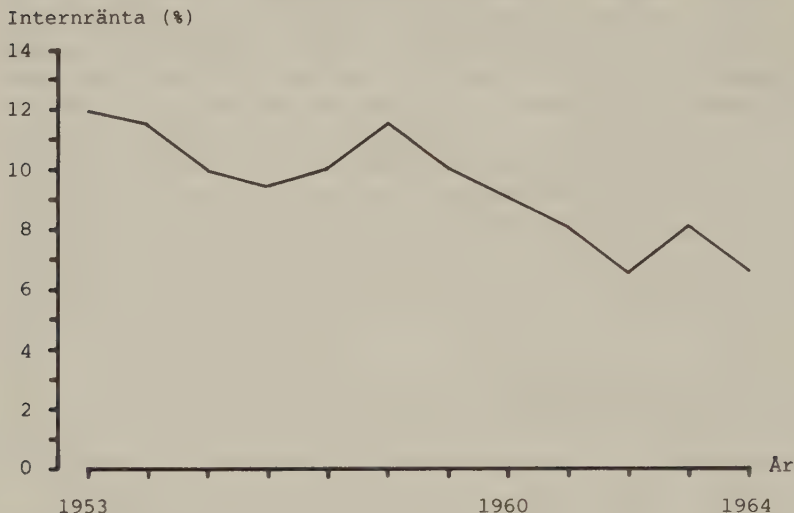
Under förutsättning att löner någorlunda reflekterar situationen på arbetsmarknaden för en viss grupp, utgör internränteberäkningar en gådd metod för att studera förändringar i olika yrkens attraktionskraft. Relativa löner utgör antingen ett för grovt mått (om genomsnittslöner för samtliga inom resp yrkesgrupp används), eller ett för snävt mått (om endast lönerelationerna mellan en eller ett par åldersgrupper inom resp yrkesgrupp används). Samma invändningar är även giltiga för måttet absoluta löneskillnader. Dessutom tas tidspreferenser explicit med i internränteberäkningar, vilket torde vara realistiskt. Vidare kan beräkningarna utvidgas till att även ta hänsyn till finansieringsförhållandena, vilket innebär att metoden ger en möjlighet att undersöka den kombinerade effekten av studiefinansiering och arbetsmarknad. (För en utförligare diskussion, se kap 1.)

4.3.1. Lönsamhetsberäkningar 1953-1964

Tillgången på lönestatistiskt material gör det möjligt att göra årliga beräkningar av internräntor fr o m 1953. Liksom i kapitel 3 används läroverksadjunkter som universitetskategori och banktjänstemän som studentexamenskategori. Då påpekades att de siffror som presenterades för mitten av 30-talet var minimivärden för akademisk utbildning. De dramatiska förändringarna på adjunkternas arbetsmarknad mellan 1940 och 1950 gör att internräntorna för adjunkter inte nödvändigtvis utgör sådana minimivärden under perioden 1950-1964. Av betydelse för internränteberäkningarna är främst att ordinarie tjänst i genomsnitt uppnåddes redan vid 31 års ålder (mot 40 år under 30-talet) och att lön utgick under provår/praktisk lärarkurs. För en mer detaljerad beskrivning av vilka antaganden m m som gjorts vid beräkningarna, se Appendix .

Internräntan, beräknad utan hänsyn till studiefinansiering, förändrades på följande sätt mellan 1953 och 1964 (diagram 4.2).

Diagram 4.2: Internränta för läroverksadjunkter 1953-1964, utan hänsyn till studiefinansiering.

Källor: Se Appendix E.

Enligt dessa beräkningar finns det en fallande tendens för internräntan. Det är dock sannolikt att de antaganden som gjorts medför en viss överskattning av nivån fram till någon gång under femtiotalets andra hälft. (38) Det är därför riktigare att säga att nivån i stort sett var oförändrad under 50-talet men med en svagt sjunkande tendens i början av sextiotalet. Detta resultat stämmer väl med en beräkning där civilingenjörer jämförts med läroverksingenjörer. Internräntan för civilingenjörsutbildning 1955-1964 ligger där på tio procent. (39)

Tas hänsyn till studiefinansiering påverkas främst nivån. Uppgifter om studiefinansiering föreligger dock inte för varje år, utan beräkningarna är baserade på finansieringsförhållanden läsåren 1951/52, 1956/57 och 1962/63, och avser åren 1953, 1957 och 1962.

Följande internräntor erhöles:

År	Utan finansiering	Med finansiering
1953	12 %	19,5 %
1957	10 %	19 %
1962	6.5 %	10 %

Källor: Appendix E.

Vi ser att internräntan ökar med mer än 50 procent vid varje mättillfälle. De skillnader som finns vad gäller studiefinansieringens betydelse mellan mättillfällena förefaller visserligen påtagliga, men är framförallt beroende av storleken på disponibla medel vid resp till-

fälle. Eftersom beräkningarna utgår från tre skilda källmaterial kan man inte bortse från att den disponibla inkomsten har mätts med olika metoder. Skillnaderna i internräntan när hänsyn tagits till studiefinansiering är därför inte helt tillförlitliga. Det förefaller visserligen troligt att förbättrade finansieringsvillkor ökat lönsamheten mellan 1953 och 1957, vilket tabellen visar. Det är emellertid inte sannolikt att studiefinansieringen skulle ha påverkat lönsamheten mindre mellan 1957 och 1962, då det selektiva systemet byggdes ut kraftigt och då en 25-procentig avskrivning av lånen ägde rum efter avlagd examen. Det är mer sannolikt att den disponibla inkomsten antingen överskattats 1957 eller (mer troligt) underskattats 1962.

4.3.2. Socialgruppsspecifika internräntor.

Konstaterandet att lönsamhetsberäkningarna under perioden påverkas så kraftigt av de disponibla medlens storlek får konsekvenser även när socialgruppsspecifika internräntor beräknas och diskuteras. Genomgången av finansieringsmöjligheterna i avsnitt 4.1. visade att skillnaderna mellan studerande från olika socialgrupper vad gäller studiefinansiering hade minskat sedan mellankrigstiden och fortsatte att minska under 50-talet och 60-talets första hälft. Det antyder att lönsamhetsberäkningar bör uppvisa mindre skillnader mellan studerande från skilda socialgrupper under 50-talet än vad som var fallet på 30-talet.

Källmaterialet tillåter internränteberäkningar för samtliga socialgrupper endast vid ett tillfälle, 1957. Detta material, ett systematiskt urval av primärmaterialet till 1957 års studentekonomiska undersökning, omfattar dock ett relativt litet antal individer, 175 (urvalskriterier m m framgår av Appendix). Vissa slumpmässiga avvikelser kan därför inte uteslutas. Beräkningarna bör dock ge en approximativt riktig bild av skillnader i internränta, samtidigt som de tjänar som en illustration till betydelsen av disponibla medels omfattning contra finansieringsstrukturen.

De internräntor som presenteras i Tabell 3.1 avser studerande som skrevs in läsåret 1953/54, och baseras på deras finansieringsförhållanden läsåret 1956/57. Finansieringen avser därför det fjärde studieåret, dvs strax efter halva den genomsnittliga studietiden. (40)

Tabellen visar att internräntan inte varierar i någon större utsträckning mellan studerande från olika socialgrupper. De skillnader som trots allt framträder samvarierar främst med de disponibla medlens storlek, vilket syns särskilt klart för socialgrupperna jordbrukare och lägre tjänstemän. "Jordbrukare" uppvisar en finansieringsstruktur som ansluter nära till genomsnittet, men har trots det en klart lägre internränta. "Lägre tjänstemän" har en oförmånlig finansieringsstruktur men en internränta som ligger något över genomsnittet. Båda resultaten har orsakats av att de disponibla medlens storlek avviker påtagligt från genomsnittet.

Tabell 4.1. Socialgruppsspecifika internräntor för akademiker, 1957.

Social bakgrund (faderns yrke)	Antal obs	Intern- ränta, %	Andel åb-fria medel exkl arbete inkl arbete	Index disp medel (samtl=100)
Jordbrukare	20	16.0	41	83
Arbetare	18	16.5	12	90
Högre tj män	35	18.5	34	101
Min företagare	27	19.0	27	103
Akademiker	40	19.5	57	102
Lägre tj män	18	19.5	21	107
St företagare	17	22.5	64	118
Samtl grupper	175	19.0	51	100 (6050 kr)

Anm 1: Internräntan är beräknad på inkomsterna för läroverks-adjunkter med banktjänstemän som jämförelsegrupp (se texten).

Anm 2: Återbetalningsfria medel utgörs av inkomst från eget kapital, bidrag och gåvor från föräldrar, stipendier samt lån från föräldrar. I den högra kolumnen har dessutom förvärvsarbete inkluderats.

Källor: Se Appendix D och E.

Med undantag för studerande från socialgruppen lägre tjänstemän finner man emellertid också, att de disponibla medlens omfattning väl ansluter till socio-ekonomisk status. Eftersom vi också kan se att andelen återbetalningsfria medel, exklusive eget arbete, ansluter till socio-ekonomisk status, ger tabellen underlag för två viktiga slutsatser. Den första är att studerande från hem med hög socio-ekonomisk status kunde finansiera huvuddelen av sina studier med hjälp av någorlunda väl tilltagna, återbetalningsfria medel. Härvidlag var situationen inte förändrad på något avgörande sätt sedan mellankrigstiden. Däremot visar tabellen att förändringar hade ägt rum för studerande från hem med mindre goda socio-ekonomiska förutsättningar. Visserligen kunde dessa studerande ännu vid femtiotalets mitt endast disponera över mindre summor återbetalningsfria medel. Detta kompenserades emellertid i stor utsträckning av de goda möjligheterna till förvärvsarbete under studietiden. Därigenom sänktes de indirekta studiekostnaderna avsevärt för studerande från socialgrupperna arbetare och lägre tjänstemän (41).

En faktor som ytterligare bidrog verksamt till att sänka studiekostnaderna för studeranden från ekonomiskt mindre gynnade hem var naturastipendierna. Stipendieverksamheten var ännu vid femtiotalets mitt inte utbyggd i så stor utsträckning, vilket är anledningen till att naturastipendier inte medtagits i beräkningarna. (42) Den kraftiga ökningen av antalet stipendier bidrog i stor utsträckning till att

socialgruppsskillnader i finansieringsstruktur måste ha minskat ytterligare kring 1960. Detta i kombination med generellt god lönsamhet av akademisk utbildning kan antas ha minskat tveksamhet inför högre studier bland studenter från lägre socialgrupper. Man kan därför förvänta att skillnader i övergångsfrekvens mellan olika socialgrupper minskade under den studerade perioden.

4.4. Social rekrytering till högre utbildning; beskrivning och analys.

4.4.1. Källäge

Diskussionen kommer, liksom i föregående kapitel, att baseras på övergångsfrekvenser för studenter från skilda socialgrupper. Det kraftigt ökade antalet kvinnor, både på gymnasienivå och inom högre utbildning, gör det möjligt att konstruera och analysera övergångsfrekvenser för såväl kvinnor som män.

Övergångsfrekvenser har beräknats för 1952, 1957 och 1962 års studenter. Källmaterialet för 1952 års studenter utgörs av en uppföljning till Mobergs studie, gjord av Israelsson-Quensel. Eftersom de båda undersökningarna är upplagda på samma sätt, är resultaten i allt väsentligt jämförbara med varandra. (43)

Källmaterialet i övrigt består av de uppföljningar som gjorts av 1957, 1962 och 1967 års studenter. (44) De övergångsfrekvenser som finns publicerade för dessa kohorter är dock inte omedelbart jämförbara med tidigare uppgifter. Övergångsfrekvenserna är nämligen beräknade med de flesta gymnasiala utbildningar som bas, dvs studenter från allmänt gymnasium, handelsgymnasium, tekniskt gymnasium, med s k begränsad studentexamen och från folkskoleseminarium. Det har dock varit möjligt att approximativt bestämma antalet studenter i 1957 och 1962 års kohorter från handelsgymnasium, tekniskt gymnasium och folkskoleseminarium som övergått till högre studier. (45) Genom att subtrahera detta antal från samtliga studenter som övergått till högre studier, erhålls ett någorlunda tillförlitligt mått på socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser från allmänt gymnasium för 1957 och 1962 års studenter. (Metoden är dock inte tillämplig för 1967 års studenter, se not 44). För att kunna beräkna socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser för män resp kvinnor har ytterligare antaganden måst göras, vilket innebär att dessa beräkningar är behäftade med en viss osäkerhet. (46) Trots det får de här presenterade beräkningarna anses vara rimliga närmevärden för övergångsfrekvenser, fördelade efter socialgrupp och kön.

4.4.2 Övergångsfrekvenser 1943-1962

Övergångsfrekvenser för manliga studenter presenteras i Tabell 4.2. En jämförelse med R Ohlssons beräkningar visar förhållandevis god överensstämmelse för 1957 och 1962 års kohorter. (47) Den något

sämre överensstämmelsen för 1952 års kohort förklaras främst av att Ohlssons beräkningar baseras på inskrivning vid högre utbildningsanstalter inom 3 år (i st f 4 år), och att GCI inte ingår i högskoleväsendet i de beräkningarna.

Tabell 4.2. Socialgruppspecifika övergångsfrekvenser för 1943, 1952, 1957 och 1962 års manliga studenter.

Socialgrupp (faders yrke)	Studentkohort			
	1943	1952	1957	1962
Jordbrukare	58	66	74	79
Akademiker	72	83	85	91
Större företagare	61	68	68	81
Mindre företagare	55	68	67	80
Högre tjänstemän	55	73	75	83
Lägre tjänstemän	55	66	75	81
Arbetare	45	60	71	80
Samtl soc grupper	58	71	75	83
(RO)	(58)	(64)	(71)	(80)

Källor: 1943: Moberg-Quensel "Studenternas sociala ursprung", tab 36a.

1952: Israelsson-Quensel "Studenternas utbildningsval", tab 29.

1957, 1962: PM från SCB 1976:14 samt IPF 1979:1
RO: R. Ohlsson "Högre utbildning, konjunkturer..", tab 8.

Det mest framträdande draget under perioden är den generellt sett stigande övergångsfrekvensen. Speciellt påtaglig är ökningen under 40-talets senare hälft och mellan 1957 och 1962 års kohorter. Däremot är ökningen mindre uttalad mellan 1952 och 1957.

Även för kvinnornas del stiger övergångsfrekvensen påtagligt under perioden, vilket framgår av Tabell 4.3. Källmaterialet tillåter dock inte att övergångsfrekvenser kan beräknas för samtliga socialgrupper bland 1952 års kvinnliga studenter.

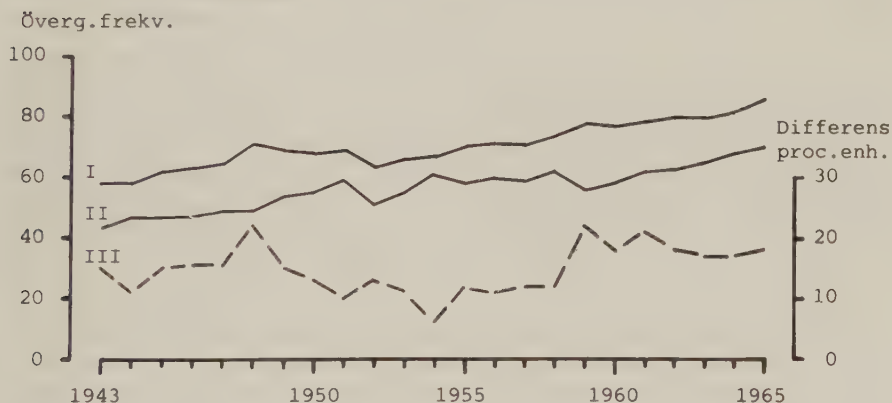
Den kraftigt stigande övergångsfrekvensen mellan 1943 och 1952 kan iaktas även för kvinnornas del. Däremot kan intressanta skillnader mellan manliga och kvinnliga studenter observeras mellan 1952 och 1957 resp 1957 och 1962. Medan övergångsfrekvenserna för manliga studenter stiger påtagligt mellan 1957 och 1962, gäller det motsatta för de kvinnliga studenterna. För att klarare illustrera såväl den generellt stigande övergångsfrekvensen, som skillnaderna mellan manliga och kvinnliga studenter, återges de av R. Ohlsson beräknade övergångsfrekvenserna för icke-socialgruppsindelad material i diagram 4.3.

Tabell 4.3. Socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser för 1943, 1952, 1957 och 1962 års kvinnliga studenter.

Socialgrupp (faders yrke)	1943	Studentkohort		1962
		1952	1957	
Jordbrukare	26	48	57	56
Akademiker	44	65	73	78
Större företagare	49		62	68
Mindre företagare	33	51	59	57
Högre tjänstemän	38		64	65
Lägre tjänstemän	30		58	60
Arbetare	14	41	50	56
Samtliga grupper (RO)	36 (43)	52 (51)	62 (59)	64 (62)

Källor: 1943: Moberg-Quensel, a a, tab 36b
 1952: Israelsson-Quensel, a a, tab 30
 1957, 1962: PM SCB 1976:14, IPF 1979:1
 RO: R Ohlsson, a a, tab 9.

Diagram 4.3. Övergångsfrekvenser för manliga och kvinnliga studenter 1943- 1965, samt differensen mellan de båda måtten.

I = manliga studenter, II = kvinnliga studenter, III = differens mellan de båda (högra skalan).

Källa: R Ohlsson, a a, tab 8 och 9.

Diagrammet visar att övergångsfrekvensen för kvinnliga studenter i jämförelse med manliga ökar under åren 1948 till 1954, och att deras relativa position försämras efter 1958. Ohlsson har funnit att övergångsfrekvensen för kvinnorna är väl korrelerad med avvikelserna

från den långsiktiga trenden i realinkomsten, men att detta inte i så hög grad är fallet för manliga studenter. Han tolkar detta så att familjerna var mindre benägna att låta flickorna studera vidare när inkomsterna stagnerade. För pojkarnas del fanns tydligen inte sådana restriktioner. (48) Hypotesen att flickornas utbildningsbenägenhet är mer beroende av familjernas realinkomstutveckling stärks när även gymnasienivån tas med i bilden. Utbildningsintensiteten på gymnasienivå stiger kraftigare för kvinnor än för män mellan 1949 och 1959 (se kap 2).

4.4.3. Generella och socialgruppsspecifika faktorerers inverkan på övergångsfrekvenserna.

I detta kapitel diskuteras generella och specifika faktorer tillsammans, eftersom de generellt verkande enbart förefaller att ha stimulerat studenter att övergå till högre studier. I avsnitt 4.2. konstaterades att arbetsmarknadsvillkoren för nyexaminerade akademiker var goda under hela perioden 1950-1964. Utan att man gör någon direkt jämförelse med efterfrågan på gymnasieutbildad arbetskraft kan ändå på goda grunder förutsättas att begynnelselöner och befordringsmöjligheter var avsevärt gynnsammare för akademiker. Lönsamhetsberäkningarna i avsnitt 4.3 tyder klart på det. Följaktligen bör diskussionen om skilda sociala rekryttingsmönster inriktas på vilka kvardröjande hinder inför högre studier av ekonomisk art som funnits under perioden.

I föregående kapitel diskuterades främst föräldrarnas bidragsförmåga, eftersom de studerandes familjer svarade för en dominerande del av studiefinansieringen. Vi har emellertid sett att detta finansieringssätt blev av allt mindre betydelse för huvuddelen av de studerande under 50-talet. Det är därför av vikt att även övriga finansieringssätt tas med i analysen, främst de statliga lånen och stipendierna. Eftersom dessa var riktade till studerande från familjer med relativt låga inkomster, var de i stor utsträckning socialgruppsspecifika.

a) Övergångsfrekvensen för manliga studenter från jordbrukarhem förändrades i stort sett likformigt under perioden 1943-1962. En något snabbare ökning kan dock iaktas mellan 1952 och 1957 års kohorter. Dessa förändringar är motsatta den utveckling som kan iaktas i det icke-socialgruppsindelade materialet, där övergångsfrekvenserna ökade kraftigt såväl mellan 1943 och 1952 års kohorter, som mellan 1957 och 1962 års. I förhållande till den totala förändringen stiger därför övergångsfrekvensen för manliga studerande från jordbrukarhem mindre under dessa perioder.

Bilden för kvinnliga studenter från socialgruppen är i stort sett den motsatta. Från att ha legat på en låg nivå för 1943 års studenter stiger övergångsfrekvensen kraftigt till nära genomsnittet för 1952 års kohort. Även mellan 1952 och 1957 års kohorter stiger övergångsfrekvensen, men under denna period är ökningen något långsammare än den genomsnittliga. Mellan 1957 och 1962 förändras inte övergångsfrekvensen för kvinnliga studenter från jordbrukarhem, medan den

stiger något för totalen.

Innan föräldrarnas bidragsförmåga diskuteras, finns det anledning att erinra om jordbrukets omvandling efter andra världskriget. Sedan slutet av 40-talet kännetecknades jordbruket av en allt intensivare strukturomvandling och rationalisering av driften. En följd blev att socialgruppen jordbrukare delvis började ändra karaktär. Antalet småbönder minskade, och den effektivare skötseln kombinerad med en gynnsam jordbrukspolitik ledde till stigande inkomster för de personer som stannade kvar inom jordbruket. Den ekonomiska bidragsförmågan bland jordbrukarfamiljer bör därför ha ökat väsentligt. Samtidigt hade antalet studenter som kunde räkna med statligt studiestöd minskat, åtminstone relativt. Det gör att jordbrukarnas ställning som en socialgrupp med genomsnittligt ganska dåliga ekonomiska bidragsmöjligheter hade ändrats avsevärt, vilket komplicerar analysen.

Undersöks finansieringen för studenter från jordbrukarhem bekräftas att socialgruppen snarare består av delgrupper med markanta ekonomiska skillnader. Av följande tablå framgår föräldrabidragens betydelse.

Föräldrabidrag bland studerande från jordbrukarhem

	Bidragsfrekvens	Belopp per bidragsmottagare
	25%	3050
index (samtl=100)	76	(122)

Tablåen understryker heterogeniteten bland studenterna från jordbrukarhem. En förhållandevis liten andel av dem erhöll föräldrabidrag, men för dessa var den finansieringsformen betydelsefull. Å andra sidan var vissa studenter från jordbrukarhem berättigade till räntefria lån, dvs kom från ekonomiskt svaga miljöer. Nedanstående tablå visar hur såväl räntefria lån som föräldralån var vanligare bland studenter från jordbrukarhem än för genomsnittet.

Lånestruktur för stud från jordbrukarhem

Låneform	Andel av lånen (%)	D:o jämfört med samtl stud (=1.0)
Föräldralån	29	1.33
Räntefria lån	25	1.79
Garantilån	37	0.77
Banklån	2	0.25

Övergångsfrekvensens förändringar skulle mot denna bakgrund kunna ges följande tolkning för de manliga studenterna. Fram till 50-talets början gjorde svårigheterna att finansiera studierna att studenter från mindre bemedlade jordbrukarhem inte övergick till högre studier i så stor utsträckning. Med den kvantitativa utbyggnaden av det statliga studiestödet gavs dessa studerandegrupper nya möjligheter, vilket

kan avläsas i en relativt sett kraftig ökning av utbildningsintensiteten för gruppen i sin helhet. När studiestödssystemet byggdes ut ytterligare efter 1960 var dessa delgrupper så redan tillgodosedda, varför ökningen i övergångsfrekvensen mellan 1957 och 1962 års kohorter inte blev så uttalad. För de kvinnliga studenternas del har däremot säkerligen andra faktorer varit mer betydelsefulla. Den kraftigt stegrade övergångsfrekvensen mellan 1943 och 1952 års kohorter är troligen delvis en effekt av det låga värdet vid utgångsläget. Här kan emellertid också den nya synen på kvinnan i arbetslivet spela in. Efterhand som antalet jordbruk minskade blev jordbrukardotterns traditionella roll som först arbetskraftsreserv och sedan jordbrukarhustru både mindre attraktiv och mindre trolig. Utbyggnaden av lägre utbildningsnivåer gav också markant ökade möjligheter till utbildning, en utbildning som i många fall uppenbarligen byggdes på med studier vid universitet eller högskola.

b) I föregående kapitel konstaterades att tillströmningen av studenter från akademikerhem inte var korrelerad med förändringar i studiefinansieringen. Inte heller för perioden 1950-1964 kan sådana samband konstateras. Övergångsfrekvensen för manliga studenter från socialgruppen ökar något mindre än den genomsnittliga mellan samtliga mätillfällen. Däremot stiger övergångsfrekvensen för kvinnliga studenter från socialgruppen mer än genomsnittet såväl mellan 1943 och 1952 års kohorter som mellan 1957 och 1962 års.

Under denna den selektiva studiestödsperioden var praktiskt taget alla studerande från akademikerhem utestängda från de mest gynnsamma formerna av statligt stöd, naturastipendier och räntefria lån. Studerandegruppen hade därför i stor utsträckning likartad finansieringsstruktur under 50-talet som under 30-talet, där föräldralån och -bidrag hade avgörande betydelse.

Länestruktur för studerande från akademikerhem.

Låneform	Andel av lånen (%)	D:o jämfört med saml stud (=1.0)
Föräldralån	36	1.57
Räntefria lån	5	0.36
Garantilån	36	0.75
Banklån	18	2.25

Tablån visar att räntefria lån praktiskt taget aldrig gavs till studerande från akademikerhem, och att även garantilån var mindre vanliga för dessa studerande. Däremot var föräldralån halvannan gång så vanliga. Beroendet av föräldrarna framgår emellertid ännu klarare om även föräldrabidragen tas med i bilden.

Föräldrabidrag bland stud från akademikerhem

	Bidragsfrekvens (%)	Belopp per bidrags- mottagare
	60	3200
index (saml=100)	(182)	(128)

Mer än hälften av de studerande från akademikerhem fick således bidrag från föräldrahem. Den andelen är nästan dubbelt så hög som genomsnittet. Ett så påtagligt beroende av föräldrarnas bidragsförmåga gör ett studium av samband mellan realinkomst och tillströmning till högre studier motiverat. Det visar sig emellertid att något samband inte föreligger. Realinkomsten för akademiker i åldersintervallet 40-50 år var stagnerande under 40-talet, under den period när övergångsfrekvensen steg kraftigt, speciellt för kvinnliga studenter. Därefter steg realinkomsten fr o m början av 50-talet, även om öknings-takten avtog kring 1960. Övergångsfrekvensen för studenterna från socialgruppen ökade däremot långsammare än genomsnittet. Den rimliga förklaringen till att samband saknas är att inkomstnivån för akademiker var så hög att smärre variationer inte påverkade bidragsförmågan. Variationerna i tillströmningen måste därför förklaras av andra faktorer. Det är knappast troligt att någon ökad medvetenhet om utbildningens betydelse ur ekonomiskt, socialt eller kulturellt perspektiv spelat någon större roll inom denna socialgrupp. Däremot är det sannolikt, att de markant förbättrade arbetsmarknadsutsikterna har uppfattats både snabbt och korrekt, eftersom informationen om akademikernas arbetsmarknad av naturliga skäl var god. Kombinerat detta med goda finansiella möjligheter får vi åtminstone en tentativ förklaring till att övergångsfrekvenserna steg kraftigt för kvinnornas del. Vi har tidigare också sett att övergångsfrekvenserna för de manliga studenterna låg betydligt över genomsnittet redan innan högskoleexpansionen, men att frekvenserna trots det steg praktiskt taget lika snabbt som genomsnittet.

c) Socialgruppen större företagare.

Om det är riktigt att antaga att akademikernas realinkomst är så hög att smärre variationer inte påverkar familjernas bidragsförmåga, gäller detta i än högre grad för socialgruppen större företagare. Såväl 1948 som 1964 hade gruppen större företagare den högsta hushållsinkomsten, även om den reala inkomstökningen förefaller ha varit långsam. Nedanstående tablåer visar också att lån och/eller bidrag från föräldrar utgjorde väsentliga finansieringsformer för studerande ur socialgruppen.

Lånestruktur för studerande från socialgruppen större företagare

Låneform	Andel av lånen, %	D:o jämfört med samtl stud (=1.0)
Föräldralån	33	1.43
Räntefria lån	0	0
Garantilån	56	1.17
Banklån	10	1.25

Föräldrabidrag bland studerande från socialgruppen större företagare

	Bidragsfrekvens	Belopp per bidragsmottagare
	47	3800
index (samtl = 100)	(142)	(152)

Eftersom föräldrarnas möjligheter att finansiera sina barns studier i allmänhet varit goda under den studerade perioden, samtidigt som möjligheterna att erhålla statligt studiestöd varit oförändrat små, är det svårt att finna några socialgruppspecifika faktorer som påtagligt har påverkat tillströmningen. Vi får nöja oss med att konstatera att övergångsfrekvensen för studerande från socialgruppen större företagare steg under perioden, både för män och för kvinnor. Ökningstakten var långsammare än genomsnittet såväl mellan 1943 och 1952 års kohorter som mellan 1952 och 1957 års. (49) Däremot steg övergångsfrekvensen för såväl manliga som kvinnliga studenter ur socialgruppen större företagare mer än genomsnittets mellan 1957 och 1962 års kohorter.

d) Övergångsfrekvensen för studenter från socialgruppen mindre företagare visar, i förhållande till de genomsnittliga förändringarna, skilda mönster för manliga och kvinnliga studenter. För manliga studenter ökar övergångsfrekvensen långsammare än den genomsnittliga mellan 1943 och 1957 års kohorter. Hela denna relativa tillbakagång beror emellertid på en stagnerande övergångsfrekvens mellan 1952 och 1957 års kohorter. För de kvinnliga studenterna ur socialgruppen stiger däremot övergångsfrekvensen lika mycket som för genomsnittet mellan 1943 och 1957 års kohorter. Förändringarna mellan 1957 och 1962 är de motsatta. Övergångsfrekvensen för manliga studenter ur socialgruppen stiger mer än genomsnittet, medan övergångsfrekvensen för kvinnliga studenter ur socialgruppen t o m sjunker två enheter.

Förändringarna för studenterna ur socialgruppen är delvis möjliga att tolka som effekter av att socialgruppen i inkomsthänseende utgjorde en mellangrupp. Det innebär att i början av den selektiva studie-stödsepoken var huvuddelen av de studerande från socialgruppen inte berättigade att erhålla statligt stöd. Å andra sidan kunde knappast heller studenternas föräldrar svara för större delen av studiekostnaderna. Följande tablåer illustrerar tydligt det sista påståendet. Där- emot framgår knappast att statligt studiestöd kom studenterna från socialgruppen tillgodo i särskilt liten omfattning.

Lånestruktur för studerande från socialgruppen mindre företagare

Låneform	Andel av lånen (%)	D:o i förhållande till samtl stud (=1.0)
Föräldralån	17	0.63
Räntefria lån	18	1.29
Garantilån	59	1.23
Banklån	6	0.75

Föräldrabidrag bland studerande från socialgruppen mindre företagare

	Bidragsfrekvens (%)	Belopp per bidrags- mottagare
	19	1550
index (samt1=100)	(58)	(62)

Redan vid mitten av 50-talet började emellertid villkoren för erhållande av statligt studiestöd att mildras. Den relativt sett mindre goda finansieringssituation som studerande från mellaninkomstgrupper hade haft förbättrades något, en utveckling som accentuerades efter c:a 1960. Dessa relativa förändringar återfinns också i övergångsfrekvenserna för manliga studenter från socialgruppen, och är någorlunda förenliga med data för de kvinnliga studenternas övergångsfrekvenser med undantag för 1962 års kohort.

e) Övergångsfrekvensen för manliga studenter från socialgruppen högre tjänstemän stiger kraftigare än genomsnittet mellan 1943 och 1952 års kohorter, och följer därefter praktiskt taget den genomsnittliga utvecklingen. (En viss eftersläpning kan dock observeras mellan 1952 och 1957 års kohorter). Övergångsfrekvensen för kvinnliga studenter från socialgruppen ansluter väl till den genomsnittliga utvecklingen, såväl mellan 1943 och 1957 års kohorter (50), som mellan 1957 och 1962 års. Innan faktorer bakom dessa förändringar diskuteras är det värt att påpeka hur utbildningsintensiteten på gymnasienivå förändrades under samma period för socialgruppen (kap 2). Till skillnad från vad gäller de flesta övriga grupper sjönk utbildningsintensiteten för män från socialgruppen mellan 1940 och 1949 från 30 till 26, och låg kvar på denna nivå fram till 1959. Förändringarna på gymnasie- resp akademisk nivå gick alltså i olika riktningar för manliga studerande under perioden.

Redan i kap 2 konstaterades att socialgruppen högre tjänstemän hade en förhållandevis dålig reallöneutveckling under 40-talet, och en långsam förbättring under 50-talet. Den genomsnittliga reallöneutvecklingen kan dock dölja variationer inom grupper. De motstridiga tendenserna på utbildningsområdet skulle därför kunna tolkas som ett resultat av en polarisering. Den relativt sett minskande andelen barn inom gruppen som påbörjade gymnasiestudier skulle då i större utsträckning komma från mer välbärgade skikt, där möjligheterna att bekosta en stor del av studiekostnaderna även på akademisk nivå var goda. Detta spekulativa resonemang får visst stöd av lånestrukturen för studenterna ur socialgruppen vid 50-talets mitt.

Lånestruktur för studerande från socialgruppen högre tjänstemän.

Låneform	Andel av lånen (%)	D:o jämfört med samt1 stud (=1.0)
Föräldralån	27	1.17
Räntefria lån	11	0.79
Garantilån	49	1.02
Banklån	8	1.00

Vi ser att föräldralånens andel var förhållandevis hög, samtidigt som vissa studerande ur gruppen kunde erhålla de förmånliga räntefria lånen. Det måste därför ha rått en avsevärd spännvidd i inkomster inom socialgruppen. Bilden kompliceras emellertid av att föräldrarnas direkta bidrag till studiefinansieringen var förhållandevis liten.

Föräldrabidrag bland stud från socialgruppen högre tjänstemän

	Bidragsfrekvens (%)	Belopp per bidragsmot- tagare
	23	1100
index (samtl=100)	(70)	(44)

Kombinationen av förhållandevis stor andel föräldralån och låg andel föräldrabidrag kan ses som ett tecken på en vilja hos många familjer att hjälpa till med studiefinansieringen, samtidigt som möjligheterna till det inte var obegränsade. Annorlunda uttryckt kan man tala om en kombination av hög utbildningstradition inom gruppen, men skilda ekonomiska förutsättningar att förverkliga ambitionerna. Efterhand som ekonomiska kriterier för naturastipendier och räntefria lån mildrades från mitten av femtiotalet bör en ökande andel studenter från gruppen ha blivit berättigade till dessa finansieringsformer. Det kan ha varit en bidragande orsak till att övergångsfrekvensen för studenter från socialgruppen högre tjänstemän steg i takt med genomsnittet mellan 1957 och 1962 års kohorter.

f) Övergångsfrekvensen för manliga studenter från socialgruppen lägre tjänstemän ökar något långsammare än genomsnittet såväl mellan 1943 och 1952 års kohorter, som mellan 1957 och 1962 års. Däremot är ökningstakten klart över genomsnittet mellan 1952 och 1957 års kohorter. Ökningstakten för de kvinnliga studenterna ur socialgruppen följer däremot helt den genomsnittliga förändringen, såväl mellan 1943 och 1957 års kohorter som mellan 1957 och 1962 års.

Inkomstnivån för delar av socialgruppen var inte högre än att den delvis utgjorde den målgrupp som det selektiva studiestödet var riktat mot. Det framgår också av lånestrukturen vid femtiotalets mitt, då en förhållandevis stor andel av studenterna från gruppen erhöll räntefria lån.

Lånestruktur för studerande från socialgruppen lägre tjänstemän.

Låneform	Andel av lånen (%)	D:o jämfört med samtl stud (=1.0)
Föräldralån	15	0.65
Räntefria lån	23	1.64
Garantilån	46	0.96
Banklån	3	0.38

Vi ser emellertid också att föräldrarnas roll i finansieringen fanns kvar i viss utsträckning. Nedanstående tablå visar att detta gällde även de rena bidragen.

Föräldrabidrag bland studerande från socialgruppen lägre tjänstemän

	Bidragsfrekvens (%)	Belopp per bidrags- mottagare
	22	1100
index (samtl=100)	(67)	(44)

Det förefaller rimligt att anta att inkomsterna inom vissa skikt bland lägre tjänstemän var så pass höga att studenterna från dessa familjer inte var berättigade till de mest förmånliga formerna för statligt studiestöd vid femtiotalets början och fram till dess mitt. Samtidigt var dock föräldrarnas inkomster inte så höga att de kunde svara för huvuddelen av studiefinansieringen. Höjda inkomstgränser just vid mitten av femtiotalet bör emellertid ha givit finansiella möjligheter till högre studier för en ökande andel av studenterna från socialgruppen lägre tjänstemän. Vi har också sett att den påtagliga relativa ökningen i övergångsfrekvensen inträffade vid denna tidpunkt. De fortsatta höjningarna av inkomstgränserna (under vilka statligt stöd erhålles) har dock kommit gruppen till godo i mindre utsträckning (jfr här med stud från socialgruppen högre tjänstemän).

g) Studenter från arbetarhem uppvisar den kraftigaste ökningen i övergångsfrekvens av samtliga socialgrupper under perioden. För de manliga studenterna är den relativa ökningen dock mest uttalad mellan 1952 och 1957 års kohorter, medan motsvarande ökning för de kvinnliga studenterna inträffar först mellan 1957 och 1962 års kohorter.

Utformingen av det studiefinansiella stödet var sådant, att främst studenter från arbetarhem kunde utnyttja det. Det framgår dock av nedanstående tablå att ännu vid mitten av femtiotalet utgjorde de mest gynnsamma formerna av statligt stöd endast en mindre del av finansieringen. Tillgängligheten på naturastipendier och räntefria lån ökade emellertid kraftigt från femtiotalets mitt, en ökning som rimligtvis kom studenter från arbetarhem tillgodo i stor utsträckning.

Lånestruktur för studenter från arbetarhem

Låneform	Andel av lånen (%)	D:o jämfört med samtl stud (=1.0)
Föräldralån	5	0.22
Räntefria lån	22	1.57
Garantilån	55	1.15
Banklån	10	1.25

Man kan också notera att föräldrarnas andel av studiefinansieringen var mycket låg. Andelen studerande som fick bidrag från föräldrarna uppgick till 22%, och det genomsnittliga bidraget var endast 700 kr. Det återspeglas även indirekt av att alla andra låneformer används i förhållandevis stor utsträckning av studenter från arbetarhem, liksom vi tidigare har sett att förvärvsarbete jämsides med studierna var en

vanlig finansieringsform. Vi kan därför dra slutsatsen att möjligheterna att överhuvudtaget ordna någon form av studiefinansiering var bestämmande för valet att påbörja högre studier för studenter från arbetarhem.

4.5. Sammanfattande diskussion

Rekryteringen till högre studier under perioden 1950-1964 stimulerades kraftigt av ett antal samverkande faktorer.

En utbildningsfrämjande politik, bl a under intryck av växande årskullar, ledde till att underliggande utbildningsstadier byggdes ut kraftigt. Ett resultat av detta var att utbildningsintensiteten på gymnasienivå ökade betydligt. Omkring 1940 studerade c:a 4% av en årskull på allmänt gymnasium, 1950 var andelen 5% och 1960 10% (se kap 2). Rekryteringsbasen till högre studier fördubblades således under decenniet 1950-1960. Under denna process breddades också den sociala basen för rekrytering till högre studier. Andelen studenter som kom från arbetarhem ökade från c:a 10% i början av 40-talet till 15% kring 1950 och till knappt 20% vid 60-talet början.

Samtidigt som rekryteringsbasen sålunda breddades, ökade också intresset för högre studier, mätt som andelen studenter som påbörjade sådana studier. Övergångsfrekvensen för manliga studenter steg från c:a 60 vid 40-talets mitt till drygt 80 vid början av 60-talet. Motsvarande tal för kvinnliga studenter är c:a 45 resp c:a 60. En viktig faktor bakom detta ökande intresse var det påtagliga efterfrågeöverskottet på praktiskt taget samtliga traditionella delarbetsmarknader för akademiker. Dessutom breddades flera av dessa delarbetsmarknader, t ex genom socialvårdens snabba utbyggnad. Även om detta efterfrågeöverskott inte alltid ledde till förbättrade relativa begynnelselöner (51), medförde det åtminstone att befordringen inom resp yrke var snabb.

De goda arbetsmarknadsvillkoren för akademiker ledde till, eller riktigare kan ges ett sammanfattande mått i, att utbildningens lönsamhet var hög under hela perioden. Dessa lönsamhetsberäkningar påverkas emellertid också av studiefinansieringsförhållanden. I föregående kapitel visades hur skilda finansieringsvillkor avsevärt påverkade vilka ekonomiska konsekvenser högre utbildning fick. Perioden 1950-1964 präglas emellertid ur studiefinansieringssynpunkt av att ett selektivt finansieringsstöd byggs ut successivt, vilket medför att skillnaderna mellan studenter från olika socio-ekonomiska miljöer minskas. Mot denna bakgrund får variationer i internränta anses vara mindre intressanta vid förklaring av tillströmningen till högre utbildning under perioden. Däremot bör möjligheterna att överhuvudtaget kunna finansiera studierna ha spelat en roll för att förklara variationer i tillströmningen mellan studenter från olika socialgrupper, som fanns under perioden.

Några påtagliga sådana förändringar är det svårt att finna fram till 50-talets början. Den viktigaste åtgärden var införandet av akademikerlån 1946, som inte var direkt avsedd att bredda den sociala rekryteringen. De 1950 påbörjade reformerna fick heller inte någon kvantitativ betydelse förrän några år in på 50-talet.

Utbyggnaden av de statliga studiesociala åtgärderna under större delen av 50-talet bör däremot ha medfört påtagligt förbättrade studiefinansieringsmöjligheter för studenter från mindre välbeställda familjer. Vi har också kunnat se att tillströmningen mellan 1952 och 1957 års kohorter ökade kraftigast för studenter från socialgrupperna jordbrukare, lägre tjänstemän och arbetare. Dessa iakttagelser gäller dock enbart manliga studenter. För kvinnliga studenter var skillnaderna i tillströmning mellan skilda socialgrupper betydligt mindre under 50-talets mitt. Samtidigt ökade de kvinnliga studenternas övergångsfrekvens betydligt mer än de manliga studenternas. Detta har tolkats som en effekt av den kraftiga inkomstökningen under större delen av femtiotalet, vilken medförde att även de kvinnliga studenternas fortsatta utbildningsaspirationer lättare kunde tillgodoses genom att deras familjer svarade för delar av utbildningskostnaderna. De försumbara socialgruppsskillnaderna för kvinnliga studenter kan då tolkas som en kombinerad effekt av ökat statligt stöd åt studenter från lägre socialgrupper, och ökad förmåga/benägenhet från familjer i högre socialgrupper till finansiellt stöd. En sådan tolkning får också stöd av utbildningsintensiteternas förändring på gymnasienivå. Mellan 1949 och 1954 ökade utbildningsintensiteten mer för kvinnor än för män i de flesta socialgrupper. Undantagen utgjordes av socialgrupperna lägre tjänstemän och arbetare, dvs dem med lägst inkomster. Den fortgående realinkomstökningen (samt de allmänna studiebidragen från 1957) medförde emellertid bättre ekonomiska förutsättningar även för dessa grupper under femtiotalets senare del. Därmed ökade också möjligheterna att tillgodose även flickornas utbildningsaspirationer inom samtliga socialgrupper. Mellan 1954 och 1959 steg också utbildningsintensiteterna mer för kvinnor än för män inom samtliga socialgrupper.

Från omkring 1960 mildrades kraven för att statligt studiestöd skulle erhållas. Därigenom blev även studenter från mer bemedlade familjer berättigade till det statliga stödet. Den stimulans till påbörjande av högre studier det innebar för studenter från sådana mellaninkomstgrupper återspeglas i förhållandevis kraftigt ökad övergångsfrekvens för studenter från socialgruppen mindre företagare. Dessutom är det sannolikt att en del familjer, tillhörande socialgrupperna akademiker och större företagare, inte hade så höga inkomster. Studenter från sådana familjer kunde då också bli berättigade att erhålla statligt studiestöd. Utbyggnaden av det selektiva studiestödet vid början av 60-talet innebar således att detta blev alltmer generellt. Vi har också observerat att mellan 1957 och 1962 års kohorter tenderar övergångsfrekvenserna att stiga mer för studenter från grupper med hög utbildningstradition och/eller förhållandevis goda inkomster.

Resultaten av dessa skilda förändringsmönster i övergångsfrekvensen för manliga studenter från skilda socialgrupper fram till 60-talets första hälft var att olikheterna mellan grupperna i stort sett hade jämnats ut. Av 1962 års manliga studenter gick 8 av 10 vidare till högre studier oavsett social bakgrund, med ett undantag. Manliga studenter från akademikerhem låg fortfarande över genomsnittet, med en övergångsfrekvens på 90. Även för kvinnliga studenter hade en utjämning skett sedan 50-talets början, men den var inte lika uttalad.

Noter till kapitel 4

- 1) Följande avsnitt bygger på Studentsociala utredningen (SOU 1948:42), kap 2.
- 2) Under denna tid fanns det uppenbara farhågor för att delar av "akademikerproletariatet" skulle fungera som ledare och inspiratörer för såväl höger- som vänsterradikala rörelser.
- 3)
- 4) Avsnittet bygger på "Studentrekrytering och studentekonomi" (SOU 1963:53) kap 1.
- 5) Undantagna var högskolor som sorterade under jordbruksdepartementet (fram till 1960).
- 6) Mellan 1950 och 1963 sänktes studentbetygskravet från a/AB+ till Ba, och inkomstgränsen höjdes från c:a 10 000 kr till c:a 25 000 kr.
- 7) Riksdagsbeslutet gick här emot utredningen, som istället ville ersätta låneformen med de statsgaranterade lånen.
- 8) För femtiotalet, se xxxx, för 1962/63, se SOU 1963:53, s 130.
- 9) Uppgifter om förvärvsintensitet efter social bakgrund finns i SOU 1963:44 (kap 4) för 1959/60, samt i Appendix för 1956/57. Uppgifter om förvärvsintensitet efter föräldrarnas inkomst/bidragsförmåga finns i Quensel "Studentekonomi", s 130, för 1951/52.
- 10) Källor se Appendix , samt SOU 1963:53, s 130.
- 11) SOU 1955:34 "Arbetskraftsbehovet inom offentlig verksamhet", s 231.
- 12) Aa, s 237.
- 13) SOU 1959:45 "Universitet och högskolor i 1960-talets samhälle", spec, s 42 ff, 164 f, SOU 1962:55 "Tendenserna på akademikernas arbetsmarknad fram till mitten av 1970-talet", spec s 133 ff.
- 14) Se spec SOU 1959:45, kap 5.
- 15) Svensk Studentkalender 1951/52 resp 1954/55, avsnittet om teologer.
- 16) SOU 1959:45, s 146; ref i SOU 1962:55, s 66.
- 17) Se SOU 1955:34, s 225 och SOU 1959:45, s 87.
- 18) A a, samt Svensk Studentkalender 1951/52 resp 1954/55, avsnittet om jurister.
- 19) Svensk Studentkalender 1946/47 - 1954/55.
- 20) Se Svensk Studentkalender angivna år och de anförda utredningarna, spec SOU 1959:45, s 87-88. I det sistnämnda verket refereras juristernas farhågor för denna konkurrens.
- 21) Stöd för resonemanget kan t ex hämtas ur ref i föregående not. Tingstjänstgöring medförde rätt att tillgodoräkna 2.5 år i befordringsgången.
- 22) SOU 1955:34, s 134, 164 ff.
- 23) Se kritiken av SOU 1955:34 i SOU 1959:45 (s 68 ff), och jämför följande beräkningar av antalet verksamma läkare, gjorda av 1955 års univ.utredning (SOU 1959:45) resp ecklesiastikdep:s prognos- och planeringsgrupp (SOU 1962:55)

1960	5800	6300
1965	7100	9100
1970	8500	11290
- 24) Svensk Studentkalender 1951/52 och 1954/55. Det ska dock påpekas, att avsnittet om tandläkarnas arbetsmarknad är stereotyp utformat alltsedan årgången 1948/49.
 - 25) L. Pettersson "Ingenjörsutbildning och kapitalbildning 1933-1973", spec s 112-113. Pettersson diskuterar visserligen läroverksingenjörer, men det finns alltså tro anledning att hans orsaksanalys är giltig även för civilingenjörer.
 - 26) Se R Ohlsson "Högre utbildning och demografisk förändring." (kommande arbete).
 - 27) Svensk Studentkalender 1946/47, avsnittet om fil fak. Med undantag för vissa mindre utbildningskategorier (t ex farmaceuter) är detta den första egentligt positiva arbetsmarknadsbedömningen som finns sedan kalendern började utges 1926.
 - 28) SOU 1955:34, tab 4.4.
 - 29) SOU 1958:21, "Läraryrskris och läraryrsoverskott", tab IX.
 - 30) A a, tab XIV. Därtill kom ett beräknat ersättningsbehov om knappt 200 personer och ett beräknat utvidgningsbehov av drygt 900 personer (tab VIII och VII).
 - 31) SOU 1962:55, tab 2:10:1.
 - 32) SOU 1965:29 "Läraryrskris", del IV:1, s 160 f.
 - 33) A a, kap 23.
 - 34) SOU 1952:33, s 144.
 - 35) Se text SOU 1958:21, s 58 f.
 - 36) Källor se Appendix .
 - 37) SACO-rapport nr 4 "Lön och livsinkomst", s 78.
 - 38) Adjunkternas karriär är baserad på deras förhållanden under sextiotalet. Förkortningen av studietiden påverkade emellertid enbart förhållandena för studerande som skrevs in efter 1953. Likaså är det sannolikt att antalet tjänsteår innan ordinarie tjänst erhöles successivt minskade under 50-talet.
 - 39) R Ohlsson , o a a.
 - 40) I en tidigare undersökning rörande studiefinansiering läsåret 1951/52 kunde Quensel visa att de disponibla medlen ökade med ca 500 kr mellan det första och det fjärde studieåret. (Quensel a a, s 82). Motsvarande skillnad läsåret 1956/57 var drygt 1000 kr (SOU 1963:53, s 92). Genom att uppgifterna för fjärdeårsstuderande används under hela studietiden kommer därför lönsamheten totalt sett att överskattas.
 - 41) Förvärvsarbete kan visserligen ha tenderat att förlänga utbildningstiden, men vårt material tillåter inte en undersökning på denna punkt.
 - 42) Av de 175 studerande som ingår i beräkningarna hade endast 11 stipendier (6%). Av dessa kom 2 vardera från grupperna jordbrukare, arbetare och lägre tjänstemän, och 5 från mindre företagare.
 - 43) Israelsson-Quensel: "Studenternas utbildningsval" (1958). Den enda skillnaden gentemot Möberg är att GCI nu räknas till fackhögskolorna.
 - 43) PM från SCB 1976:14 "Examinerade från gymnasium 1957, 1962 och 1967". IPF 1979:1 "Social bakgrund och yrkesval för 1957, 1962 och 1967 års studenter".

- 45) Vissa antaganden har därvid varit nödvändiga. I IPF 1979:1 "Social bakgrund och yrkesval för 1957, 1962 och 1967 års studenter" finns uppgift om andelen studenter från handelsgymn, tekn gymn och folkskolesem som avlagt examen vid universitet och högskolor. Genom att man utgår från att motsvarande antal påbörjade högre studier, bortses från att vissa aldrig fullföljde sina studier. Det förefaller dock som om detta fenomen inte var så utpräglat för 1957 och 1962 års studenter (jämför de implicita övergångsfrekvenserna i IPF 1979:1 tab 6.4. med de av R Ohlsson beräknade). Däremot var det uppenbarligen ett betydande antal av 1967 års studenter som påbörjade högre studier utan att avlägga examen. Socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser kan därför inte beräknas med lika stor precision för denna studentkohort.
- Vidare har vissa approximeringar vad beträffar socialgruppsindelningen gjorts, vilket dock knappast påverkar resultaten i någon högre grad. Slutligen har den lilla gruppen med begränsad studentexamen (71 st 1957, 96 st 1962) inte beaktats.
- 46) Följande antaganden har gjorts: 1. Samtliga studenter som gått vidare till högre studier från tekniskt gymnasium har antagits vara män. 2. Andelen kvinnor som gått vidare till högre studier från handelsgymnasium har antagits vara hälften så stor som andelen män (se IPF 1979:1, s 33). I det ej socialgruppsindelade materialet innebär det att c:a 6% av de kvinnliga, och 12% av de manliga, handelsstudenterna gått vidare. 3. Några könsspecifika skillnader i övergångsfrekvens har ej antagits för stud från folkskoleseminarium.
- 47) Det faktum att Ohlssons beräkningar ligger 3 á 4 procentenheter lägre förklaras av att de endast omfattar de studerande som övergick till högre studier inom 3 år. SCB:s uppföljning sträcker sig t o m 5 år efter avlagd studentexamen.
- 48) R Ohlsson "Högre utbildning och demografisk förändring" (kommande arbete).
- 49) Visserligen kan inte socialgruppen större företagare skiljas ut från sammanslagningen med mindre företagare och högre tjänstemän i övergångsfrekvensen för 1952 års kvinnliga studenter. Med hänsyn till utgångsläget för de tre grupperna 1943 förefaller det dock som en rimlig bedömning att ökningstakten var minst uttalad för socialgruppen större företagare.
- 50) Uppgifter om övergångsfrekvens för 1952 års kvinnliga studenter saknas.
- 51) Begynnelselönerna för ingenjörsutbildade steg under perioden (se L Pettersson, a a, diagram 9 och opubl arbetsmaterial). Däremot låg begynnelselöner för adjunkter stilla eller sjönk något, relativt sett. En rimlig tolkning av dessa motstridande tendenser är att den relativt stela lönesättningen inom den offentliga sektorn knappast tillät stora ökningar av begynnelselönerna, eftersom hela löneskalan skulle påverkas. Inom privata företag var en sådan restriktion av betydligt mindre betydelse.

Kapitel 5: REKRYTERING TILL HÖGRE STUDIER UNDER STUDIEMEDELSSYSTEMET (1965-1976)

5.1. Inledning

Under perioden 1965-1976 ändras en rad grundläggande förutsättningar för rekryteringen till högre utbildning. Ett viktigt delmål med de genomförda reformerna är just att bredda den sociala rekryteringen.

Grundskolan började införas 1962.(1) Därigenom fick alla barn en sammanhängande nioårig skolplikt. I det tidigare systemet (folkskola-realskola) inträffade det första viktiga valet senast i sjätte klass. Hade eleven (eller snarare hans/hennes familj) några funderingar på att skaffa sig utbildning utöver den obligatoriska, så skulle övergång till realskola ske efter fjärde eller sjätte klass. I detta system ägde således en fullständig differentiering rum senast efter sjätte klass. Även i den sammanhållna grundskolan skedde dock en viss differentiering redan från årskurs 7, där eleverna gjorde vissa tillval. I årskurs 9 valdes sedan mellan olika linjer, där 9g var den direkt gymnasieförberedande. 1969 avskaffades linjevalssystemet i årskurs 9, vilket ytterligare sköt tidpunkten för valet att fortsätta till gymnasium eller ej. Eftersom eleverna vid ett senare val rimligen är bättre medvetna om sina egna förutsättningar att bedriva gymnasiestudier, så bör familjens utbildningstraditioner spela en relativt sett mindre roll. Det är därför befogat att hävda att de allt senare valen breddade den potentiella basen för tillströmning till gymnasiet (2).

Gymnasiet ändrade emellertid också helt karaktär under perioden. 1965 sammanfördes de tidigare gymnasieformerna allmänt gymnasium, handelsgymnasium och tekniskt gymnasium till ett gymnasium med fem linjer. Samtidigt infördes fackskola och yrkesskola som parallellställda utbildningsformer. 1971 sammanslogs sedan dessa tre till gymnasieskolan, med sammanlagt drygt ett 20-tal linjer. Inom samtliga linjer fanns inslag av allmänbildande karaktär, men omfattningen av sådana inslag varierade kraftigt. Även efter 1971 är det därför berättigat att tala om en tredelad gymnasieskola: 3- och 4-åriga teoretiska linjer, som närmast motsvarar de traditionella delarna av gymnasiet; 2-åriga teoretiska linjer, som påminner om den tidigare fackskolan; samt 2-åriga yrkesinriktade linjer, i huvudsak den tidigare yrkesskolan. (Dessutom finns ett antal specialkurser av varierande omfattning inom gymnasieskolans ram). Av dessa linjer var det dock endast de 3- och 4-åriga teoretiska linjerna som gav behörighet att påbörja studier vid universitet och högskolor. Före 1977 års högskolereform förändrades därför inte basen för högre studier så kraftigt, som ett ytligt betraktande av reformerna kan ge vid handen.(3)

Slutligen ändrades även en del förutsättningar för högre studier, såväl vissa behörighetsbestämmelser som de geografiska förutsättningar-

arna. 1969 genomfördes den s k PUKAS-reformen vid universiteten, vilket bl a medförde något fastare studiegångar vid de filosofiska fakulteterna. Samtidigt trädde bestämmelsen om vidgat tillträde till fak i kraft. Den innebar att personer som var minst 25 år gamla och hade förvärvsarbetat minst fem år kunde påbörja studier vid de flesta ämnen (4). Av betydelse för tillströmningen till högre studier var vidare att den geografiska tillgängligheten förbättrades. Det är en gammal iakttagelse att tillströmningen till utbildning varierar avsevärt med avståndet till utbildningsorten. Universitetsväsendet byggdes ut genom etablerandet av ett fullständigt universitet i Umeå 1963, och genom inrättandet av universitetsfilialer i Karlstad, Linköping, Växjö och Örebro 1967 (5). Eftersom den sociala strukturen i de nya universitetsorternas geografiska närhet skiljer sig från strukturen i de äldre orternas, var den sociala rekryteringen till de nya orterna mindre snedfördelad (6). Det är rimligt att anta att detta återspeglas även i ett riksomfattande material, låt vara marginellt och svårt att skilja från andra inflytanden. Dessutom ändrades de studiefinansiella förutsättningarna. Förändringarna kommer att diskuteras i detalj i avsnitt 5.4, men redan här kan konstateras att det nya systemet, studiemedel, i princip innebar att samtliga studerande också var behöriga att erhålla statligt studiestöd. Därigenom fick alla studeranden, oavsett socio-ekonomisk bakgrund, samma formella finansiella möjligheter att bedriva högre studier. Från den utgångspunkten är det ointressant att undersöka studiefinansieringens betydelse för den sociala rekryteringen, såväl vad gäller finansieringsmöjligheter som eventuella lönsamhetsskillnader. Några undersökningar av skillnader i tillgången på finansiella medel under studietiden mellan studeranden från olika socialgrupper har heller inte gjorts i denna studie. Det sagda innebär dock ej att studiefinansiering och andra ekonomiska variabler inte har påverkat den sociala rekryteringen. Problemet måste emellertid studeras ur delvis andra synvinklar än tidigare. Vi har tidigare sett att övergångsfrekvensen för studenter ur socialgrupper med svaga utbildningstraditioner påverkats av förändrade ekonomiska förutsättningar. Det är en rimlig hypotes att studenter från dessa grupper var mest känsliga för ekonomiska förändringar, dvs relationer mellan kostnader och intäkter, även efter 1965. I detta kapitel undersöks därför studiemedlens reella funktion som studiefinansieringsinstrument i avsnitt 5.5. Förutom de institutionella förändringarna skedde även stora förändringar på akademikernas arbetsmarknad, vilket diskuteras i avsnitt 5.3. Sammantaget kommer sedan förändringarna av de skilda ekonomiska förändringarna att bilda utgångspunkter för en diskussion om rekryteringen till högre utbildning, både totalt och fördelat på olika socialgrupper.

5.2. Social rekrytering till högre studier

De organisatoriska och institutionella förändringar inom utbildningsväsendet som berördes kortfattat i föregående avsnitt medför också delvis ändrade förutsättningar för studier av den sociala rekryte-

ringen. Tidigare har övergångsfrekvenser för studenter från allmänt gymnasium använts som mått på social rekrytering. 1968 utexaminerades emellertid de sista studenterna från allmänt gymnasium. Examinationen fr o m 1969 skedde från det nya gymnasiet, där motsvarigheten till allmänt gymnasium var de tre linjerna humanistisk, samhällsvetenskaplig och naturvetenskaplig. Trots att dessa linjer inte helt kan betraktas som direkta efterföljare till allmänt gymnasium, är likheterna dock så stora att övergångsfrekvenser från det nya gymnasiet bör beräknas på denna bas. Jämförbarheten med tidigare presenterat material är dock begränsad.

Överhuvudtaget är källmaterialet av sådan beskaffenhet att den sociala rekryteringen inte kan beskrivas lika detaljerat som i tidigare kapitel. Framställningen måste bygga på en socialgruppsindelning som endast omfattar fyra grupper, med avsevärd spridning inom två av grupperna vad gäller såväl utbildningstraditioner som socioekonomisk status. Socialgruppsindelning och jämförbarhet med tidigare gruppering framgår av följande tablå. (7)

Socialgrupp	Huvudsaklig motsvarighet i tidigare kapitel
Akademiker	Akademiker
Tjänstemän och företagare	Större företagare, Högre tjänstemän, Lågre tjänstemän
Hantverkare, jordbrukare	Mindre företagare, Jordbrukare
Arbetare	Arbetare

Ytterligare komplikationer är

- att högskolebegreppet definieras olika i skilda undersökningar(8);
- att uppdelning mellan könen inte kan göras;
- att övergångsfrekvenserna för en studentkohort endast är approximativa eftersom vissa antaganden måste göras (9);
- att observationsperiodernas längd varierar (10).

Dessa förändringar i statistikinsamling och de approximeringar som måste göras kan givetvis påverka den bild av den sociala rekryteringen som ges. Det utvidgade högskolebegreppet och den förkortade observationsperioden medför effekter som kan påtalas i allmänna termer, men dessa effekter går i skilda riktningar. Övergångsfrekvensen stiger när högskolebegreppet utvidgas men sjunker med kortare observationsperiod. Den sociala rekryteringen tenderar att bli mindre skev när högskolebegreppet utvidgas (se not 8), men tenderar att bli skevare med kortare observationsperiod (11).

För att i någon mån belysa hur den ändrade socialgruppsindelningen

påverkar resultaten, har även övergångsfrekvenserna för 1957 och 1962 års studentkohorter beräknats om enligt denna indelning.

De socialgruppspecifika övergångsfrekvenserna framgår av tabell 5.1.

Tabell 5.1. Socialgruppspecifika övergångsfrekvenser för 1957, 1962, 1967, 1974 och 1977 års studentkohorter.

Socialgrupp	Studentkohort				
	1957	1962	1967	1974	1977
Akademiker	79	85	86	90	74
Tjänstemän m fl	69	74	79	69	60
Hantverkare, Jordbr	66	68	75	70	50
Arbetare	64	69	70	53	48
Samtliga	69	73	77	70	61

Källor: 1957, 1962, 1967 års kohorter: PM från SCB 1966:14 samt IPF 1979:1
1974, 1977 års kohorter: IPF 1981:3

Av tabellen framgår att den ändrade socialgruppsindelningen inte medför att de slutsatser som drogs i kap 4 behöver revideras, även om vissa tendenser framträder mindre klart. Således kunde vi i föregående kapitel konstatera att skillnaderna i övergångsfrekvens mellan socialgrupperna blev mindre under 50-talet och att denna tendens fortsatte att göra sig gällande under 60-talets början, fast med minskande styrka. Samma kännetecken återfinns även mellan 1962 och 1967 års studentkohorter. Däremot är utvecklingen helt annorlunda under 70-talet. Omkring 1970 började den totala övergångsfrekvensen sjunka drastiskt. Tabell 5.1. visar emellertid, att denna tendens inte gällde studenter från akademikerhem fram till 1974 (12). Tendensen var inte heller särskilt uttalad för studenter från socialgruppen Hantverkare, Jordbrukare fram till 1974. Däremot sjönk övergångsfrekvensen kraftigt för studenter från socialgruppen Arbetare. Mellan 1974 och 1977 års studentkohorter sjönk övergångsfrekvensen ytterligare, men mellan dessa båda mätillfällen var den relativa nergången minst uttalad för studenter ur socialgruppen Arbetare, och mest påtaglig för studenter ur socialgrupperna Akademiker och Hantverkare, Jordbrukare. De skilda rekryteringsmönstren, framförallt för studenter ur socialgrupperna Akademiker och Arbetare, bildar en utgångspunkt i den fortsatta analysen. Eftersom övergångsfrekvenserna för dessa båda grupper förändras diametralt motsatt efter 1967, måste socialgruppspecifika faktorer ha verkat med en styrka som de inte haft sedan mellankrigstiden. Rena utbildningstraditioner kan inte ensamt utgöra en förklaring. Det är svårt att hävda att akademikernas utbildningstraditioner höll uppe övergångsfrekvensen t o m 1974 års studentkohort, men att de hade försvagats drastiskt bara tre år senare.

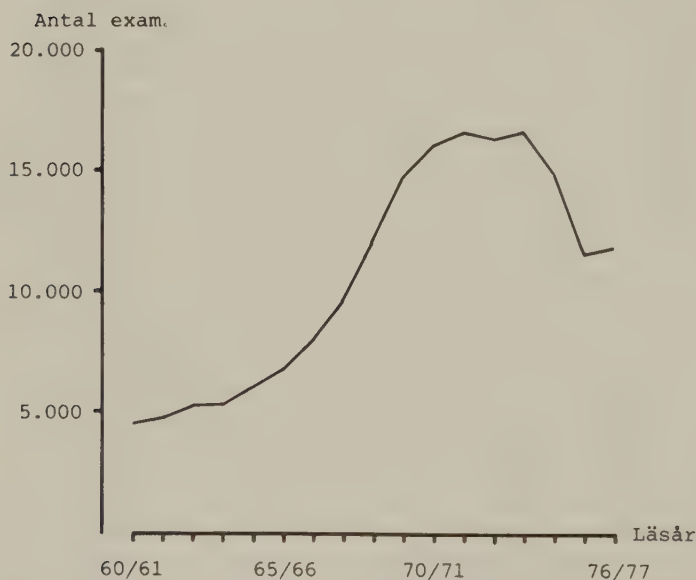
5.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade akademiker

5.3.1. Allmänna drag

I kapitel 4.2. konstaterades att arbetsmarknadsvillkoren för nyexaminerade akademiker var gynnsamma under 1950-talet och 1960-talets första hälft. Även åren närmast efter 1965 kan allmänt betecknas som gynnsamma för dessa utbildningskategorier. Enligt Arbetskraftsbarometern rådde "Brist" på nästan samtliga delarbetsmarknader avseende personer med högre utbildning åren 1964-1966 (13).

Den kraftigt ökande tillströmningen till högre utbildning ledde emellertid också till ett succesivt ökande utbud av akademiskt (och motsvarande) utbildad arbetskraft. I Diagram 5.1. har detta utbud grovt approximerats med antalet examinerade från universitet och högskolor.

Diagram 5.1. Antal examinerade från universitet och högskolor (grundexamina) läsåren 1960/61 - 1976/77.

Källa: Utbildningsstatistisk Årsbok 1978, tab 15.12 och 15.31.

Av diagrammet framgår att utflödet av högre utbildad arbetskraft ökade under hela 1960-talet, och att den kraftigaste ökningen började läsåret 1967/68. Det stora utflödet 1969 och 1970 sammanföll med ett gynnsamt konjunkturläge (14), vilket kan ha bidragit till att examinationens återverkningar på arbetsmarknaden inte blev så stora under dessa år. Den fortsatt stora examinationen ledde emellertid till att arbetsmarknadsläget för akademiskt utbildad arbetskraft generellt sett försämrades markant. Ännu 1970 rådde "Balans" eller "Brist" på mer

Tabell 5.2. Andel arbetsmarknadsområden med "Brist", "Balans" resp "God tillgång" på högre utbildad arbetskraft 1964-1976.

År	Brist	Balans	God tillg	År	Brist	Balans	God tillg
1964	79	14	7	1971	21	11	68
1965	79	18	3	1972	17	8	75
1966	66	18	17	1973	19	8	73
1967	40	27	33	1974	16	8	76
1968	40	23	37	1975	16	11	73
1969	36	36	27	1976	19	11	70
1970	26	26	47				

Anm: Antalet arbetsmarknadsområden var 29 år 1964, och steg därefter succesivt till 37 fr o m 1973.

Källa: Trender och prognoser 1977 (IPF 1977:1), diagr 3.5.3.

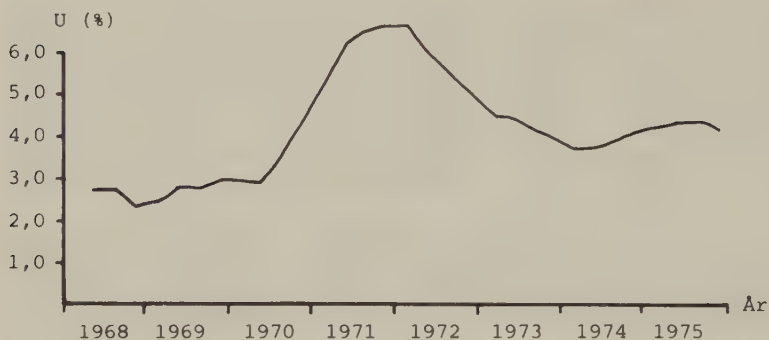
än hälften av akademikernas delarbetsmarknader. 1971 var detta inte fallet på mer än en tredjedel, se Tabell 5.2.

Det ska understrykas att tabellen ger en synnerligen ungefärlig bild av utvecklingen på arbetsmarknaden. Tabellen är en bearbetning av arbetskraftsbarometerundersökningarna, vilka är avsedda att ge snabb information om tendenser på arbetsmarknaden. Grundmaterialet är därför behäftat med vissa brister (15). Vidare kan min bearbetning av materialet kritiseras. Varje delarbetsmarknadsområde har tilldelats samma betydelse vid beräkningen av procenttalen, trots att områdena är av varierande storlek. Den bild tabell 5.2. ger bekräftas emellertid av arbetslöshetsförändringarna för nyexaminerade akademiker (där det finns statistik fr o m 1968).

Båda materialen visar en i allt väsentligt samstämmig bild av de stora förändringarna på arbetsmarknaden för högre utbildade. Det vid mitten av sextioalet mycket gynnsamma läget började försämrans i långsam takt på flera delområden under sextioalets senare del, och förbyttes till mycket besvärligt arbetsmarknadsläge under 1971. De akuta svårigheterna, i form av relativt hög arbetslöshet, började visserligen ge med sig redan året därefter, men under sjuttioalets första hälft var ändå arbetsmarknadsläget för nyexaminerade akademiker avsevärt sämre än vad det hade varit under sextioalet.

Med tanke på att den högre utbildningen är avsedd att tillgodose arbetskraftsbehov inom ett flertal skilda sektorer kan dock stora skillnader mellan olika delarbetsmarknader förväntas. I följande avsnitt kommenteras dessa skillnader för ett antal kvantitativt betydelsefulla utbildningar.

Diagram 5.2. Arbetslöshet (procent) bland akademiker ett halvt år efter avlagd examen, 1968-1975.

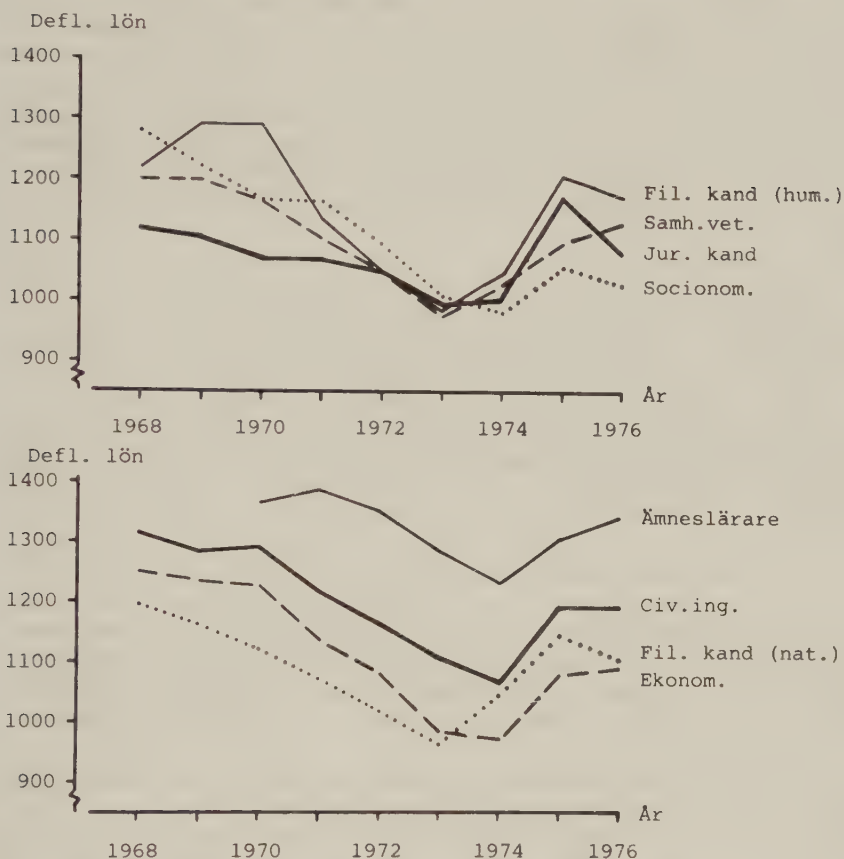
Källa: R. Ohlsson "Högre utbildning, konjunkturer och demografiska förändringar, del 2", diagr 6.

5.3.2. Förändringar på vissa delarbetsmarknader

Juristerna tillhörde de utbildningskategorier som tidigast fick känna av omsvängningen på akademikernas arbetsmarknad. Redan 1967 svängde arbetskraftsbarometern från "Brist" till "God tillgång" för denna kategori. Eftersom denna bedömning stod sig fram till om 1976, verkar det rimligt att anta att nyexaminerade jurister mötte vissa problem vid sitt arbetsmarknadsinträde under perioden. Ett översiktligt studium av löneutvecklingen för nyexaminerade jurister modifierar dock bilden något. Kvoten mellan medianlönerna för yngre (-29 år) och äldre (50- år) jurister sjönk mellan 1967 och 1974, men började därefter stiga igen (16). Även reallönerna för nyexaminerade jurister minskade mellan 1967 och 1973, men började därefter öka svagt (se Diagram 5.3.). Båda dessa material antyder således en viss förbättring av arbetsmarknadsvillkoren för denna grupp efter 1973.

I föregående kapitel konstaterades att en del av de arbetsuppgifter som tidigare handhafts av jurister (främst inom förvaltning), började tas över av personer med samhällsvetenskaplig utbildning. Examinationssiffrorna antyder att denna process fortsatte även efter 1965. Det vore därför att vänta att arbetsmarknadsvillkoren för dessa grupper i allt väsentligt ansluter till juristernas. För kategorin ekonomer, statistiker m fl förefaller detta i stort sett ha varit fallet. Redan omkr 1966 rådde det "Balans" eller "God tillgång" på dessa delarbetsmarknader. Däremot sjönk inte reallönerna för nyexaminerade ur dessa grupper förrän efter 1970. För socionomer redovisas däremot "Brist" fram till 1970-1971, men detta ska vägas mot att dessa gruppers reallöner började sjunka redan 1968 (17). Sammantaget gällde i stort sett liknande villkor för personer med juridisk och

Diagram 5.3. Reallöneutveckling för nyexaminerade inom vissa utbildningskategorier 1968-1976.

Anm: Medianlöner för nyexaminerade ett halvt år efter avlagd examen, deflaterat med konsumentprisindex (1949=100).

Källor: Trender och Prognoser 1974 och 1977, Stat Medd, serie U nr 1975:33, 1976:29, 1978:27; samt SOS Konsumentpriser och indexberäkningar.

samhällsvetenskaplig utbildning under perioden, men det förelåg vissa skillnader i rekryteringsbehov mellan statlig och kommunal sektor. Efter 1967 förefaller rekryteringsbehovet bland statliga organ och myndigheter att minska relativt examinationen av ekonomer, statistiker och jurister. De kommunala förvaltningarnas efterfrågan på socionomer kvarstod dock fram till 1970-talets början.

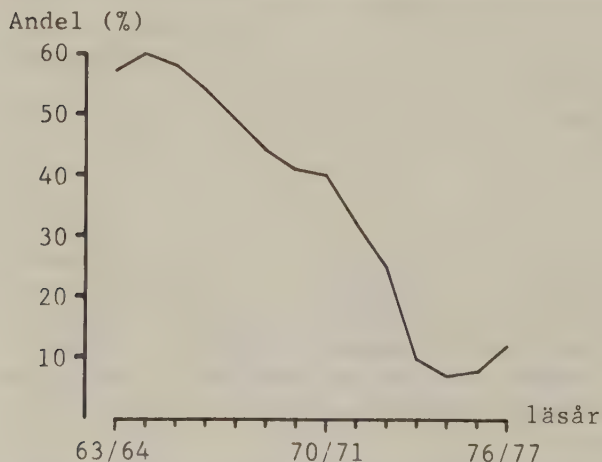
Inom vårdsektorn förefaller däremot arbetsmarknadsvillkoren ha varit goda för högre utbildad arbetskraft under hela perioden 1965-1976. Visserligen ger arbetskraftsbarometern och examensuppföljningarna endast upplysningar om efterfrågan på sjuksköterskor och tandtekniker, men det förefaller rimligt att efterfrågan på läkare och tandläkare förändras någorlunda parallellt. Enligt SACO:s studerandeinformation rådde läkarbrist under hela perioden, och nyexaminerade läkare kunde därför räkna med att få tjänstgöring direkt. Vad gäller tandläkarna var prognoserna inte lika entydigt gynnsamma, men visar ändå att arbetsmarknadsläget bedömdes som gynnsamt för denna grupp. (18)

För nyexaminerade civilingenjörer rådde relativt besvärliga arbetsmarknadsförhållanden under större delen av perioden. Visserligen varierade villkoren något beroende på utbildningsinriktning, men i stort sett upphörde ingenjörbristen omkring eller strax efter 1965. Fr o m 1970 kännetecknas samtliga ingenjörskategoriernas arbetsmarknad med "God tillgång". Detta återspeglas även i reallöneutvecklingen för nyexaminerade civilingenjörer, som hölls uppe fram till 1970 för att där- efter sjunka avsevärt (19).

5.3.3. Arbetsmarknaden för nyexaminerade lärare

I kapitel 4.2. konstaterades att 1950-talet och början av 1960-talet kännetecknades av en tilltagande lärarbrist. Denna brist kulminerade vid mitten av sextiotalet och förbyttes inom loppet av några år till ett visst överskott på lärare. Förloppet illustreras i Diagram 5.4. nedan.

Diagram 5.4. Andel ledigförklarade platser i teoretiska ämnen som tillsatts med icke-behöriga lärare läsåren 1963/63-1976/77

Källa: AMS:s statistik över lärarförmedlingens verksamhet.

Bakom de drastiska förändringarna ligger dels en ökad examination av ämneslärare (20), dels att behovet av nya lärare inte längre ökade så kraftigt eftersom ungdomskullarna blev mindre (21). Eftersom dessa förändringar inträffade ungefär samtidigt blev effekterna på lärarnas arbetsmarknad kraftiga, speciellt efter 1970. I detta avseende påminner arbetsmarknadssituationen för lärare om den generella utvecklingen som beskrivits ovan. Till skillnad från de tidigare behandlade yrkesgrupperna återspeglades dock den markanta omsvängningen inte lika uttalat i de nyexaminerade lärarnas reallöner. Bortsett från åren 1973 och 1974 var reallönerna för nyexaminerade lärare i stort sett konstant under den period då efterfrågeöverskottet försvann (se Diagram 5.3.)

5.4. Studiemedelssystemets tillkomst och uppbyggnad

Den kraftiga expansionen av hela utbildningssektorn under femtiotalet gjorde en översyn av gällande organisatoriska lösningar aktuell inom flera områden, även studiefinansieringens. 1959 tillsattes en utredning rörande de studiesociala åtgärderna på den högre utbildningens område, 1959 års studiesociala utredning. Utredningens ordförande var Olof Palme. Ehuru den viktigaste uppgiften för utredningen var att lägga fram förslag för att eliminera ekonomiska hinder för studielämplig ungdom, fick förslaget en utformning som bröt mot flera bärande principer i tidigare studiefinansieringssystem. Det finns därför anledning att undersöka utredningens motiv och argument mera detaljerat än tidigare.

5.4.1. Bakgrund

Utredningen lät genomföra ett antal specialundersökningar rörande sociala och geografiska rekryteringsmönster till högre utbildning, samt rörande finansieringssätt och skuldsättning för akademiker. De resultat som erhöles bildade utgångspunkter för förslagets utformning.

Ett viktigt undersökningsresultat var att den sociala snedrekryteringen i övergången mellan gymnasium och högre utbildning inte var särskilt påtaglig (22). Detta konstaterande fick konsekvenser för utformningen av studiemedelssystemet, eller åtminstone för motiveringen till förslaget. Dessutom kom härigenom en del av utredningens arbete att behandla gymnasiet, och det första delbetänkandet rörde inte studiefinansieringen utan vissa gymnasiefrågor (23).

Vidare fann man att akademikernas skuldsättning hade ökat avsevärt under femtiotalet. En viktig anledning till det var de statliga insatserna som lett till ökade möjligheter att låna. Dessutom antogs benägenheten att låna ha ökat i takt med det gynnsamma läget på akademikernas arbetsmarknad. Goda inkomster efter avlagd examen gjorde det förhållandevis riskfritt att ta lån som skulle amorteras under 10-15 år. Vissa nackdelar kunde dock utredarna se med gällande låne-

system. Viktigast var de i princip bankmässiga kraven på återbetalning, oavsett förhållandena efter examen. Nedsatt arbetsförmåga, sjukdom eller vård av minderåriga barn kunde göra återbetalningsförmågan mycket liten, utan att återbetalningsskyldigheten minskade. Personer med riskaversion kunde av denna anledning ställa sig tveksamma till högre studier.

De ovan nämnda utredningsresultaten kom att bilda utgångspunkter för det kommande förslaget. Det framgår att denna utredning, till skillnad från sina föregångare, inte ansåg att studiesociala åtgärder i sig själva kunde bidra särskilt mycket till en jämnare social rekrytering till högre studier. I utredningen formulerades det så, att tre grundläggande förutsättningar måste uppfyllas för att studiesociala åtgärder skulle få avsedd effekt. Den första förutsättningen var att utbildningsväsendets institutionella utbyggnad måste fortsätta vilken var nödvändig för att ge alla ungdomar den utbildning som de hade förutsättningar och intresse för. Den andra förutsättningen var att det studiesociala stödet måste få en "neutral utformning". Det innebar dels att studiestödet skulle vara detsamma för alla postgymnasiala utbildningar, dels att studiestödet på gymnasial nivå skulle anpassas till stödet på eftergymnasial nivå. Den tredje förutsättningen var att det eftergymnasiala stödet skulle vara så stort att det kunde finansiera uppehållet under hela studietiden.

5.4.2 Argument för studiesocialt stöd

De argument som fördes fram, för statlig hjälp vid studiefinansiering överhuvudtaget, var ungefär desamma som förekommit i tidigare utredningar. Argumenten gavs dock i vissa fall en något annorlunda innebörd eftersom studiemedlens utformning skilde sig från tidigare finansieringsformer.

Ett viktigt argument var jämlikhetsargumentet, men det gavs en bredare innebörd än tidigare; "Studiesociala åtgärder ingår som ett led i samhällets strävan att bereda ungdomar - oavsett social och ekonomisk bakgrund och oavsett bostadsort - möjlighet till den utbildning för vilken de har förutsättningar och intresse" (24). Statlig studiefinansiering tänktes sålunda kunna kompensera inte enbart för skilda ekonomiska förutsättningar, utan även vara en av flera kompenserande faktorer för ungdomar från geografiskt avlägsna orter. Dessutom sågs tydligen statlig finansiering som en möjlig kompensation för svaga utbildningstraditioner. Denna effekt gjorde sig främst gällande på gymnasial nivå, men statlig studiefinansiering kunde även bidra till att minska osäkerheten inför långvariga eftergymnasiala studier.

Nära förbundet med jämlikhetsargumentet var rekryteringsargumentet, dvs att statlig studiefinansiering underlättade tillströmningen till högre studier överhuvudtaget. Några farhågor att den ökade tillströmningen skulle leda till "överproduktion" av högt utbildad arbetskraft fanns inte. Tvärtom påpekades "utbildningens utomordentligt stora betydelse för den ekonomiska framstegstakten och för den sociala och kulturella utvecklingen" (25).

Utredningen hyste emellertid vissa farhågor för att tillströmningen till främst filosofisk fakultet skulle gynnas alltför kraftigt om inte det statliga studiefinansieringssystemet byggdes ut till att omfatta praktiskt taget all eftergymnasial utbildning. En sådan utbyggnad kunde också motiveras av ett rättviseargument; studerande vid icke-akademiska utbildningar borde ha samma studiesociala stöd som studerande vid traditionella eftergymnasiala studievägar (26).

Utredningen för slutligen fram ett nytt argument som ställer hävdvunna begrepp på huvudet när det gäller att stimulera en jämnare social rekrytering till högre studier. Utgångspunkten är ett principiellt skäl; det är "en otillfredsställande ordning att vuxna personer inte uppfattas och behandlas som från sina föräldrar fristående personer". Genom att åberopa ett myndigförklaringsargument kom utredningen i konflikt med det tidigare jämlikhetsargumentet. En bärande tanke bakom det argumentet var ju att statliga insatser skulle verka kompenserande på olika sätt för studerande ur underrepresenterade socialgrupper. Genom att i princip ge alla studerande samma stöd försvinner detta kompenserande inslag. Utredningen hävdade dock, att det nya studiefinansieringssystemet skulle innehålla så gynnsamma inslag för de studerande att det kunde få kompenserande verkan för studerande ur underrepresenterade socialgrupper. Dessa inslag i studiemedelssystemet presenteras i följande avsnitt.

5.4.3. Studiemedelssystemets uppbyggnad (speciellt de rekryteringsbefrämjande inslagen)

1959 års studiesociala utredningsförslag, studiemedelssystemet, utgör det allttjämt rådande finansieringssystemet. Beslut härom fattades av riksdagen 1964. Det finns därför inte någon anledning att presentera detta system i detalj (27). Här ges istället en kortfattad redogörelse av systemet i stort, samt en mer noggrann genomgång av de inslag som ansågs vara befrämjande för en fortgående minskning av den ojämna sociala rekryteringen.

Tidigare hade utgångspunkten för studiefinansiering varit att den studerande själv, med hjälp av sin familj, bar huvudansvaret. Med studiemedelssystemets införande fick istället samhället ansvar för att de studerande tillförsäkrades erforderliga medel under studietiden. I lag stadgades en rätt för alla studerande vid eftergymnasial utbildning att kunna erhålla studiemedel, förutsatt att vissa villkor var uppfyllda. Studiemedlen ersatte samtliga tidigare existerande studiefinansieringsformer inom den högre utbildningen.

En studiemedelsansökan underkastades, liksom inom tidigare finansieringssystem såväl behovsprövning som lämplighetsprövning. Båda dessa prövningar gjordes emellertid efter nya principer. Behovsprövningen innebar att den studerandes egen ekonomi undersöktes, inte som tidigare hans föräldrars. (28) Studielämpligheten baserades på uppnådda resultat under de eftergymnasiala studierna, medan avgångs-

betyg från gymnasiet inte längre spelade någon roll. De studerande som var behöriga att bedriva eftergymnasiala studier hade också automatiskt uppfyllt kravet på studielämplighet för det första årets studier. Därefter gällde att normal studietakt i princip skulle hållas. (29)

Förutom de begränsningar som de ovan nämnda provningarna innebar begränsades också rätten att uppbära studiemedel tidsmässigt. Sålunda kunde studiemedel endast utgå under 16 terminer, vilket dock innebar att de kunde användas för finansieringen även under de mest långvariga utbildningarna på akademisk grundnivå (t ex läkar-examen). Denna maximering av tiden bröt mot tidigare regler för erhållande av studielån, där det stadgades att som regel erhöles fortsatta lån så länge den studerande "med omsorg och framgång bedriver sina studier" (30). Vidare begränsades rätten att erhålla studiemedel till studerande under 40 år, såvida särskilda skäl inte kunde anföras. Åldersgränsen höjdes dock till 45 år 1969.

Vi har tidigare sett att utredningen inte ansåg att studiefinansiering på högskolenivån spelade någon större roll för att påverka den sociala rekryteringen. Vid utformningen av studiemedlen kom dock vissa inslag i stor utsträckning att motiveras av att de var rekryteringsfrämjande. Det första var studiemedlens bidragsdel. En mindre del av studiemedlen utgick som bidrag - ursprungligen 1750 kr per läsår. (31) Genom att låta en del av studiemedlen utgå som bidrag minskades skuldsättningen bland de studerande, vilket ansågs gynna den sociala rekryteringen eftersom tveksamhet inför skuldsättning under studietiden förutsattes vara större bland studerande från hem med svaga utbildningstraditioner.

Det andra rekryteringsfrämjande inslaget var att studiemedlen skulle kunna täcka levnads- och studiekostnaderna under hela studietiden. Därigenom undanröjdes en faktor som kan tänkas verka hindrande främst för studerande med svaga utbildningstraditioner. SCB hade 1957 låtit genomföra en studentekonomisk undersökning som visade att genomsnittliga levnads- och studiekostnader uppgick till ca 6000 kr per år. Med hänsyn till penningvärdets förändring sedan dess sattes beloppet för 1965 till 7000 kr per läsår för en ensamstående studerande utan barn (32). En nyhet inom det studiesociala området var att studiemedlen gjordes värdebeständiga genom att beloppet knöts till index enligt laget om allmän försäkring, basbeloppet. Studiemedlen utgick med 70% av basbeloppet per termin. Däremot avvisades tanken att studiemedel skulle vara standardbeständiga. De justeringar som kunde behövas för att studerandegrupperna skulle få del av den väntade framtida standardhöjningen i samhället fick tillkomma statsmakterna vid varje enskilt tillfälle (33).

Det tredje inslaget i studiemedelssystemet som antogs gynna en jämnare social rekrytering var återbetalningen. Utredningen ansåg att en av de väsentligaste nackdelarna med de tidigare studielånen var att återbetalningsvillkoren i princip var bankmässiga, även om lånen var räntesubventionerade och hade förhållandevis lång amorteringstid.

Även om betalningsförmågan minskade kraftigt, t ex på grund av långvarig sjukdom så fanns återbetalningsskyldigheten kvar under sådana perioder. Utredningen uppmärksammade speciellt den dåliga betalningsförmågan för kvinnliga akademiker som p g a barnsbörd och vård av barn hade svårt att klara amorteringsvillkoren. Utredningen förordade istället att betalningsförmågan fick avgörande betydelse för skyldigheten att erlägga återbetalning. Vidare föreslogs att amorteringstiden för de flesta studerande skulle förlängas, vilket givetvis medför att den årliga återbetalningen blir mindre kännbar. I princip skulle återbetalning ske från avlagd examen och fram till dess att den återbetalningsskyldige blev 50 år. För ungdomsstuderande innebar det en amorteringstid på 20-25 år. För personer som påbörjade studierna vid högre ålder utsträcktes dock inte amorteringstiden jämfört med reglerna för de tidigare studielånen. För dessa personer blev avbetalningstiden 15 år (34).

För att ytterligare minska avbetalningarna under de första yrkesverksamma åren bestämdes dels att de två första åren skulle vara amorteringsfria, dels infördes ett helt nytt återbetalningssystem. I princip skulle återbetalning ske i annuiteter, dvs att summan av amortering och ränta varje år uppgår till samma belopp. Med hänsyn till inflationens effekter under den långa återbetalningstiden valdes emellertid ett modifierat annuitetssystem. Inte bara studiemedlens storlek utan även återbetalningen knöts till basbeloppet. I gengäld skulle inte någon ränta utgå på det lånade beloppet. Återbetalningens storlek bestämdes således av det antal basbelopp som lånats, dividerat med antalet återbetalningsår. Härigenom kom återbetalningen att bli lika stor under varje år, räknat i fast penningvärde. För att skydda låntagarna mot alltför kraftig inflation infördes även en spärregel (jämförelsemetoden), som innebar att skulden inte behövde räknas upp lika mycket som basbeloppet vid kraftig penningvärdesförsämring (35).

Vi kan nu sammanfatta de komponenter i studiemedelsystemet som 1959 års studiesociala utredning ansåg gynna en fortsatt utjämnning av den sociala rekryteringen till studier vid universitet och högskolor. Studiemedlen skulle täcka studie- och levnadskostnaderna under hela studietiden, och därigenom undanröja ett osäkerhetsmoment. En del av studiemedlen, 25%, skulle vara återbetalningsfria och således utgöra en samhällelig subvention. Återbetalningen skulle utformas så att den blev så lite betungande som möjligt. Det är inte någon hemlighet att åtminstone de två förstnämnda komponenterna har förändrats på ett sådant sätt att de inte längre hade samma reella innehåll under sjuttioalets andra hälft som vid mitten av sextiotalet. Det är därför möjligt att denna försämring av de studiesociala förutsättningarna bidrog till den allt ojämnare sociala rekrytering som kunde påvisas i avsnitt 5.2. Några kausalsamband går dock knappast att belägga utifrån så allmänna påståenden.

För det första är det inte givet att den försämring som fått störst utrymme i studiemedelskritiken, urholkningen av bidragsdelen, spelat någon roll för rekryteringen till högre utbildning. För det andra bör anknytningen till basbeloppet ha medfört ett i allt väsentligt oförändrat realvärde av studiemedlen. Om dessa båda invändningar är riktiga bör den större delen av de studerande ha ansett att studiemedel var en tillräckligt attraktiv finansieringsform. I följande avsnitt har jag därför gjort en närmare undersökning av hur stor andel av de studerande som verkligen använde studiemedel som huvudsaklig finansieringskälla även 1965-1976.

5.5. Utnyttjande av studiemedel 1965-1976

5.5.1. Tidigare undersökningar

Under den period som studeras här har två omfattande statliga utredningar bl a undersökt vilka förändringar som skett i studiemedlens utnyttjandegrad, dvs antalet studiemedelstagare i förhållande till det totala antalet studerande. Den första avser förhållandena 1968 och 1971. (36) I den andra utredningen görs dels en detaljerad undersökning av förhållandena 1975, dels presenteras material som belyser de årliga förändringarna mellan 1965 och 1976 (37).

I den sistnämnda undersökningen visas att utnyttjandegraden sjönk praktiskt taget kontinuerligt mellan 1965 och 1976. Utredningen uppskattade antalet studerande inom samtliga eftergymnasiala utbildningar, och kunde därefter visa att utnyttjandegraden sjönk från 73% läsåret 1965/66 till 58% läsåret 1975/76. (38) Ett sådant resultat pekar mot att studiemedlen började spela ut sin roll som dominerande finansieringssätt. Vi vet emellertid att utbildningsväsendet i viktiga avseenden delvis ändrade karaktär under perioden, något som bör ha betydelse även för utnyttjandet av studiemedel. De mer detaljerade undersökningar som genomfördes för vårterminerna 1968 och 1971 samt för höstterminen 1975 visar också på två faktorer som påverkat utnyttjandegraden.

En sådan faktor är att utnyttjandegraden varierade mellan olika typer av utbildningar. Vid alla tre mätillfällena var utnyttjandegraden lägst vid universitetens ospärrade fakulteter och högst vid spärrade, yrkesinriktade utbildningar. Förändringar i utbildningsstrukturen, med ökad andel av de studerande vid ospärrade fakulteter, kan därför bidra till en totalt sett sjunkande utnyttjandegrad. Så kraftiga förskjutningar mellan olika typer av utbildningar skedde dock inte under perioden, att de kan utgöra någon primär orsak.

En viktigare faktor kan den förändrade åldersstrukturen ha varit. De båda utredningarna visar nämligen ett klart negativt samband mellan ålder och utnyttjandegrad. 1975 var utnyttjandegraden för studerande vid universitet och högskolor under 25 år 71%, för studerande 25-34 år 34% och för studerande över 35 år knappt 10%. En undersökning från 1970 visar ungefär motsvarande bild (39). Sammantaget antyder

således de befintliga undersökningarna att utnyttjandegraden inom respektive åldersgrupp inte förändrats i någon större omfattning (40). Däremot har åldersstrukturen bland de studerande vid universitet och högskolor förändrats påtagligt bara mellan 1970 och 1975. Den sjunkande utnyttjandegraden kan därför i stor utsträckning antas bero på att andelen äldre studerande ökat markant under 1970-talet.

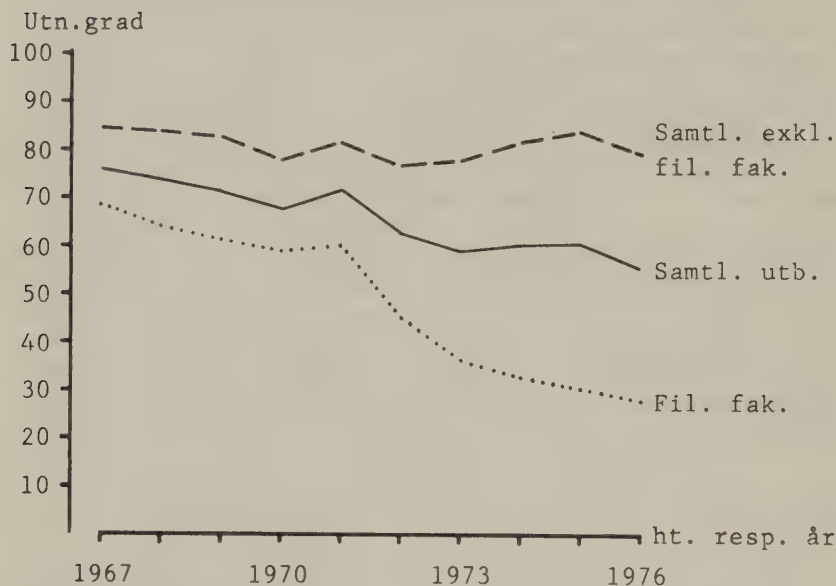
De tentativa slutsatser som kan dras på basis av förefintliga utredningar är således att förändringar av såväl utbildningsstruktur som åldersstruktur kan ha påverkat studiemedlens utnyttjandegrad. Någon detaljerad analys av hur mycket dessa förändringar påverkat utnyttjandegraden kan dock inte göras utifrån de refererade utredningarna. För att kunna diskutera studiemedlens betydelse för rekryteringen vill vi emellertid bortse från sådana "strukturella" effekter. I det följande undersöks därför först mer detaljerat hur förändringar av utbildnings- och åldersstruktur påverkat utnyttjandegraden. Därefter undersöks några andra "icke-strukturella" faktorer som kan ha inverkat på utnyttjandegraden. Avsnittet avslutas med en kort sammanfattande diskussion.

5.5.2 Utbildningsstrukturens effekter på utnyttjandegraden

I förra avsnittet konstaterades att studerande vid "fasta" studiegångar utnyttjar studiemedel i högre utsträckning än studerande vid framförallt fil fak. Detta är inte särskilt svårt att förklara. Vid fil fak har de studerande större möjligheter att disponera sin tid och har därför större möjligheter att bedriva arbete jämsides med studierna. Vidare är det så, att studerande vid "fasta" studiegångar i genomsnitt visar bättre studieresultat (beroende på bl a just bundenheten i studierna) vilket gör det lättare för dem att uppfylla kraven på studielämplighet. Med tanke på att fil fak är den klart största av samtliga utbildningskategorier kan man fråga sig om det kanske är så att den sjunkande utnyttjandegraden totalt sett är en fiktion? Det är kanske så, att utnyttjandegraden inte minskat för andra utbildningar utan endast för fil fak.

Utnyttjandegraden för fil fak är lätt att beräkna utifrån befintlig statistik. Däremot är det svårare att få årliga uppgifter om antalet närvarande studerande vid samtliga studiemedelsberättigade utbildningar. De beräkningar som gjordes i de tidigare refererade statliga undersökningarna är behäftade med vissa brister. Jag har därför gjort nya skattningar (se Appendix F), på basis av vilka rimliga värden på utnyttjandegraden kan erhållas. Av diagram 5.5. framgår hur utnyttjandegraden förändrats mellan 1967 och 1975.

Diagram 5.5: Utnyttjandegrad av studiemedel vid samtliga utbildningar, vid fil fak samt vid samtliga utbildningar utom fil fak, 1967-1975.

Källor: Se Appendix F.

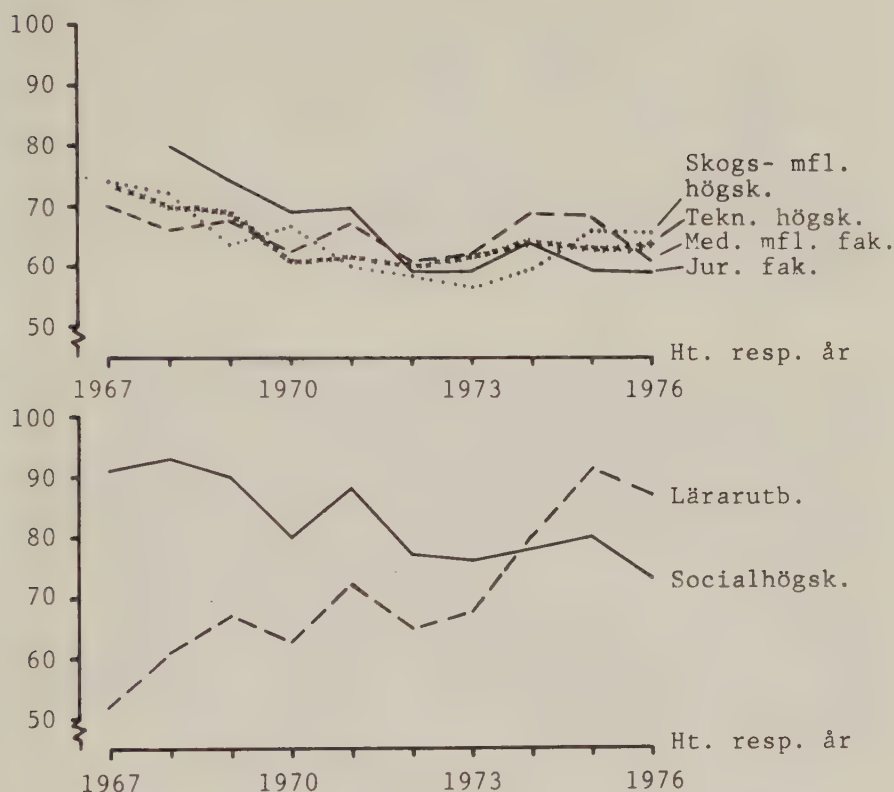
Det framgår att hypotesen har betydande stöd i materialet. Räkna man bort fil fak så ligger utnyttjandegraden i stort sett kring 80 under hela perioden 1967-1976 (på basis av tidigare presenterat material kan man hävda att även åren 1965 och 1966 låg utnyttjandegraden på ungefär denna nivå). Det är möjligt att fördjupa analysen något. Utnyttjandegrader kan beräknas för ytterligare sju utbildningskategorier: jur fak; odont och farm fak; teknisk högskola; skogs-, veterinär- och lantbrukshögskola; lärarhögskola inkl förskoleseminarium; socialhögskola. (41)

Dessa utbildningskategorier kan delas in i två grupper med var sitt mönster vad gäller utnyttjandegradens förändringar. Se Diagram 5.6.

Den första gruppen består av jur fak, tekn högskola, med m fl fak samt skogs- m fl högsk. Genomgående ligger utnyttjandegraden förhållandevis stabil för dessa utbildningar över tiden (kring 65, dvs två stud av tre utnyttjar studiemedel).

Dessa utbildningar har inte enbart utnyttjandegradens förändringar gemensamt. De utgör "specialistutbildningar" med i huvudsak spärrat tillträde, hög status, god arbetsmarknad och (följaktligen) dominerade av manliga studerande från högre socialgrupper (42).

Diagram 5.6.: Utnyttjandegraden för skilda utbildningar 1967-1975.

Källor: Se Appendix F.

Den andra gruppen utgörs av lärarutbildningarna samt socialhögskolan. Till synes uppvisar gruppen en mer splittrad bild, men utbildningarna har det gemensamt att utnyttjandegraden är hög. Undantaget utgörs av lärarhögskolan, där utnyttjandegraden istället är förhållandevis låg fram till 1974. Detta senare har emellertid en speciell förklaring. Till och med 1973 utgick ersättning för lärarkandidaterna under den s k praktikterminen, vilket medförde att en eller två terminers studier kunde finansieras utan studiemedel. När denna ersättning föll bort, steg utnyttjandegraden markant.

Aven för denna grupp av utbildningar finns en del gemensamma drag. Utbildningarna är betydligt mindre statusbetonade, arbetsmarknadsutsikterna är inte så goda som för specialistutbildningarna. Andelen kvinnor är hög, liksom andelen studerande från socialgrupp III.

Utbildningarnas olika utnyttjandegrader tolkas lättast, om tänkbara orsaker grupperas i tre olika kategorier: Studiemedelssystemets konstruktion, utbildningens organisation och utbildningens relation till produktionsapparaten.

A. Studiemedelssystemets konstruktion

Vi har tidigare sett att studerande som uppvisar otillräckliga studieresultat inte beviljas fortsatta studiemedel. Det är möjligt, att en mindre del av nergången för fil fak beror på att en allt större andel studerande faller inom denna kategori. Studiemedel beviljas inte heller om den sökande, eller den sökandes make/maka har för hög inkomst och/eller förmögenhet. För fil fak förefaller det rimligt att anta, att det ökade inslaget av äldre studerande under sjuttioalet medförde att en allt större andel inte sökte (eller beviljades) studiemedel av denna anledning.

B. Utbildningens organisation

Redan tidigare har anförts ett exempel på hur förändrad organisation kan medföra förändringar i utnyttjandegraden för en utbildning, nämligen lärarutbildningen efter 1973. Införande av studieformen deltid vid fil fak 1969 har medfört att en allt större andel av de studerande här har kommit att utgöras av deltidsstuderande. Eftersom antalet studiemedelstagare här är lågt, bidrar detta till att förklara den sjunkande utnyttjandegraden vid fil fak. Ett annat karakteristika för studierna vid fil fak är att den bundna studietiden är kort. Det medför att möjligheterna att arbeta jämsides med studierna är större där än vid övriga utbildningar. För att denna omständighet ska kunna förklara den sjunkande utnyttjandegraden, måste dock benägenheten att finansiera sina studier på detta sätt ha ökat under sjuttioalet. Detta diskuteras under nästa punkt.

C. Utbildningens relation till produktionsapparaten

Studiemedelssystemet baseras delvis på uppfattningen att utbildning är en investering som individen gör. Denna medför högre inkomst i framtiden, vilken delvis används för att betala tillbaka studielånen. Vissa typer av utbildning kan dock (ur strikt ekonomisk synpunkt) närmast betraktas som konsumtion genom att de inte ger någon nämnvärd pekuniär utdelning. De studerande som läser ämnen av "konsumtionskaraktär" kan antas ha lägre studiemedelsbenägenhet, eftersom deras återbetalningsförmåga inte ökar efter studierna. Även denna faktor kan bidra till att förklara den låga utnyttjandegraden vid fil fak.

Arbetsmarknadsutsikterna är dock troligen den viktigaste enskilda faktorn som förklarar skillnaderna mellan fil fak och övriga utbildningar. Förutom de i avsnitt 5.3. konstaterade skillnaderna kan även en mer generell skillnad mellan olika typer av utbildningar konstateras. Utbildningar med spärrat tillträde baserat på arbetsmarknadens (planerade) behov, har hög utnyttjandegrad. De studerande kan här med relativt god säkerhet förutse att de kommer att få ett arbete som svarar mot deras kvalifikationer. Den tveksamhet som oftast finns inför en betydande skuldsättning minskar betydligt i en sådan situation.

För studerande vid fil fak rådde också goda arbetsmarknadsutsikter fram till slutet av sextiotalet, men dessa försämrades markant efter 1970. Den kraftiga nergången i utnyttjandegraden beror troligtvis huvudsakligen på, att ett stort antal studerande började utnyttja de möjligheter som utbildningsorganisationen gav att finansiera sina studier på annat sätt, vilket manifesterades i stigande benägenhet att arbeta jämsides med studierna.

Nedgången i utnyttjandegraden vid fil fak är emellertid så stor, att det är otillfredsställande att endast belysa den utifrån de ovan diskuterade tentativa förklaringarna. Jag kommer därför att i första hand komplettera dessa med en undersökning av vad den förändrade åldersstrukturen betytt i sammanhanget.

5.5.3. Åldersstrukturen vid fil fak

För att undersöka hur mycket den förändrade åldersstrukturen betytt för utnyttjandegradens förändringar vid fil fak används här standardberäkningar. Standardberäkningar används för att isolera effekten av en förändring från alla andra. Jag använder här en enkel modell som utgår från att förändringarna i den totala utnyttjandegraden kan härledas ur två komponenter:

- a) förändrad åldersstruktur
- b) förändrad studiemedelsbenägenhet, vilket innefattar alla andra faktorer som påverkat utnyttjandegraden.

Utnyttjandegraden beräknas därefter på tre skilda sätt:

1. varken åldersstruktur eller studiemedelsbenägenhet antas förändra sig i förhållande till basåret. Detta är detsamma som att säga att utnyttjandegraden är konstant.
2. Åldersstrukturen förändras men däremot inte studiemedelsbenägenheten inom de olika åldersgrupperna. Vi får då en konstruerad utnyttjandegrad.
3. såväl åldersstruktur som studiemedelsbenägenhet förändras. Detta observeras i den faktiska utnyttjandegraden.

I såväl det första som andra beräkningssättet antas benägenheten att använda sig av studiemedel vara konstant. Differensen mellan (2) och (1) är därför ett mått på åldersstrukturens effekter på utnyttjandegraden. På motsvarande sätt är differensen mellan (3) och (2) ett mått på ändrad studiemedelsbenägenhet.

Som basår för standarberäkningarna kan endast (höstterminen) 1975 användas (43). Detta år var utnyttjandegraden för ungdomsstuderande vid fil fak ca 60. För äldre studerande var den emellertid betydligt lägre (44). Beräknat för samtliga åldersgrupper var därför utnyttjandegraden vid fil fak 1975, den konstanta utnyttjandegraden i standardberäkningarna, 28.8. Utifrån befintlig statistik över åldersfördelning resp faktisk utnyttjandegrad (45) erhålls följande sammanställning (Tabell 5.3)

Tabell 5.3. Standardberäkning av åldersstrukturens effekter för utnyttjandegraden vid fil fak ht 1967 - ht 1976

Hösttermin	Utnyttjandegrad			Differens mot 1975 års utn grad beroende på	
	konstant	konstruerad	faktisk	åldersstruktur	benägenhet
1967	28.8	44.4	64.4	15.6	20.0
1968	28.8	44.4	60.1	15.6	15.7
1969	28.8	42.9	64.4	14.1	21.5
1970	28.8	40.5	60.9	11.7	20.4
1971	28.8	37.9	62.7	9.1	24.8
1972	28.8	35.1	47.2	6.3	12.1
1973	28.8	32.6	37.4	3.8	4.8
1974	28.8	30.1	33.4	1.3	3.3
(1975	28.8	29.2	30.3	0.4	1.1)
1976	28.8	28.2	27.5	-0.6	-0.7

Källor: Se not (45), samt texten.

I modellens termer kan utnyttjandegradens förändringar tolkas enligt följande. Den relativt höga utnyttjandegraden 1967 och 1968 förklaras till c:a hälften av en ur studiemedelssynpunkt gynnsam åldersstruktur. Under åren 1969-1971 blir åldersstrukturen allt mindre gynnsam, men detta motverkas nästan helt av att studiemedelsbenägenheten ökar under dessa år. Fr o m 1972 minskar emellertid även studiemedelsbenägenheten drastiskt, samtidigt som åldersstrukturen fortsätter att utvecklas i negativ riktning. Den kombinerade effekten blir att den faktiska utnyttjandegraden sjunker kraftigt. Denna utveckling fortsätter sedan under resten av perioden. Resultaten får givetvis inte härddras. Standardberäkningar kan i sig inte "förklara" ett skeende, men väl ge utgångspunkter till var närmare undersökningar bör sättas in. Så mycket torde dock stå klart, att skillnad i utnyttjandegrad vid fil fak mellan sextiotalets relativt höga och sjuttiotalets låga värden i stor utsträckning har orsakats av ändrad åldersstruktur.

5.5.4 Förändringar av studiemedelsbenägenheten

Vi har tidigare sett att studiemedlens utnyttjandegrad sjunkit sedan sextiotalets slut. Vi har också kunnat visa att detta i allt väsentligt kan hänföras till en kraftigt sjunkande utnyttjandegrad vid fil fak, medan den inte förändrats i någon större utsträckning vid övriga utbildningar. Vidare har visats att nedgången vid fil fak i stor utsträckning "förklaras" av en ändrad ålderssammansättning bland de studerande. Hela nedgången kan dock inte hänföras till denna, utan det måste också ha skett en nedgång i benägenheten att finansiera studierna med studiemedel. I detta avsnitt studeras i vilken utsträckning denna nedgång kan ha betingats av en eventuell nedgång i studiemedlens värde.

1. Förändringar av studiemedlens realvärde

Studiemedlen är som tidigare nämnts knutna till basbeloppet enligt lagen om allmän försäkring. Härigenom följer de i princip penningvärdesförsämringen.

Utgifter för bostäder och livsmedel är emellertid en tyngre post i hushållsbudgeten för studerande (liksom för andra "låginkomsttagare") än för "genomsnittsinkomsttagaren". Index för dessa varor har stigit något snabbare än konsumentprisindex totalt, vilket medför att studiemedlen sjunkit i värde i stort sett sedan de infördes. I Diagram 5.7. finns återgivet kvoten mellan studiemedelsindex och index för livsmedel och bostäder (1965=100).

Vi ser, att studiemedlen väl kunde hävda sig i förhållande till kostnaderna för livsmedel och bostäder mellan 1965 och 1968, men att de därefter långsamt förlorat i värde. När en allt större del av studiemedlen måste tas i anspråk för livsmedel och bostäder, medför det att konsumtionsstandarden sjunker. En del studerande kan då börja finansiera sina studier på annat sätt. Troligast är, att detta till att börja med främst innebär ett visst deltidsarbete för att komplettera studiemedlen. Efterhand kommer dock inkomsterna för en del studerande att kunna bli så höga att de kan välja att finansiera studietiden utan studiemedel. Om studiemedlen uppfattas som en mindre tillfredsställande finansieringsform kommer då utnyttjandegraden att sjunka. Eftersom det är främst studerande vid fil fak som av studietekniska skäl kan finansiera studierna med hjälp av arbete, bör en försämring av studiemedlens reala värde markeras främst där.

2. Förändringar av det relativa värdet.

Under den studerade perioden fick den förvärvsarbetande befolkningen reallöneökningar praktiskt taget kontinuerligt. Studiemedlen följer dock (närmast definitionsmässigt) inte med i denna standardstegring, eftersom de är knutna till basbeloppet. De studerande jämför rimligtvis sin levnadsstandard med förvärvsarbetande jämnåriga. Finner man då att skillnaden är alltför stor, kommer en del att söka alternativa finansieringsmöjligheter, främst förvärvsarbete.

Som jämförelsemått används här löner för manliga tjänstemän inom egentlig industri samt byggnads- och anläggningsverksamhet i åldern 20-24 år. Källmaterialet är dock sådant att åren 1965 - 1969 omfattar jämförelsematerialet endast åldersgruppen 20-23 år (46). Eftersom vi vill få ett approximativt mått på skillnader i materiell standard har studiemedlen satts i relation till lönerna efter skatt.

Materialets beskaffenhet försvårar en jämförelse över hela perioden. Det framgår emellertid klart att förhållandet mellan studiemedel och alternativlön inte förändrades i någon större utsträckning under 1960-talet. De fluktuationer som förekommer är små och regelbundna. Däremot sjunker studiemedlens värde i förhållande till alternativlönen praktiskt taget kontinuerligt fr o m 1970.

Diagram 5.7. Studiemedlens realvärde och relativa värde 1965-1976.

Linje 1 anger det reala värdet, 2 det relativa (se texten).

Källor: SOU 1977:31, tab 3.4; SOS Löner 1965-1976; Skattetabeller från RSV; SOS Konsumentpriser och indexberäkningar 1976.

Den tillfälliga förbättringen av studiemedlens relativa värde 1973 beror främst på skatteskalornas utseende detta år (47). Vi kan alltså konstatera, att studiemedlens relativa värde förändras ungefär på samma sätt som det reala, bara mer accentuerat. Sammanfattningsvis kan man därför fastslå, att det fanns klara ekonomiska skäl till varför en allt större andel studerande valde att försöka finansiera sina studier på annat sätt än med studiemedel.

5.5.5. Sammanfattande diskussion om förändringar av utnyttjandegraden

När studiemedlen infördes i mitten av 1960-talet blev de den helt dominerande formen för studiefinansiering, och utnyttjades då av 75 procent av de studerande vid universitet och högskolor. Denna andel sjönk emellertid praktiskt taget kontinuerligt under det följande decenniet och var läsåret 1976/77 nere vid 55 procent (48). En så påtaglig nergång innebär att studiemedlen vid 1970-talets mitt inte längre var den helt dominerande finansieringsformen. Därmed bör även studiemedlens rekryteringseffekter ha förändrats.

Vi har emellertid visat att den totalt sett sjunkande utnyttjandegraden i allt väsentligt beror på att studerande vid fil fak använder studiemedel i minskande utsträckning. Vid övriga universitets- och högskoleutbildningar har utnyttjandegraden i stort sett legat konstant mellan 1965 och 1976. Det antyder att studiemedlens rekryterings-effekter vid dessa utbildningar inte förändrats i någon större ut-

sträckning (49). Det finns även andra skäl till varför studiemedlens rekryteringseffekter vid dessa utbildningar inte förändrats, och förmodligen inte varit så starka under perioden. Nästan samtliga av dessa utbildningar hade spärrat tillträde, vilket innebär att tillströmningen mer styrdes av antagningsbegränsningar än av individernas efterfrågan på utbildning. För de personer som blev antagna till en sådan utbildning var dessutom finansieringsalternativen begränsade, eftersom den bundna studietiden knappast tillåter något mer omfattande förvärvsarbete (50). Förhållandena är annorlunda vid fil fak, och det är också där som de stora förändringarna i utnyttjandegraden kan observeras. Den under 1970-talet sjunkande utnyttjandegraden kan i stor utsträckning hänföras till att studerandepopulationen vid fil fak förändrats, med en allt större andel äldre studerande och med ett ökande inslag av studerande på deltid. Eftersom studiemedelssystemets konstruktion ur flera synpunkter var sådant att det riktades till yngre heltidsstuderande, är det inte förvånande att de "nya" studerandegrupperna inte utnyttjade studiemedel i någon större omfattning. (51) Följaktligen bör studiemedlens rekryteringseffekter för dessa grupper ha varit förhållandevis små.

Vi fann emellertid också att även efter justering för ändrad ålderssammansättning vid fil fak så kvarstod det faktum att benägenheten att utnyttja studiemedel hade minskat över tiden. Det har visats, att denna minskande benägenhet skedde parallellt med en nedgång i studiemedlens värde, i synnerhet om studiemedlen jämförs med löneutvecklingen för jämnåriga. Eftersom det främst är studerande vid fil fak som har de praktiska möjligheterna att använda sig av den alternativa finansieringsformen att bedriva förvärvsarbete jämsides med studierna, blir det en rimlig slutsats att studiemedlen uppfattats som en tillfredsställande finansieringsform av en allt mindre andel bland de studerande. Detta utesluter visserligen inte möjligheten av att tillgången på studiemedel varit en viktig faktor i beslutsunderlaget för nybörjare vid högre utbildning, en möjlighet som kommer att diskuteras i nästa avsnitt. Den utgångspunkt som detta avsnitt ger är ändå att studiemedlens rekryteringseffekter generellt sett har minskat under 1970-talet.

5.6. Studiemedel som rekryteringsinstrument

Studiemedlens funktion som rekryteringsinstrument, eller snarare rekryteringsbefrämjande faktor, kan egentligen tolkas på två skilda sätt. Man kan dels avse rekryteringseffekten totalt sett, dels avse att studiemedlen ska gynna en jämnare social rekrytering. I detta avsnitt kommer båda aspekterna att behandlas. Det blir emellertid en alltför ensidig analys att enbart studera eventuella samvariationer mellan studiefinansiering och tillströmning till högre utbildning. Liksom i föregående kapitel tas därför även arbetsmarknadsvillkor med i analysen. Dessa båda variabler utgör tillsammans de ekonomiska incitamenten inför valet att gå vidare till högre utbildning eller ej. Som ett

sammanfattande mått på studiefinansiering och lönevillkor kan liksom tidigare internränteberäkningar användas. Genom att jämföra internränteberäkningar med resp utan hänsyn till studiefinansiering ges dessutom en approximativ bild av studiefinansieringens relativa betydelse inom ramen för de ekonomiska incitamenten.

5.6.1. Studiemedel och tillströmning till högre utbildning

Under studiemedelsperioden (1965-1976) har tillströmningen till det högre utbildningsväsendet genomgått kraftiga svängningar. Det är knappast realistiskt att dessa svängningar helt, eller till större delen, skulle ha orsakats av variationer i de studiefinansiella förutsättningarna. Det är emellertid tänkbart att förändrade studiefinansiella förhållanden förstärkt, eller motverkat, andra faktorer som påverkat tillströmningen totalt sett.

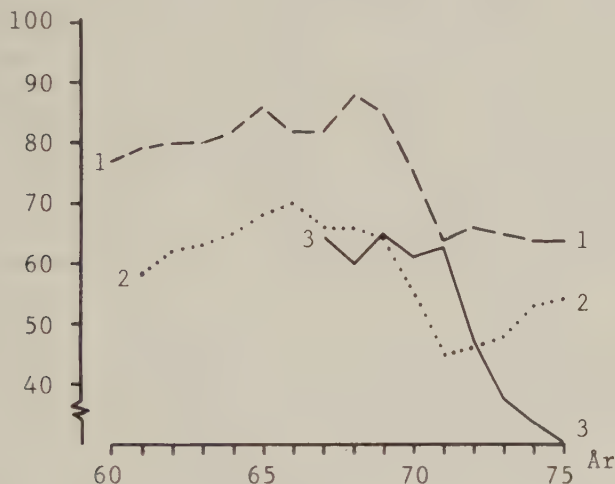
Själva införandet av studiemedelssystemet var den största förändringen av de studiefinansiella förutsättningarna. I slutskedet av det tidigare selektiva studiefinansieringsskedet var drygt hälften av de studerande berörda av de statliga insatserna (52). Med studiemedelsystemet blev en avsevärt större andel av de studerande berättigade att utnyttja statlig studiefinansiering, och uppenbarligen gjorde också de flesta detta.

Ur den synpunkten kan studiemedlen anses utgöra slutsteget i en process där studiefinansiella hinder successivt undanröjdes. Kvantitativt sett hade denna process varit märkbar framförallt sedan mitten av 1950-talet. Det går också att visa övergångsfrekvensen (från allmänt gymnasium till högre utbildning) att under denna period steg kontinuerligt, med ett extra "hopp" just 1965 (se Diagram 5.8). Det går därför att hävda att införandet av studiemedel påskyndade den kraftigt ökande tillströmningen till högre utbildning vid 1960-talets mitt. En undersökning om studiemedlens effekter för studerande som påbörjade sina studier åren 1967-1971 har gett resultat i samma riktning. Totalt uppgav 25% att de förmodligen inte hade påbörjat sina studier om inte studiemedlen funnits. Studiemedlens rekryteringseffekt befanns vara starkast vid fil fak, vilket ligger väl i linje med de resonemang som har förts i avsnitt 5.5. (53)

Problemet är att även arbetsmarknadsvillkoren för de högre utbildade var gynnsamma vid den tidpunkt då studiemedlen infördes (se avsnitt 5.3.). Det medför att det att svårt att diskutera kausala samband mellan studiefinansiering och tillströmning till högre studier under dessa år. Det visar sig emellertid att det knappast finns någon samvariation mellan förändringar i tillströmningen och förändringar i de studiefinansiella förutsättningarna efter 1965. (Diskussionen gäller huvudsakligen fil fak.) Det var främst vid dessa utbildningar som tillströmningen minskade, och det var också där som benägenheten att utnyttja studiemedel sjönk. Vi kunde i avsnitt 5.5. visa att benägenheten att utnyttja studiemedel inte förändrades förrän 1972.

Diagram 5.8. Tillströmning till högre utbildning(övergångsfrekvenser) 1960-1975 (1,2) och utnyttjande av studiemedel vid fil fak (3), 1967-1975.

Överg.-/Utn.grad
frekv.

Anm: 1 anger övergångsfrekvensen för män, 2 för kvinnor.

Källor: Övergångsfrekvenser, R Ohlsson (1980), tab 8 och 9.

Utnyttjandegrad, se avsnitt 5.5.

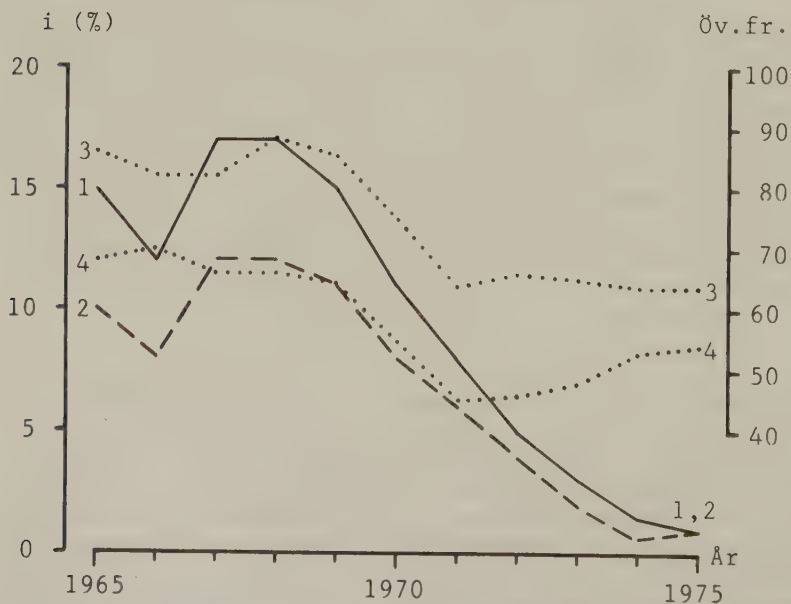
Vi fann också att nedgången kunde tolkas som en reaktion på en försämring av studiemedlens relativa värde, dvs försämrade studiefinansiella villkor. Tillströmningen till högre utbildning minskade emellertid redan 1969, alltså vid en tidpunkt då de studiefinansiella förutsättningarna knappast hade förändrats. Trendbrottet i tillströmningen 1968-1970 kan således inte förklaras av förändrade studiefinansiella förutsättningar. Däremot ändrades arbetsmarknadsvillkoren för nyexaminerade från en rad skilda utbildningar vid denna tidpunkt. Av de två variabler vi laborerar med här, studiefinansiering och arbetsmarknadsvillkor, är det således endast arbetsmarknadsvillkoren som förefaller ha relevans för att förklara trendbrottet i tillströmningen 1968-1970.

Under 1970-talets första hälft stagnerade sedan tillströmningen till högre utbildning. Tidigare har visats att benägenheten att utnyttja studiemedel också stagnerade, eller t o m minskade under dessa år, och att detta förmodligen berodde på att studiemedlen blev mindre förmånliga som finansieringsform. Vi har emellertid också sett att arbetsmarknadsvillkoren åtminstone inte förbättrades förrän omkring 1975. Mot bakgrund av att vi ovan kunde konstatera att det är arbetsmarknadsvillkoren som troligen betyder mest för att förklara tillströmningen till högre utbildning, är det svårt att avgöra i vad mån de försämrade finansieringsvillkoren bidrog till stagnationen i till-

strömningen. Det förefaller dock vara rimligt att påstå att den fortgående försämringen av studiemedlens attraktionskraft inte utgjorde någon motverkande kraft för att vända stagnationen under dessa år.

Studiemedlen förefaller således främst haft den funktionen att de förstärkt de ekonomiska incitament som arbetsmarknadsvillkoren givit. Undantaget utgörs av åren 1968-1970, då arbetsmarknadsvillkoren förändrades, utan att studiemedlen gjorde det. Av Diagram 5.9. nedan framgår också klart, att utbildningens lönsamhet visserligen påverkas till sin nivå, om studiemedlen tas med i beräkningarna. Däremot har förändringar av studiemedlens relativa värde inte någon betydelse för att förklara förändringar av internräntan från ett år till ett annat. Diagrammet visar också en påtaglig samvariation mellan internräntans förändring och förändringar i övergångsfrekvensen fram till 1972. Sålunda ökar de båda variablerna svagt fram till 1968, men minskar därefter kraftigt. Trendbrottet i övergångsfrekvensen förefaller således vara väl korrelerat med en sjunkande internränta. Däremot divergerar kurvorna efter 1972, med en svagt stigande övergångsfrekvens samtidigt med att internräntan inte stabiliseras förrän 1974, och det på en synnerligen låg nivå. Det finns emellertid anledning att

Diagram 5.9. Internränteberäkning för adjunkter med och utan hänsyn till studiefinansiering, samt övergångsfrekvenser till högre utbildning, 1965-1975.

Anm: I internränteberäkningarna har banktjänstemän använts som jämförelsekategori.

Källor: Se Appendix E, samt diagram 5.8.

ifrågasätta om skillnader av internräntan på en eller annan procentenhet har någon relevans vid valet att gå vidare till högre utbildning eller ej. De studenter som befinner sig i valsituationen gör givetvis inte så noggranna kalkyler (vilket påpekats tidigare).

De slutsatser som kan dras rörande sambanden mellan studiefinansiering, arbetsmarknadsvillkor och tillströmning till högre utbildning blir därför följande. Det råder ett visst samband mellan förändringar i tillströmningen och förändrade förväntningar av det ekonomiska utbytet av den högre utbildningen. Det förväntade utbytet av högre utbildning bestäms emellertid främst av arbetsmarknadsvillkoren vid ett givet tillfälle. Studiefinansieringen påverkar visserligen nivån, men inte de förändringar som ägt rum. Sammantaget kan man därför säga, att förändrade studiefinansieringsvillkor knappast påverkat tillströmningen, på det aggregerade planet, efter det att studiemedlen infördes.

5.6.2. Studiemedlens roll vid den sociala rekryteringen

I avsnitt 5.2. beskrevs de förändringar som ägt rum i den sociala rekryteringen till högre utbildning mellan 1957 och 1977. Vi kommer här att begränsa oss till de förändringar som ägt rum mellan 1962, 1967 och 1974 års studentkohorter. 1962 års kohort övergick till högre studier huvudsakligen medan det selektiva studiefinansieringssystemet existerade. 1967 års kohort övergick till högre studier under de år då studiemedelssystemet utnyttjades i mycket stor utsträckning, medan 1974 års kohort övergick till högre studier under en period då benägenheten att använda studiemedel hade minskat betydligt. Vardera kohorten hade således påtagliga skillnader i studiefinansiella förutsättningar. Dessutom var arbetsmarknadsläget olika för var och en av kohorterna. 1962 års kohort övergick till högre studier under de år då det fortfarande rådde brist på högre utbildad arbetskraft. För 1967 års kohort var bilden mer splittrad, och arbetsmarknadsläget varierade såväl mellan olika utbildningar som från ett år till ett annat. 1974 års kohort, slutligen, övergick till högre studier vid en tidpunkt då arbetsmarknadsvillkoren för högre utbildad arbetskraft varit dåliga sedan flera år tillbaka. Mot denna bakgrund blir det återigen svårt att särskilja studiemedlens betydelse vid den sociala rekryteringen från övriga ekonomiska influenser. Diskussionen i detta avsnitt kommer därför främst att avse hur förändringar av de ekonomiska faktorerna kan ha påverkat den sociala rekryteringen, och först där efter görs försök att bedöma studiefinansieringens roll.

Mellan 1962 och 1967 års kohorter fortsatte den utjämning av den sociala rekryteringen som funnits under hela 1950-talet (se Tabell 5.1.) Det är närmast självklart att bakom de generellt sett stigande övergångsfrekvenserna för samtliga socialgrupper ligger det faktum att arbetsmarknadsvillkoren var gynnsamma. Det är dock påtagligt att övergångsfrekvensen ökade mest för de socialgrupper som kan betecknas som "mellangrupper", dvs tjänstemän, hantverkare m fl. Det

är troligt att det inom dessa socialgrupper fanns ett avsevärt antal studenter vars föräldrars inkomst uteslöt dem från statligt studiefinansiering före 1965. Studiemedelssystemets införande innebar emellertid förbättrade studiefinansiella förutsättningar för studenter från familjer med relativt höga inkomster, och innebar därmed en stimulans för sådana studenter ur 1967 års kohort att påbörja högre studier.

Samtidigt innebar studiemedelssystemet inte någon försämring i tillgången på finansieringsmedel för studenter ur de socialgrupper som varit gynnade av tillgången på statligt studiefinansiering före 1965. Däremot ökade kostnaderna för de dittills mest gynnade eftersom en större del av det statliga stödet utgick i lån i studiemedelssystemet. I den arbetsmarknadssituation som rådde under 1960-talet är det dock troligt att den större låneandelen i det oprövade studiemedelssystemet inte uppfattades som särskilt negativ. Slutsatsen blir därför att, givet gällande bedömningar av framtida yrkesmöjligheter och inkomster, studiemedelssystemets införande inte innebar några negativa konsekvenser för rekryteringen ur någon socialgrupp. Däremot gynnade systemet relativt sett studenter ur familjer med förhållandevis höga inkomster (54).

Slutsatsen att studiemedlen redan från början inte gynnade en fortgående utjämning av den sociala rekryteringen strider mot de resultat som uppnåtts inom forskningsprojektet "Studiestöd och postgymnasial utbildning". I en enkätundersökning har ett urval av studerande som påbörjade högre studier 1967-1971 ställdes bl a frågan: "Om inte statliga studiemedel hade funnits att tillgå när du började studera, hade du ändå börjat?" Bland studerande från socialgrupperna Arbetare och Jordbrukare svarade 40 procent "Nej", medan motsvarande tal för studerande ur socialgrupper Lägre tjänstemän, Mindre företagare var 27 procent, och endast 12 procent för studerande ur socialgrupperna Akademiker och Högre tjänstemän (). Reuterberg-Svenssons tolkning av detta är att "studiemedlen haft en klart utjämnande effekt på de sociala skillnaderna i val av högre utbildning" (56). Sett i ett historiskt perspektiv är en sådan tolkning emellertid tveksam, eftersom vi tidigare sett att den sociala utjämningen började avmattas i slutet av 1960-talet, dvs efter det att studiemedlen hade införts. Invändningar kan också resas mot enkätfrågans formulering. Eftersom studiemedel efter 1965 var den enda statliga finansieringsformen, är alternativet till studiemedel att själv finansiera studierna på något sätt. Enkäten visar därför att statlig studiefinansiering bidrar till en jämnare social rekrytering till högre studier. Däremot säger den inte något om studiemedlens effektivitet därvidlag jämfört med alternativa statliga finansieringssystem. Mot bakgrund av här tidigare presenterat material är det troligare att det tidigare selektiva finansieringssystemet var effektivare ur rekryteringssynpunkt.

Denna uppfattning stärks av utvecklingen under 1970-talet. Mellan 1967 och 1974 års kohorter förändrades den sociala rekryteringen till

högre utbildning på ett sätt som saknar motstycke under 1900-talet. Även om det statistiska grundmaterialet har brister, så står det klart att den sociala snedrekryteringen skärptes under 1970-talet (57). Medan andelen studenter som gick vidare till högre studier från akademikerhem steg till 90 procent i 1974 års kohort, så sjönk den något för studerande ur "mellangrupper" till något över 70 procent. För studenter ur arbetarhem sjönk den däremot drastiskt till drygt 50 procent. Detta kan kort sammanfattas till att ju svagare utbildnings-tradition, desto kraftigare sjönk övergångsfrekvensen.

Jag har tidigare argumenterat för att ju svagare utbildningstradition, desto större betydelse har andra faktorer inför valet att påbörja högre utbildning eller ej. Omkring 1970 sker också kraftiga förändringar i de ekonomiska incitamenten att påbörja högre studier. Viktigast av dessa är det förändrade arbetsmarknadsläget. Tidigare hade högre utbildning nära nog med visshet lett till yrken med höga inkomster, intressanta arbetsuppgifter och goda avancemangsmöjligheter. Efter 1970 (c:a) gällde inte dessa förutsättningar längre, åtminstone inte för alla utbildningar och i synnerhet inte under de första åren efter avlagd examen. Förutom att dessa förändringar i sig själva bidrog till att göra en presumtiva studerande tveksamma, så medförde de också att återbetalningen av studiemedlen försvårades. I studie-sociala utredningen hade gynnsamma återbetalningsvillkor setts som ett viktigt rekryteringsbefrämjande inslag. Det som hände under 1970-talet var inte att principerna för återbetalning försämrades ur den studerandes synpunkt, snarare tvärtom (58). Däremot förändrades de privatekonomiska förutsättningarna. Dels blev skuldsättningen per termin högre än tidigare allteftersom bidragsdelen minskade, samtidigt som penningsvärdesförsämringen drev upp de totala beloppen (59). Dels blev återbetalningen mer kännbar, speciellt under de första åren efter examen, p g a det förhållandevis kärva arbetsmarknadsläget. Sammantaget innebar dessa förändringar att de ekonomiska incitamenten för att påbörja högre utbildning försvagades avsevärt, trots att några förändringar av finansieringssystemet inte ägde rum. Jag ser det som en viktig faktor bakom den ökande sociala snedrekryteringen under 1970-talets första hälft.

Noter till kapitel 5

- (1) Liksom tidigare reformer genomfördes denna succesivt. Först 1972 var grundskola t o m årskurs 9 införd i hela landet.
- (2) Läroplansreformen genomfördes 1969, men tillämpades i årskurs 9 först fr o m läsåret 1972/73. Den "differentiering" som fanns kvar i 1969 års läroplan bestod främst i val mellan allmän eller särskild kurs i engelska och matematik.
- (3) Tekniskt gymnasium gav sedan gammalt tillträde till teknisk högskola och vissa andra högskolor samt, efter komplettering, även till universitetsstudier. Handelsgymnasium blev i början av sextiotalet treårigt och medförde därefter behörighet för högre studier. Examen från fackskola (motsv) gav behörighet till vissa fackhögskoleutbildningar.
- (4) För en mer precis genomgång av 25:5-begreppet, se t ex Högskolestatistik I, s 77.
- (5) SOU 1972:23 "Högre utbildning - regional rekrytering och samhällsekonomiska kalkyler", del 1, s 20.
- (6) A a, s 79 ff.
- (7) Jämförbarheten mellan socialgruppsindelningen i detta kapitel och tidigare indelning är mer begränsad än vad som framgår av tablån i avsnitt 5.2. Vissa yrkesgrupper har nämligen förts från en socialgrupp till en annan. Bland de viktigaste förändringarna kan nämnas följande. Yrkesgrupperna fabrikörer och affärsmän fördes tidigare till socialgruppen Mindre företagare, men har här förts till socialgruppen Tjänstemän och företagare. Yrkesgruppen hantverksarbetare fördes tidigare till socialgruppen Arbetare men har här förts till socialgruppen Hantv, jordbr. Se även IPF 1981:3, s 77-78.
- (8) För 1967 års studentkohort används det traditionella universitets- och högskolebegreppet, dvs detsamma som i föregående kapitel. För 1974 och 1977 års kohorter används däremot högskolebegreppet enligt 1977 års högskolereform. Detta är ett vidare begrepp eftersom det i princip innefattar all eftergymnasial utbildning. Exempel på "nya" högskoleutbildningar är sjuksköterskor, förskollärare, arbetsterapeut och skådespelare (IPF 1981:3, s 61). Den sociala rekrytering till dessa "nya" utbildningar är i stort sett mindre sned än vad den är till det traditionella universitets- och högskoleväsendet.
- (9) I kap 4 (not 44) påpekades att några säkra beräkningar av socialgruppsspecifika övergångsfrekvenser för 1967 års studentkohort inte kunde göras. De skattningar som presenteras i innevarande kapitel utgår från samma indirekta metod som användes i kap 4, men ytterligare antagande har måst göras: 1. Materialet har ej fördelats efter kön. 2. Examsbenägenheten (antal avlagda examina i förhållande till det antal studerande som påbörjar utbildning) på högskolenivå antas vara lika stor inom samtliga socialgrupper för studenter från handelsgymnasium och tekniskt gymnasium. Eftersom antalet avlagda högskolexamina inom resp socialgrupp är känt för studenter från handelsgymnasium och tekniskt gymnasium, går det att med hjälp av antagande 2, samt de kända övergångsfrekvenserna för det icke-socialgruppsindelade materialet (R Ohlsson, a a, tab 12 och 13), skatta antalet studenter från resp socialgrupp som övergick till högre studier från handelsgymnasium och tekniskt gymnasium.
- (10) Observationsperioden är tiden mellan studentexamen och den tidpunkt då högre studier ska ha påbörjats. För 1962 och 1967 års kohorter är perioden 5 år. Observationsperioden för 1974 års kohort är inte lika entydig. Kohorten grundas på de elever som slutade grund-

skolan vårterminen 1971. De som följde normal studietakt (majoriteten) lämnade treårigt gymnasium vt 1974. Eftersom observationerna omfattar tiden fram till vt 78, är observationsperioden för majoriteten av kohorten 3,5 år, men för de elever som gjorde studieuppehåll av något slag blir den kortare. Observationsperioden för 1977 års kohort är 2,5 år. (Se PM från SCB 1976:14 samt IPF 1981:3)

(11) Se A Svensson "Jämlikhet på gång?", s 9-10.

(12) En möjlig alternativ tolkning är att även akademikernas övergångsfrekvens sjönk kring 1970, men att den steg snabbt igen några år in på 1970-talet. Man kan dock indirekt göra gällande att denna alternativa tolkning inte är lika sannolik som den i texten framförda. Studenter från akademikerhem utgjorde nämligen en stigande andel av de förstagångsinskrivna vid universitet och högskolor fr o m läsåret 1969/70. (Källa Högskolestatistik I, tab 3, samt råtabeller från SCB "tab 820".) Oavsett tolkning är det dock ytterst sannolikt, att övergångsfrekvensen för akademiker påverkades minst av den allmänt sjunkande tendens som var som mest utpräglad åren 1970-1973.

(13) Sammanställning av arbetskraftsbarometerundersökningar, hämtat ur Trender och Prognoser 1977 (IPF 1977:1), diagr 3.5.3.

(14) Sammandrag av Konjunkturbarometern i Trender och Prognoser 1974 (IPF 1974:8).

(15) Arbetskraftsbarometerundersökningarna bygger på de bedömningar om tillgången på arbetskraft i olika utbildningskategorier som ett urval av arbetsgivare gör. Det i Tabell 5.2. presenterade materialet avser tillgången på arbetskraft med avsedd utbildning men utan praktik.

(16) Källa: Lönestatistik. Jurister och samhällsvetare i enskild tjänst resp år 1967-1976. (JUSEK)

(17) Källor: Se not 13 samt diagram 5.3.

(18) "Att välja yrke" (SACO:s studerandeinformation), årligen fr o m 1959.

(19) Källor: Se not 13 samt diagram 5.3.

(20) Antalet nyexaminerade ämneslärare ökade från knappt 300 läsåret 1963/64 till drygt 2.500 läsåret 1968/69. (Utbildningsstatistisk Årsbok 1978, tab 14.4.)

(21) Se PM från SCB 1977:11.

(22) Jfr dock kap 4, där det visades att övergångsfrekvensen för manliga studenter inte varierade så mycket mellan socialgrupperna. För kvinnliga studenter kvarstod dock vissa skillnader mellan socialgrupperna.

(23) SOU 1962:5 "Vidgad vuxenutbildning på gymnasiet". Olof Palme var även ordförande i 1962 års studiehjälpsutredning, som behandlade det studiesociala stödet på gymnasial nivå (SOU 1963:48 "Bättre studiehjälp").

(24) SOU 1963:74 "Rätt till studiemedel", s 17.

(25) A a, s 16.

(26) A a, s 24.

(27) För en beskrivning över hela studiemedelssystemet, se t ex SOU 1977:31.

(28) Den studerandes egen inkomst fick inte överstiga 140 procent av basbeloppet enligt lagen om allmän försäkring utan att beviljade studiemedel trappades ner. Vidare fick hans förmögenhet inte överstiga basbeloppet med mer än 600 procent. I båda fallen avser uppgifterna per läsår. Dessutom beaktades makes/makas inkomst för gifta studenter (den s k äkta make-prövningen) enligt vissa regler.

- (29) När studiemedlen infördes 1965 innebar detta krav att den studerande efter två terminer skulle ha klarat minst ett betyg och ha påbörjat studier för ytterligare ett. 1969 års universitetsreform innebar bl a att det nuvarande poängsystemet infördes (20 poäng per termin). Den praxis som därvidlag utformades innebar att studielämplighetskravet sattes till 13 poäng per termin.
- (30) Citerat efter SOU 1963:74, s 60.
- (31) Beloppet sattes så att det motsvarade studiebidraget på gymnasienivå, 175 kr per månad, under 10 månader per läsår.
- (32) Studiesociala utredningen hade dock endast föreslagit 6.500 kr per läsår. För studerande med barn kunde extra studiemedel utgå med c:a 600 kr per termin och barn under 16 år.
- (33) Utredningen andas en påtaglig optimism att sådana standardhöjningar skulle kunna ske framöver, liksom det nästan förutsattes att bidragsdelen skulle komma att höjas senare.
- (34) Studiesociala utredningen föreslog en minimitid på 10 år, men senast 1970 gällde uppenbarligen 15-årsregeln (se SOU 1971:87, s 60).
- (35) Jämförelsemetoden var ursprungligen baserad på en räntesats som var 60 procent av normalräntan för lån ur statens utlåningsfonder. 1974 fastställdes istället att skulden inte fick stiga med mer än 3,2 % per år (SOU 1977:31, s 87-89).
- (36) SOU 1971:87 "Reformer inom studiemedelssystemet".
- (37) SOU 1977:31 "Studiestöd - alternativa utvecklingslinjer".
- (38) SOU 1977:31, tab 3.2. Uppgifterna här avser såväl återbetalningspliktiga medel som enbart bidragsdelen av studiemedel. Jämför även med Appendix F, där det görs sannolikt att de här refererade talen inte är helt korrekta.
- (39) SOU 1971:87, tab 6.3 och SOU 1977:31, tab 3.5.
- (40) Vi bortser här från att undersökningarna inte är helt jämförbara genom att åldersintervall och studerandegruppernas omfattning skiljer sig marginellt mellan undersökningarna.
- (41) Antalet utkvitterade studiemedelsanvisningar har hämtats ur CSN-rapport nr 3, 1979, tab 3.5. Antalet närvarande studerande (brutto) är hämtat ur Utbildningsstatistisk Årsbok 1978, tab 15.6 och 15.26.
- (42) Se A Svensson "Jämlighet på gång?" UHÄ-rapport 1979:9.
- (43) Det finns visserligen uppgifter om åldersspecifika utnyttjandegrader även för vårterminerna 1968 och 1971, samt för höstterminen 1970, men dessa avser universitet och högskolor sammantaget (SOU 1971:87).
- (44) I åldersintervallet 25-34 års var utnyttjandegraden 20, för 35-44 år 8, och för studerande över 44 år var den 2. (SOU 1977:31, tab 3.8.)
- (45) Åldersfördelningen för studerande vid fil fak ur Utbildningsstatistisk Årsbok 1979, tab 8A.11. Den faktiska utnyttjandegraden har beräknats utifrån CSN-rapport 1979:3, tab 3.4.
- (46) Jämförelsegruppens löner har beräknats som ett vägt medeltal av lönerna för tjänstemän med olika funktioner, eftersom ett sådant mått kan antas återspegla en allmän uppfattning om lönenivå bättre än vad en enskild tjänstemannakategori gör. Vägningen har skett med antalet inom varje grupp som vikter, och endast grupper med mer än 24 individer är medtagna. Anledningen till att endast män använts är att på det sättet undviks problem rörande könsberoende löneförändringar.
- (47) 1973 behölls i stort sett föregående års skatteskalor, vilket med den fortlöpande inflationen innebar att inkomsten efter skatt sjönk något mellan 1972 och 1973 för jämförelsegruppen. 1974 justerades skatteskalorna på ett sätt som främst gynnade låg- och mellaninkomst-

tagare, dvs just i de inkomstlägen som jämförelsegruppen finns i. Att förändringarna inte beror på andra faktorer framgår klart om studiemedlen sätts i förhållande till lönerna före skatt. Index för 1973 blir då 81, mot 80 för 1974 (1965=100).

(48) De uppgifter som presenteras här avser utnyttjandegraden vid det traditionella universitets- och högskoleväsendet, och skiljer sig därför något från de uppgifter som presenterades i avsnitt 5.5.1.

(49) Ett sådant resonemang är inte invändningsfritt. Det är tänkbart att både åldersstruktur och benägenheten att utnyttja studiemedel har förändrats vid dessa utbildningar, men att dessa förändringar varit sådana att de skilda effekterna tar ut varandra i det aggregerade materialet. A priori förefaller det emellertid mindre troligt att dessa förändringar varit tillnärmelsevis lika stora som vid fil fak. Eftersom jag i första hand inte är intresserad av att försöka förklara samtliga variationer i utnyttjandegraden, har en detaljerad och tidskrävande undersökning inte ansetts motiverad.

(50) Detta gäller framförallt under de första studieåren. Under studiernas slutskede förekommer vid dessa utbildningar ofta större examensarbeten o likn, vilket medför större frihet att själv disponera tiden. Det är därför troligt att utnyttjandet av studiemedel är betydligt lägre vid slutet av studietiden även vid dessa utbildningar.

(51) För utnyttjande av studiemedel bland äldre studerande, se not 44. Deltidsstuderande som dessutom bedriver förvärvsarbete får i allmänhet en inkomst som diskvalificerar dem från att erhålla studiemedel.

(52) Uppgiften avser 1962. Källa: SOU 1963:53, kap 1.

(53) S-E Reuterberg - A Svensson "Statliga studiemedel - utnyttjande och effekter" (Rapport från Pedagogiska inst, Göteborgs Universitet 1981:03), speciellt s 51 ff. Som författarna till rapporten själva påpekar är siffran 25 procent förmodligen en överskattning av studiemedlens rekryteringseffekt, eftersom den erhållits som svar på en fråga som kan tolkas lite olika. Jfr även diskussionen i avsnitt 5.6.2.

(54) Reuterberg har också, i en undersökning avseende slutet av 1960-talet, funnit att studenter från socialgrupperna Akademiker och Högre tjänstemän m fl utnyttjade studiemedel något mer än studenter från övriga socialgrupper. S-E Reuterberg "Studiemedlens relativa betydelse för framgång i högskolan" (Rapport från Pedagogiska inst, Göteborgs Universitet 1983:02).

(55) S-E Reuterberg - A Svensson "Statliga studiemedel...", kap 6.

(56) A a, s 54.

(57) Se Tabell 5.1. Det som redovisas i denna tabell är rekryteringen från treårigt gymnasium till högskolorna. Det är möjligt att bilden av ökad social snedrekrytering modifieras något om samtliga rekryteringsbaser tas med i beräkningarna. Någon direkt omvälvning av resultaten skulle det dock knappast bli, eftersom t o m den s k 25:5 (25:4) -gruppen domineras av tjänstemän.

(58) Den viktigaste förändringen var att skulden räknades upp på ett för studenten mer gynnsamt sätt. Se not 35.

(59) Visserligen var det egentligen endast de nominella beloppen som steg, men det är troligt att ett stort antal studenter såg lika mycket till de nominella som de reala beloppen. Jfr den omfattande litteraturen om nominella kontra reala räntor.

KAPITEL 6 AVSLUTNING

I den internationella litteraturen har det diskuterats om utbildning ur ekonomisk synpunkt främst är att betrakta som investering eller som konsumtion. Sedan 1960-talets början har investeringsansatsen varit den dominerande, vilket bla avsåts i en mängd undersökningar om utbildningens lönsamhet. I denna studie har emellertid båda ansatserna befunnits användbara vid analys av tillströmningen till icke-obligatorisk utbildning. Därmed lämnas också frågan om utbildningsväsendets funktion i stort sett öppen, och intresset fokuseras istället på utbildningens ekonomiska konsekvenser för individen och hushållet.

Tillströmningen till gymnasiet har analyserats utifrån förändrade hushållsinkomster, vilket innebär att investeringsansatsen överhuvudtaget inte bedömts vara användbar. Argumentet mot att använda en investeringsansats var att en sådan baseras på kostnads-intäktskalkyler. Vid gymnasiestudier är det emellertid hushållet som svarar för kostnaderna och den studerande som tillgodogör sig intäkterna. Detta förhållande har visserligen inte hindrat humankapitalteoretiker från att använda investeringsansatsen. Hushållets intäkter definieras då i icke-ekonomiska termer, varvid man låter den tillfredsställelse föräldrarna får, av att de har möjligheter att låta barnet bedriva utbildning, ingå i deras välfärdsfunktion. Under vissa förutsättningar ökar då föräldrarnas tillfredsställelse om barnet får ekonomiska fördelar av sin utbildning (1). Det är dock svårt att se hur denna modell skulle vara användbar på ett historiskt material eftersom välfärdsfunktionen inte är ett empiriskt begrepp. Den information som kan ge upplysningar om välfärdsfunktionen är sådana, att de lika gärna kan tolkas inom ramen för en konsumtionsansats. Faktum är, att även på modellplanet är skillnaderna mellan de båda ansatserna små.

Tillströmningen till gymnasiet från olika socialgrupper har istället analyserats mot bakgrund av realinkomstförändringar för hushållen. Vi fann dock att enbart förändrade hushållsinkomster inte uppvisade särskilt god samvariation med förändringar i tillströmning, med undantag för femtiotalet. Tar man däremot hänsyn till hur den potentiella hushållsinkomsten förändrats, genom att ungdomslönerna - "foregone earnings" för hushållen - varierat, uppträder samband för åren 1917-1949. Under perioder när ungdomslönerna minskade i förhållande till hushållsinkomsten, dvs när hushållens "pris" för gymnasieutbildning minskade, ökade tillströmningen till gymnasiet. När priset ökade minskade däremot tillströmningen. Sambandens styrka varierade också mellan socialgrupperna. För akademiker fann vi överhuvudtaget inte några samband mellan ekonomiska förändringar och ändrad tillströmning. Vi drog därför slutsatsen att för familjer med starka utbildningstraditioner och relativt höga hushållsinkomster, spelar variationer i hushållsinkomsten inte någon egentlig roll.

Sambanden blev emellertid mer påtagliga ju lägre ner i socialgruppshierarkin man kommer. Resultatet tyder på att tillströmningen från dessa grupper kunde stimuleras med t ex statliga åtgärder.

En sådan uppfattning var också rådande under lång tid inom svensk utbildningsplanering, men insatserna har i huvudsak varit koncentrerade till den högre utbildningen. Fram till 1965 behovsprövades ansökningar om statlig studiefinansiering mot föräldrarnas inkomster, vilket var uttryck för en medveten strävan att stimulera en jämnare social rekrytering. Denna studiefinansieringspolitik kan delvis tolkas som ett uttryck för den då rådande synen på utbildningskostnader som konsumtion. Den selektiva studiefinansieringspolitiken kan ses som en del av en fördelningspolitik, inriktad på att öka tillgängligheten på högre utbildning.

I början på 1960-talet slog emellertid synen på utbildning som investering igenom, och denna syn influerade uppenbarligen 1959 års studiesociala utredning avsevärt. I huvudbetänkandet, "Rätt till studiemedel" finns, förutom allmänt hållna resonemang om utbildningens lönsamhet, även en bilaga om utbildning som investering (2). Utredningens ledamöter bör således ha varit väl informerade om att investering i utbildning var lönsam både för samhälle och individ. I den arbetsmarknadssituation som förelåg, med ett stort och växande efterfrågeöverskott på högre utbildad arbetskraft, kunde det också te sig naturligt att lägga mindre tonvikt än tidigare på selektiva studiefinansieringsåtgärder. Det system som infördes garanterade i princip samtliga studerande tillräckliga medel för att finansiera studietiden. Under rådande förhållanden ansågs en sådan reform även inrymma rekryteringsaspekter.

Det material som har presenterats tyder emellertid på att studiemedelssystemet inte fungerade som ett rekryteringsinstrument för studerande från (i synnerhet) arbetarhem. Vi har kunnat visa att den sjunkande övergångsfrekvensen för studerande ur denna socialgrupp sammanfaller med att de ekonomiska incitamenten att påbörja högre utbildning kraftigt försvagades under 1970-talets första hälft.

De ekonomiska incitamentens betydelse för tillströmningen till högre utbildning kan emellertid betraktas från en delvis annorlunda utgångspunkt: Varför är tillströmningen från socialgruppen akademiker så tillsynes opåverkbar? Tidigare har utbildningstraditioner tillskrivits en betydande roll, även i föreliggande arbete, men det bör observeras att detta vaga begrepp även har komponenter av ekonomisk karaktär. Utbildningstraditioner medför bl a att den studerande av naturliga skäl har en bättre uppfattning om situationen på olika delarbetsmarknader för högre utbildade. De är därför troligt att de väljer utbildning inom det högre utbildningsväsendet med större kännedom om rådande arbetsmarknadstendenser, än en genomsnittlig studerande. Olika undersökningar har också visat att tillströmningen till "prestigeutbildningar" är socialt sett påtagligt snedfördelad (3). Det kan tolkas som att presumtiva studerande ur dessa grupper har

genomsnittligt högre förväntningar på arbetsmarknadsläget, och därmed rimligen gör en kalkyl från något andra utgångspunkter än övriga studerande. Ett generellt studiefinansieringssystem kan därför ha skilda rekryteringseffekter inom en och samma ålderskohort, beroende på att studerande från olika socialgrupper gör skilda bedömningar av arbetsmarknadsläget.

Eftersom avhandlingen utgör en del av projektet "Utbildningsektorns expansion i Sverige under 1900-talet" är det naturligt att avslutningsvis kort diskutera hur de skilda sociala rekryteringsmönstren påverkat tillströmningen till högre utbildning totalt sett. I avhandlingen har förändringar i tillströmningen främst diskuterats från en studentkohort till nästa. Med ett sådant tidsperspektiv kan det vara svårt att se vilka effekter de skilda rekryteringsmönstren haft. Studeras något längre perioder framträder emellertid vissa mönster.

Generellt sett sjönk övergångsfrekvensen under trettioalet. I vårt material sjönk den med 15 enheter mellan 1930 och 1943. Nedgången var emellertid mest uttalad för socialgrupperna jordbrukare (19 enheter), lägre tjänstemän (18 enheter) och arbetare (17 enheter). Däremot minskade övergångsfrekvensen endast med 9 enheter för socialgruppen akademiker. Motsvarande relativa förändringar inträffade också under den period då övergångsfrekvensen steg kraftigt, mellan 1943 och 1962. I det aggregerade materialet var ökningen 25 enheter, men för socialgruppen arbetare var den 35 och akademiker 19. Övergångsfrekvensens långsiktiga förändring för det totala materialet döljer således stora variationer mellan socialgrupperna. Det är speciellt tydligt mellan 1967 och 1974, då övergångsfrekvensen för akademiker stiger, samtidigt som den sjunker kraftigt för arbetare. I det aggregerade materialet rör det sig emellertid endast om en smärre nedgång.

Vi har tidigare visat att de olikartade tendenserna i övergångsfrekvensen för skilda socialgrupper i stor utsträckning samvarierar med ändrade, socialgruppspecifika, ekonomiska incitament. En ökad tillströmning från lägre socialgrupper har direkt kunnat sättas i samband med förbättrade ekonomiska förutsättningar, och det är troligt att en detaljerad analys skulle kunna visa samband även för socialgruppen akademiker. En analys av sambanden mellan ekonomiska förändringar och tillströmningen till utbildningsväsendet riskerar därför att bli felaktig om man enbart genomför studien på aggregerad nivå.

Noter till kapitel 6.

- (1) Se Sohlman Å, "Education, labour markets and human capital models", del 2, kap 6 och 7.
- (2) SOU 1963:74, bil 2 "Några synpunkter på den högre utbildningens kostnader, intäkter och finansiering. Författare var dåvarande laboratorn Ingemar Ståhl.
- (3) Se Svensson A, "Jämlikhet på gång", och där anförd litteratur.

SUMMARY

The aim of the study is to explain changes in the social recruitment to higher education in Sweden between 1920 and 1976. To begin with, the study discusses the relevance of various theories for this aspect of social recruitment. It is observed that economic incentives could contribute towards explaining the variations over time. Several international studies have used changing conditions of study financing as well as differences in earnings between different categories of education as explanatory variables. The present study, however, contends that these variables must be taken together to clearly show how the economic incentives have undergone changes.

To enable such an analysis we have modified the concept of "internal rate of return". Computation of internal rates of return implies discounting not only the costs of education but benefits as well. The rate of return where the costs and benefits are equal is a measure of the profitability of education. In the traditional calculations of the internal rate of return the costs of education comprise of foregone earnings as well as direct costs (obligatory fees, literature etc.) The benefits are constituted by the absolute differences in earnings (after tax) between persons with different education. We have modified the model by taking into account that study financing affects costs as well as benefits.

Thus, the disposable means of a student (mainly contributions from parents, loans, scholarships, and income from employment during the period of study) are deducted from "foregone earnings". When calculating the benefits the instalment payments on study debt have been deducted from the earnings of the educated. As a result of the modification, the internal rate of return will normally be higher than when calculated using traditional methods. The interesting point with our method is that the differences in the study financing conditions are reflected in the internal rates of return. Thus, the method is relevant for our analysis since earlier investigations have shown a high correlation between social background and the conditions of study financing.

We are aware that such a method of analysis does not permit a study of all changes in the flow to higher education. With this method it is not meaningful to explain, for instance, why a considerably larger proportion of youths from academic homes begin higher studies than those from working class homes. These differences are, in the first place, due to the unequal distribution of the flow to the underlying level of education, gymnasium. Thus, we have concentrated our study on the variations that could be expected to be influenced by economic changes, namely variations in the enrollment ratio, i.e., the proportion of gymnasium graduates from respective social groups beginning higher studies.

At the same time, it is evident that the proportion of youths who have enrolled for higher studies has considerably increased within all the social groups during the period under study. In order to take into account this aspect in the later analysis, the flow of students to the general gynosium education has been investigated in chapter 2. This investigation is based on "intensities of education", i.e., the number of beginners at gymnasium level per hundred of the same age within respective social groups. Such "intensities of education" have not been previously studied for the period under investigation, 1917-1959. Changes in intensities of education have been interpreted as a consequence of changes in real income and in the "price" the household had to pay. The 'price' relates mainly to the earnings that the household had to forego by letting the youth pursue studies instead of working, i.e., foregone earnings. The interpretation is most convincing for social groups with weak traditions of education (workers, agriculturists, lower-grade officials). For these groups, a certain relationship between the 'price' each household had to pay for gymnasium studies and changes in the flow to this education can be observed. There does not, however, appear to be any direct relationship between the 'price' and the flow to gymnasium education in the case of social groups with strong traditions of education.

Chapters 3 to 5 constitute the main part of the dissertation. In these chapters, the relationship between changes in economic incentives and the flow to higher education from different social groups is studied. The chapters are divided chronologically, where the periodisation is based on the strong changes in the preconditions for study finances which occurred on three occasions - 1919, around 1950, and 1965.

During the first period (1919- about 1945) the state measures in the field of study finances were very limited. They consisted mainly in granting "interest-free study loan" to very gifted students who had no possibilities to finance their studies themselves. This "means test" took into account the earnings of parents. The eligibility requirements were so stringent that only 3% of the newly enrolled students could obtain the state study support. For a large majority of the students, the decisive factor was instead the parents' possibilities to finance. For those students who neither qualified for the state support nor could get extensive support from the parents, the main possibility was bank loans.

The financial structure for students from different social groups have been documented on the basis of primary material from a retrospective investigation relating to the years 1920, 1925, 1930 and 1935. An intensive study of 1935 showed that variations in the size of internal rates of return between students from different social groups could be ascribed to the varying conditions of study finances. Since the data relating to earnings for the period are generally poor, the analysis of the differences in the internal rates of return between social groups is based on the differences in the financial structure. We can observe very distinct variations in the size of internal rates of return between students from different social groups. We could not, however, find any relationship between variations in the

conditions of study financing and variations in enrollment rates for all the groups. The best covariation could be observed for social groups in the "middle level", i.e., for the groups of officials. Further, the changes in financing conditions do not seem to have influenced the enrollment rates from academic households. Thus, it is likely that minor changes in the conditions of financing have not influenced the propensity to pursue higher studies within a social group with such strong traditions of education. The variations among students from the social groups, workers and agriculturists, are difficult to interpret, mainly due to the fact that the absolute number from these groups is relatively small.

We could also observe that the changed labour market situation was generally the most important factor for the variations in enrollment rates to higher education. The scarcity of manpower with higher education around 1920 contributed to a general increase in the enrollment.

From the middle of the 1920s, however, there began a tendency towards a surplus on this labour market. The relatively low demand for educated manpower was maintained through the 1930s, but already during the war the market again began to improve. These developments on the labour market correspond well to variations in enrollment rates for all social groups. It can be concluded that no relative shifts in the study financing situation between students from different social groups occurred during the period. Changes in the size of internal rates of return have therefore been caused by the labour market conditions, and must have had more or less similar influence on the enrollment rates for all the social groups.

Around 1950 the state measures in the field of study finances began to increase considerably. These efforts can be traced to a number of motives which complemented each other, for instance the concern for the "talent reserve" among youths from social groups with financial problems, equal opportunity as well as efficiency arguments. The system of study financing that emerged has here been called the selective financing system, since it was aimed to help students whose families had problems in contributing to study financing. In principle, the new system was similar to from the earlier one. The extent of the system, however, was on a much larger scale. Thereby the selective system could more effectively promote recruitment. At the same time, the market for labour with higher education was particularly good during the 50s and 60s, which increased the enrollment rates. During the 1950s, when the favourable state financing was reserved for students from relatively poor families, enrollment rates increased most in the case of students from the social groups workers, agriculturists and lower-grade officials. From about 1960, however, the state measures became less selective. Consequently, some students from the social groups businessmen, higher-grade officials and academics became eligible for the state financial means. We could also observe that enrollment rates increased most for these social groups in the beginning of the 1960s. But on the whole, the changes during the period of selective financing (1950-65) resulted in that the differences

between social groups with regard to enrollment to higher education more or less disappeared during the first half of the 1960s. Of the male students who completed gymnasium in 1962, 8 out of 10 went in for higher studies, regardless of the social background. In the case of female students, certain differences between social groups remained, but even these differences had considerably decreased since the beginning of the 1950s.

A completely new system of study financing, which is unique in the west, was introduced in 1965. In contrast to the earlier system, the "means test" in the new system is not related to parental income and all students who are eligible to begin higher studies can obtain "study means". Study means is mainly comprised of loan, but a small proportion of it is a grant. The repayment terms also differ from usual loans in the sense that the loan is repaid in annuities and the period of repayment is long, normally about 25 years.

Since the requirements to obtain "study means" are not related to the students' social background, it may not seem meaningful to study the effects of the study means system on enrollment rates. It has, however, been argued that the system does contain elements that will encourage a more even enrollment (notably the repayment system). One prerequisite for the system to promote recruitment is that a majority of the students considered the system adequate. Official statistics, however, show that the proportion of students utilising study means, the "degree of utilisation", has declined since the end of the 1960s. We have shown that this is not true for all study programs but only in the case of the faculties of philosophy. Since it is primarily the students at these faculties who had the possibilities to finance their studies through other means (mainly through gainful employment alongside studies), this can be taken to reflect the fact that study means has generally become less attractive as a method of financing. This result also holds good when adjustments are made for the strong changes in the age structure among students at the faculties of philosophy. Thus, there are indications that the study financing situation has worsened since 1970.

The changes in economic incentives to higher studies which have occurred since around 1970 can, however, be mainly attributed to a marked change in the labour market for those with higher education. After having been characterised by a demand surplus until the end of the 60s, a supply surplus situation arose within a couple of years. In terms of internal rates of return, the rates of return for secondary school teachers decreased from about 15 % at the end of the 1960s to 1 % at the middle of the 70s. In other words, the economic incentive to higher education practically disappeared during the first half of the 1970s. This is clearly reflected in the enrollment ratio for students from different social groups. We have compared the enrollment ratios for gymnasium graduates of 1967 and 1974 respectively. In the case of social group 'academics' the ratio increased marginally (from 86 to 90) whereas it decreased for other social groups. While the decline was small for students from the group

of 'officials' and 'businessmen', the rate declined from 70 to 53 in the case of the group 'workers'.

On the whole, it is clear that the flow of students from social groups with weak traditions of education are markedly influenced by changes in economic incentives. This is particularly true in the case of students from social group 'workers'. On the other hand, higher the traditions of education within a social group, lesser the influence of economic incentives. One important reason for the reforms introduced during the period 1919-1965 has been to improve the financial conditions of students from social groups with relatively low incomes and weak traditions of education. During the 1950s and 60s, the decision-makers were very optimistic that better conditions of study financing would result in a considerably more even recruitment to higher studies. However, this optimism has largely not been justified during the 1970s. It has generally been interpreted that economic factors are less important in explaining the changes in social recruitment. We have shown that this interpretation is, to a large extent, due to the fact that the earlier studies were incomplete. If the conditions of study financing and labour market are considered together, we find a better covariation between changes in economic incentives and changes in the flow to higher education in the case of students with weak traditions of education. Our results also indicate that changes in study financing conditions alone constitute the less important component, and that it is primarily changes in the labour market which determine the extent of the impact of economic incentives. Nevertheless a comparison between the selective and the general study-financing periods shows that the conscious bias in the selective financing program towards students from social groups with weak educational traditions was considerably more effective from the viewpoint of social recruitment.

APPENDIX A: Socialgruppsindelningen - utgångspunkter, material m m

A. Utgångspunkter

Eftersom avhandlingens syfte är att undersöka tillströmningen till gymnasium och högre utbildning från skilda socialgrupper, måste den ena viktiga utgångspunkten för socialgruppsindelningen vara att identifiera socio-ekonomiska grupper som har klart skilda rekryteringsbenägenhet. Därtill kommer att denna stratifiering bör kunna kombineras med en inkomstvariabel. Den andra utgångspunkten är att de socialgrupper som identifieras måste återfinnas, åtminstone approximativt, i befintligt empiriskt material. Slutligen gäller att den socialgruppsindelning som väljs ska kunna appliceras både på utbildningsstatistik och på statistik rörande den vuxna befolkningens fördelning.

Litteraturen på området visar klart att utbildningstraditioner har stor betydelse för benägenheten att bedriva studier (se kap 1). Utbildning vore därför en tänkbar stratifieringsvariabel. I den svenska statistiken finns dock ingen kontinuerlig insamling av uppgifter om befolkningens fördelning på olika utbildningsnivåer, speciellt inte om vi dessutom vill kombinera utbildning och inkomst.

I svensk statistik används istället yrket som underlag för olika typer av social stratifiering. Eftersom flertalet yrken är kopplade till viss utbildning (eller åtminstone utbildningsnivå), bör detta underlag kunna användas även här. I den svenska utbildningsstatistiken har alltsedan 1930-talet använts en särskild socialgruppsindelning baserad just på yrkestillhörighet. Denna indelning har undersökts för att se om den kan anses uppfylla de inledningsvis nämnda anspråken, se avsnitt B.

B. Material rörande social bakgrund för studerande vid gymnasiet och högre utbildning.

Grunderna för socialgruppsindelningen på utbildningsområdet lades fram i 1930-talets stora utbildningssociala utredning, "De svenska universitets- och högskolestudenternas ekonomiska och sociala förhållanden" (SOU 1936:34). Där konstruerades åtta socialgrupper, vilka antogs uppvisa skilda rekryteringsmönster till högre studier. Klassificeringen utgår från familjeföreståndarens (i allmänhet faderns) yrke.

Socialgruppsindelningen förefaller därefter ha gjorts i tre steg:

- a) efter näringsgren: "Jordbrukare" skiljs ut,
- b) efter utbildning: "Folkskollärare" och "Akademiker" skiljs ut,
- c) efter yrkesställning och inkomst: "Större företagare", "Mindre företagare", "Högre tjänstemän", "Lägre tjänstemän" samt "Arbetare" skiljs ut.

Indelningen försökte således i stor utsträckning ta hänsyn till att familjer har skilda möjligheter att bidra till sina barns studier, både rent ekonomiskt och med avseende på utbildningstraditioner. Den senare synpunkten poängterades än starkare av Moberg i studien över 1930-talets och det tidiga 1940-talets studenter "Vem blev student och vad blev studenten". Moberg övertog i allt väsentligt den ovan beskrivna socialgruppsindelning, men hävdar att den främst tog sikte på fädernas (skol- och yrkes-) utbildning. Sålunda anser han, att skillnaden mellan högre och lägre tjänstemän i huvudsak beror på om

fadern haft student- eller realexamen eller ej. Dessutom skiljer han ut officerare som en särskild socialgrupp. Den sålunda fastställda socialgruppsindelningen, med nio socialgrupper, övertogs i allt väsentligt även av Israelsson-Quensel för 1952 års studenter, och av SCB vid uppföljningen av 1957, 1962 och 1967 års studenter.

I förhållande till den tidigare redovisade indelningen har jag gjort en viss sammanslagning, så att de i totalbefolkningen mycket små grupperna "Folkskollärare" och "Officerare" båda har slagits samman med "Högre tjänstemän". I större delen av avhandlingen används således en indelning bestående av sju socialgrupper. I kapitel 5 har dock denna indelning måst modifieras (se kapitel 5.2).

C. Material m m till befolkningens fördelning på socialgrupper.

Som framgår av kap 2.3, är jämförbarheten mellan utbildningsstatistiken och annan statistik begränsad. Det enda källmaterial som är användbart är valstatistiken fram t o m 1960. Folkräkningarna innehåller detaljerad fördelning mellan näringsgrenar, men är mycket schematiska vad gäller yrkesställning. I de flesta folkräkningar kan företagare, tjänstemän och arbetare urskiljas, vilket i kombination med näringsgrensindelningen gör att även en fjärde grupp, jordbrukare kan urskiljas. Däremot finns det ingen möjlighet att skilja mellan större och mindre företagare, eller högre resp lägre tjänstemän. Vidare definieras inte arbetare på samma sätt som i utbildningsstatistiken. Eftersom man kan förvänta stora skillnader i rekrytering till högre utbildning mellan just större och mindre företagare, och mellan högre och lägre tjänstemän, är således folkräkningarna klart olämpliga i detta sammanhang.

Vidare sker det stora förändringar i definitionerna av näringsgren och yrkesställning mellan snart sagt varje folkräkning. Det är därför mycket svårt att få konsistenta serier över tiden, vilket också talar mot användandet av folkräkningarna.

Det största problemet med att istället använda valstatistiken är att dess kvalitet inte är särskilt hög. Yrkesangivelserna i grundmaterialet (röstlängderna) är ofta så kortfattade och intetsägande att det verkliga yrket inte alltid framgår. Dessutom kan de i en del fall vara direkt felaktiga, eftersom uppdatering i samband med byte av yrke inte alltid skedde. I ett försök att komma till rätta med en del av dessa brister (och minska kostnaderna), lades uppgiftsinsamlingen av yrkestillhörighet om från totalundersökning till urvalsundersökning f o m 1944 års andrakammarval. Urvalet omfattade c:a 10% av valmanskåren utom 1960, då urvalsfraktionen endast var c:a 3%. De vaga yrkesbeteckningarna medför vissa systematiska felkällor i valstatistiken. I tveksamma fall klassificerades en person alltid i en lägre socialgrupp (av de tre traditionella). Man kan därför förvänta att gruppen "Arbetare" kommer att överskattas på bekostnad av "Mindre företagare" och "Lägre tjänstemän", och att "Lägre tjänstemän" tenderar att överskattas på bekostnad av "Högre tjänstemän". Ett annat, men delvis besläktat problem, är att definitionerna av vissa yrkesgrupper skiljer sig något åt, såväl mellan utbildningsstatistiken och valstatistiken, som i valstatistiken vid skilda tidpunkter. Det gäller framförallt olika tjänstemannayrken. I utbildningsstatistiken skiljs mellan högre tjänstemän, lägre tjänstemän samt lägst avlönade funktionärer i stat och kommun. De sistnämnda förs till socialgruppen "Arbetare" i utbildningsstatistiken. Dessa distinktioner har sällan följts i valstatistiken. Det medför att gruppen "Lägre tjänstemän" kommer att underskattas på bekostnad av "Arbetare" och "Högre tjänstemän".

APPENDIX B: Skattning av antalet 16-åringar i resp socialgrupp 1917-1959.

Skattningarna av antalet barn i 16-årsåldern inom resp socialgrupp har skett i flera led, där varje led innehåller osäkerhetsfaktorer. I detta Appendix redogörs dels för de olika leden, dels diskuteras reliabiliteten i de skilda skattningarna. Grundvalen för skattningarna är den manliga befolkningens socialgruppsfördelning. Eftersom skattningen avser antalet barn i 16-årsåldern, är det mindre lämpligt att utgå från hela den manliga befolkningen. Vi har i det följande utgått ifrån att männen i allmänhet blir fäder i åldersintervallet 25-35. Deras barn har då uppnått ca 16 års ålder när fäderna är mellan 40 och 50 år gamla. Det är följaktligen denna åldersgrupps fördelning på skilda socialgrupper som skattningen baseras på.

A. Skattning av antalet män i åldersgruppen 40-49 år inom resp socialgrupp.

Socialgruppsfördelningen för män i åldern 40-49 år har främst hämtats ur valstatistiken från 1944 och 1956. För perioden 1921-1940 har socialgruppsfördelningen också baserats på valstatistiken, men eftersom denna inte innehåller åldersfördelat material, har jag skattat åldersfördelningen utifrån 1930 års folkräkning (SOS folkräkningen 1930, del VII, tab 2). För varje socialgrupp har andelen män 40-49, i förhållande till samtliga män fr o m 23 års ålder beräknats. Den andelen har sedan antagits vara konstanta mellan 1928 och 1936. Med viss tveksamhet har andelarna antagits gälla även för 1921. En faktor som åtminstone inte talar mot förfarandet är, att för den manliga befolkningen i dess helhet är denna andel oförändrad under perioden. Åldersgruppens andel 1940 har skattats utifrån valstatistiken 1944.

Materialet från valstatistiken har kompletterats på flera punkter. Sålunda har antalet akademiker inte gått att erhålla ur denna källa. De har därför skattats separat med hjälp av akademikerräkningarna 1935 och 1955. Vidare är uppgifterna i valstatistiken för 1960 klart otillfredsställande, beroende på att de baseras på en urvalsundersökning som omfattar mindre än tre procent av befolkningen. Andelarna har istället extrapolerats utifrån värdena från 1944-1956. De extrapolerade värdena har sedan kontrollerats mot folkräkningen 1960 så långt det varit möjligt. Denna kontroll visar att de skattade värdena är acceptabla.

B. Skattning av antalet barn per man i åldersgruppen 40-49 år, socialgruppsfördelat, 1960

Utgångspunkten för denna skattning har varit de äktenskapliga fertilitetsskillnader som Bernhardt kunnat konstatera. I nedanstående tabell återges antal födselar per 1000 äktenskap i 1945-1949 års giftermålskohort efter 15-19 års äktenskap, där hustruns ålder vid äktenskapets ingående var lägre än 30 år.

Socialgrupp	Antal födselar per 1000 äktenskap
Tjänstemän och företagare med studentexamen	2302
Tjänstemän och företagare utan studentexamen	2040
Jordbrukare och jordbruksarbetare	2744
Arbetare	2148

Källa: Bernhardt "Trends and Variations in Swedish Fertility", tab 5.3.

För de fortsatta beräkningarna gjordes sedan antagandena att antal födselar per äktenskap motsvarar antalet barn per gift man i ålderna 40-49 år. Därefter beräknades andelen gifta män inom resp social- och åldersgrupp utifrån 1960 års Folkräkning (del IX, tab 4 och tab 9). Dessa andelar varierar mellan 78% och 92%. Genom att multiplicera dessa andelar med antalet barn per gift man erhålls antal "äldre" barn per man (oavsett civilstånd). Resultatet av beräkningarna framgår i avsnitt D. Antalet har slutligen gjorts om till index (samtliga = 100).

C. Skattning av antalet barn per man i åldersgruppen 40-49 år, socialgruppsfördelat, 1935.

För denna mät punkt finns inte några användbara fertilitetsberäkningar. Antalet barn per äktenskap har istället beräknats utifrån 1935/36 års partiella Folkräkning. Den närmaste motsvarigheten till Bernhardts fertilitetstal är antalet barn per bestående äktenskap med 15-19 års varaktighet, där hustruns ålder vid giftermålet var lägre än 34 år. Resultatet av beräkningarna framgår av följande tabell:

Socialgrupp	Antal barn per 1000 äktenskap
Jordbrukare	3590
Akademiker	2430
Större företagare	2420
Mindre företagare	2600
Tjänstemän	2100
Arbetare	2840

Källa: 1935/36 års Folkräkning, del VI, tab 22.

Därefter beräknades andelen gifta män enligt ovan, och en skattning kunde erhållas av antalet "äldre" barn per man (oavsett civilstånd) i åldersgruppen 40-49 år i resp socialgrupp.

D. Skattningsresultat - "äldre" barn-index.

1935 Socialgrupp	Antal barn per gift man efter 15-19 års äkt.	Andel gifta män i åldern 40-49 år	Antal barn per man i åldern 40-49 år	Index
Jordbrukare	3.59	83.0%	2.98	128
Akademiker	2.43	84.0%	2.04	88
Större företagare	2.42	84.9%	2.05	88
Mindre företagare	2.60	81.9%	2.13	91
Tjänstemän				
- därav högre				80
- därav lägre				75
Arbetare	1.84	77.8%	2.21	95
Samtliga	2.90	80.4%	2.33	100

Anm: Index för högre resp lägre tjänstemän är osäkra skattningar baserade på små yrkesgrupper.

1960 Socialgrupp	Antal barn per gift man efter 15-19 års äktenskap	Andel gifta män 40-49 år ^{x)}	Antal barn per man i åldern 40- 49 år	Index
Jordbrukare	2.744	78.1%	2.143	118
Akademiker	2.302	91.9%	1.116	116
Större företagare	2.302	87.3%	2.010	111
Mindre företagare	2.040	87.3%	1.781	98
Högre tjänstemän	2.302	91.9%	2.116	116
Lägre tjänstemän	2.040	91.9%	1.875	103
Arbetare	2.148	81.6%	1.753	95

Anm: x) betyder att det empiriska underlaget egentligen hänför sig till åldersgruppen 45-54 år.

APPENDIX C. Hushållens inkomster 1919-1964

Det siffermaterial som presenteras och de bedömningar som görs i avhandlingen rörande inkomstutvecklingen för hushåll i de skilda socialgrupperna, baseras främst på de forskningsresultat som nåtts inom projekt "Det svenska välståndets utveckling 1925-1960". Därvid är det främst tre arbeten som har använts:

Martin Järnek (MJ) "Studier i hushållens inkomstförhållanden 1925-1924"

Rolf Ohlsson (RO) "Ekonomisk strukturförändring och invandring"

Kent Olsson (KO) "Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda".

Samtliga tre arbeten är baserade på urval från taxeringslängder under vissa år. Som inkomstbegrepp används sammanräknad nettoinkomst vilket, namnet till trots, är det närmaste man kan komma bruttoinkomstbegrepp i taxeringsmaterialet. Studierna är begränsade både till vissa år och regionalt. Sålunda behandlar MJ och RO inkomstförhållanden i Malmö, medan KO behandlar Göteborg. MJ och KO använder sig av ett hushållsbegrepp i sina undersökningar som grundas på en kombination av gemensamt boende och släktskap. Det innebär praktiskt att samtliga personer i en bostad anses utgöra ett hushåll om de har samma efternamn. RO:s undersökning är däremot baserad på individer, och utgör därför en mindre lämplig källa för vårt vidkommande. Vi har dock använt RO:s tryckta material som kontroll av de båda övriga, och har därutöver fått tillgång till visst opublicerat material.

KO:s undersökning avser endast vissa yrkesgrupper. De yrken han valt kan emellertid anses utgöra "typyrken" för flera av de socialgrupper vi studerar. Totalt har KO studerat nio yrkesgrupper, av vilka följande använts som typyrken i denna framställning.

Läroverksadjunkt	typyrke för socialgruppen	Akademiker
Ingenjör (ej civ ing)	typyrke för socialgruppen	Högre tjänstemän
Kontorist	typyrke för socialgruppen	Lägre tjänstemän
Byggnadssnickare	typyrke för socialgruppen	Arbetare

Som typyrke för socialgruppen akademiker kunde istället civilingenjör ha använts. Vi har valt läroverksadjunkter eftersom detta är en yrkesgrupp som används som typyrke i andra sammanhang i avhandlingen. Inkomstutvecklingen för civilingenjörer har endast använts som kontrollmaterial. Vidare kunde vi valt andra typyrken för socialgruppen arbetare, men där är vårt val betingat av att vi vill studera hushållsinkomsten för yrkesutbildade arbetare.

KO:s undersökning omfattar fem år, nämligen 1919, 1925, 1919, 1938, 1945 och 1960. Det innebär att detta material ger en god bild av inkomstförhållanden fram till mitten av 1940-talet, men att tiden därefter inte kan studeras särskilt noggrant.

MJ:s material är till skillnad från KO:s en urvalsundersökning, vilket medför att inkomstutvecklingen för samtliga socialgrupper utom jordbrukare belyses. Det bör dock betonas att hushållsinkomsterna för företagargrupperna är av tveksam kvalitet, eftersom taxeringsmyndigheternas kontrollmöjligheter var betydligt mindre för företagare än för anställda. Urvalsförfarandet gör att MJ:s material egentligen vore bättre än KO:s för vårt syfte, men det har den stora nackdelen att det endast omfattar tre år, 1925, 1948 och 1964. Dessutom redovisar

MJ hushållsinkomsten efter skatt, vilket gör det svårt att jämföra uppgifterna med annat material. Jag har därför beräknat hushållsinkomsten före skatt genom att lägga samman "hushållsinkomst efter skatt" med "hushållsförståndarens skatt". Genom detta förfarande tenderar dock hushållsinkomsten före skatt att undervärderas med det belopp övriga hushållsmedlemmar betalade i skatt.

Vi har valt att använda materialet på följande sätt. 1919-1945 används främst KO:s material (t ex i diagram 2.3), och MJ:s uppgifter för 1925 och 1948 används för kontroll av att inkomstutvecklingen för typyrkena stämmer överens med inkomstutvecklingen för socialgruppen med undantag av nivåerna för socialgruppen arbetare) Vi fann då att överensstämmelsen var så god att användandet av typyrken kunde försvaras. Överensstämmelsen gjorde det också försvarbart att utgå från både MJ:s och KO:s material vid bedömningen av inkomstutvecklingen under perioden 1945-1960. Ingetdera materialet ger emellertid upplysningar om hushållsinkomsten under 1950-talet. Vi har därför kompletterat de båda genom att använda RO:s opublicerade material för åren 1948, 1957 och 1967. Utsagorna om inkomstutvecklingen under 1950-talet utgörs därför av en samlad bedömning av tre material rörande inkomsterna. Se även Appendixtabell 1.

För två av socialgrupperna, akademiker och arbetare har vi sökt göra en mer nyanserad bedömning av hushållsinkomstens variationer, genom att jämföra inkomstuppgifterna med löneutvecklingen för läroverksadjunkter och metallarbetare. Denna komplettering har gjorts därför att vi närmare vill kunna bestämma när realinkomstförändringar inträffat, speciellt före 1950. Det bör dock poängteras att löneförändringarna endast utgör indikationer. Följande lönemått och åldersgrupper har använts. För läroverksadjunkter har vi tagit lön i högsta lönegraden, vilken normalt var uppnådd i åldersintervallet 45-55 år. Löneuppgifterna har hämtats ur Läroverkslärarnas Riksförbunds Årsbok samt ur Statskalendern resp år. Löneutvecklingen för metallarbetare har skattat med timlöner för verkstadsarbetare i Göteborg (21-59 år), samt timlöner för arbetare i mekaniska verkstäder (riket). Den förra serien har hämtats ur U Olsson "Lönepolitik och lönestruktur", tab 42 och avser åren 1920-1949. Den senare serien är opublicerat arbetsmaterial som Mats Johansson vänligt har ställt till förfogande, och avser åren 1929-1950. Löneutvecklingen kan avläsas i Appendixdiagram 1.

Det hittills diskuterade källorna ger underlag för en någorlunda rimlig bedömning av inkomstutvecklingen för socialgrupperna akademiker, arbetare, högre tjänstemän och lägre tjänstemän. Dessutom ger MJ:s material vissa utgångspunkter för långsiktiga förändringar av företagargruppernas inkomstutveckling. Däremot kan inkomstutvecklingen för socialgruppen jordbrukare inte bedömas. En sådan bedömning har därför gjorts utifrån annat material.

De två viktigaste utgörs av SOS Skattetaxeringarna (fr o m 1943) och SOS Folkräkningarna 1920, 1930, 1945, 1951 och 1960. (se Appendixtabell 2 och Appendixdiagram 2). Inkomstmåttet i dessa båda material är sammanräknad nettoinkomst, dvs samma mått som använts inom "Välståndprojektet". Här bör dock påpekas att i detta begrepp ingår eventuella underskott i förvärvskälla. Därigenom blir inkomstmåttet mindre relevant som indikator för bruttoinkomsten för egna företagare, dit jordbrukare hör. Vidare utgörs en förhållandevis stor del av jordbrukarnas inkomster av naturaförmåner, vilket gör dem svåra att bedöma för taxeringsmyndigheterna. (Inom parentes kan

nämnas att Benzel tillskriver en del av ökningen av jordbrukarnas taxerade inkomster under 1930- och 1940-talen den ökade skattekontrollen: "åtminstone småbrukarna hade i början på 30-talet som praxis att såsom inkomster deklarerat endast vad som återstod, sedan levnadskostnader betalats". Benzel "Inkomstfördelningen i Sverige", s 57) Skattetaxeringarna och Folkräkningarna har kompletterats med annat material för perioden 1920-1952. Detta utgörs av artiklar om jordbrukets driftsekonomiska förhållanden (Nannesson för perioden 1920-1939 och Hjelm för perioden 1939-1952), och är således inte direkt jämförbart med taxeringsmaterial. Det visar sig emellertid att de skilda typerna av material har någorlunda samstämmiga uppgifter om såväl inkomsternas storlek som om de inkomstförändringar som skett. Jag anser därför att materialet ger ett så gott underlag som är empiriskt möjligt för att bedöma inkomstförändringarna för socialgruppen jordbrukare.

De från olika källmaterial hämtade inkomst- och löneuppgifterna är angivna i nominella belopp (eller är möjliga att omvandla till nominella belopp). Dessa har genomgående omvandlats till reala belopp genom en enkel deflatering med socialstyrelsens levnadskostnadsindex (1914 = 100).

Appendixtabell 1 Hushållsinkomster inom olika socialgrupper 1919-1964.
(Nominella inkomster deflaterade med levnadskostnadsindex, 1914 = 100)

Socialgrupp	1919 (KO)	1925 (KO)	1925 (MJ)	1929 (KO)	1938 (KO)	1945 (KO)	1948 (MJ)	1948 (RO)	1958 (RO)	1960 (KO)	1964 (MJ)
Akademiker	4000	6600	6600	6850	6900	5900	5550	7150	8150	8900	9250
Större företagare			8600			10650					11450
Mindre företagare			1900			3150					4550
Högre tjänstemän	2700	3650	4050	4200	4350	4200	4300	3950	4500	6650	7100
Lägre tjänstemän	1650	2300	2400	2650	2800	3000	3150	2500	3200	4900	5150
Arbetare	1500	2000	1650	2750	3050	3100	2500			5250	4150

Anm: Inkomstbegrepp, socialgruppernas omfattning mm framgår av texten.

Källor: Se texten.

Appendixtabell 2: Jordbrukarnas medianinkomster 1920-1960.

Defl inkomst	700	610	1270	1820	2090
--------------	-----	-----	------	------	------

Källor: SOS Folkräkningarna resp år.

Appendixdiagram 1 Löneutveckling för läroverksadjunkter (1924-1960)
och metallarbetare (1920-1950)
defl med levnadskostnadsindex (1914 = 100) (log skala)

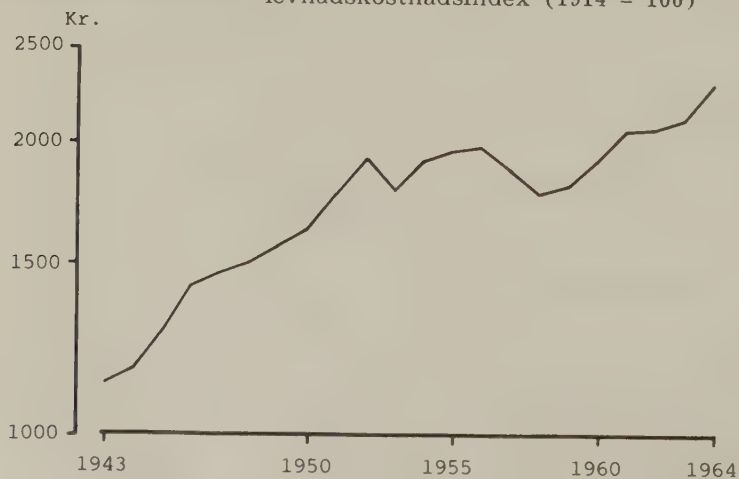
I = årslön i högsta lönegraden för läroverksadjunkter (vänstra skalan)

II = timlön för verkstadsarbetare (högra skalan)

III = timlön för arbetare inom mek verkstäder (högra skalan)

Källor: Se texten

Appendixdiagram 2: Jordbrukarnas inkomster 1943-1964, defl med levnadskostnadsindex (1914 = 100)

Källa: SOS Skattetaxeringarna resp år.

APPENDIX D: Material m m rörande de studerandes finansieringsförhållande 1920-1957

Det empiriska underlaget till studiefinansieringsförhållandena i kapitlen 3 och 4 utgörs av primärmaterial till två studentekonomiska undersökningar. Den första av dessa utfördes av 1945 års akademikerutredning, och resultaten publicerades i SOU 1947:25. De publicerade resultaten är dock inte användbara för vårt syfte, eftersom de inte redovisas socialgruppsvis. Primärmaterialet har därför excerperats från delvis nya utgångspunkter.

Materialet utgörs av enkätsvar, som samlats in av de studerande som skrevs in vid universitet och högskolor 1920, 1925, 1930 och 1935. Materialet har avsevärda brister, vilket sammanhänger med att undersökningen genomfördes först 1945, alltså upp till 20 år efter avslutade studier. Det medför att materialets exakthet kan ifrågasättas. Vidare är svarsfrekvensen så pass låg som drygt 50 procent, vilket gör att representativiteten kan ifrågasättas. Resultaten måste därför betraktas med försiktighet.

Vid excerperingen har ytterligare ett antal enkätsvar fallit bort eftersom endast personer med vissa karakteristika tagits med. Vårt urval består av manliga studenter, ogift och ej hemmaboende vid examenstillfället samt högst 25 år gammal vid inskrivningen. Dessutom har vi begränsat oss till följande yrkes/studieinriktningar: teol fak, jur fak, fil fak, tekn högskola, handelshögskola.

Den andra enkäten som kommit till användning är 1957 års student-ekonomiska undersökning, publicerad som stencil av SCB och refererad i SOU 1960:6 "Studiekostnader vid beskattningen".

Undersökningen omfattade högskolestuderande under läsåret 1956/57 som blev inskrivna 1953 resp 1956, alltså en årskull relativt nära examen och en nyinskriven årskull. Vi har studerat inskrivna 1953. Materialet reliabilitet kan bedömas som betydligt bättre än det förra. Dels är svarsfrekvensen betydligt högre, dels hänför sig frågorna till läsåret 1956/57 och enkäten sändes ut under vårterminen 1957. Uppgiftslämnarna behövde alltså bara lämna aktuella uppgifter.

Vid excerperingen har samma urvalskriterier använts som ovan. Det saknas emellertid uppgifter om studerande vid teologisk fakultet.

Totalt omfattar det excerperade materialet 1161 individer. Dessa är fördelade mellan inskrivningsårgång och socialgrupp enl följande:

Socialgrupp	1920	1925	1930	1935	1953	S:a
Jordbrukare	33	31	42	27	19	152
Akademiker	44	58	62	92	40	296
Stora före- tagare	23	23	26	37	17	126
Mindre före- tagare	26	31	35	44	27	163
Högre tjäns- temän	36	48	49	60	35	228
Lägre tjäns- temän	12	19	30	30	18	109
Arbetare	15	17	16	20	18	86
Summa	189	227	260	310	174	1160

Utformningen av de båda enkäterna var likartad utan att vara identisk. Nedan följer en sammanställning över vilka finansieringsposter som förekom

Total studiekostnad	1945 års undersökning Hela studietiden	1957 års undersökning Läsåret
Finansieringssätt:		
- inkomst av eget kapital	x	x
- förvärvsarbete	x	x
- föräldrabidrag (kontant)	x	x
- stipendier (kontant)	x	x
- värnpliktspremie		x
- naturastipendium		x
- skuldsättning	x	x
Total studieskuld	Hela studietiden	t o m 1/7 -57
Långgivare		
- föräldrar	x	x
- andra enskilda personer	x	x
- stud kår kreditkassa	x	x
- banker	x	x
- räntefria studielån	x	x
- garantilån		x
- värnpliktslån		x

De båda undersökningarna är således jämförbara med varandra utom i ett avseende, nämligen det tidsintervall som avses. I 1945 års undersökning avser finansieringen hela studietiden, medan 1957 års endast avser ett läsår. Finansieringsstrukturerna är därför inte helt jämförbara med varandra. Vi har därför avstått från att göra alltför detaljerade jämförelser mellan de båda materialen i avhandlingen.

APPENDIX E: Internränteberäkningar 1953-1976

Internränteberäkningarna i kapitlen 4 och 5 bygger på de principer som diskuterats i kapitel 1. Metoden bygger således på jämförelser av tvärsnittslöner för två utbildningskategorier. Löneutvecklingen för akademiker approximeras av löner för adjunkter, medan löneutvecklingen för gymnasieutbildade approximeras av banktjänstemän.

Adjunkternas löner resp år baseras på en konstruerad förflyttning mellan lönegrader och löneklasser. Befordringsgången, dvs förändring av tjänstetyper samt lönegradsförflyttningar, har konstruerats med utgångspunkt från den "typiska" befordringsgången omkr 1960. Denna var ett halvt års anställning som extralärare, följt av fyra års anställning som extra-ordinarie lärare, varefter anställning som ordinarie lärare erhöles (Källa: "Lön och livsinkomst", s 78). För perioden efter 1967 har dock används uppgifter om normal befordringsgång från "Årsbok för skolan" resp år. Eftersom dessa båda källor visar samma befordringsgång under sextioåret, har användandet av det senare källmaterialet bedömts både möjlig och lämplig, eftersom man därogonom bättre kan belysa de (smärre) förändringar som skedde i normal befordringsgången under 1970-talets första hälft. För att få en bild av löneutvecklingen krävs även att inplacering i, och förflyttning mellan, löneklasser är känd. Dessa uppgifter har hämtats ur Årsbok för skolan (före 1963 Läroverkslärarnas Riksförbunds Årsbok). För att få störst jämförbarhet över tiden har lönerna genomgående tagit i högsta ortsgrupp.

Lönematerialet för banktjänstemän har hämtats ur SOS Löner resp år. Som lönebegrepp har ett vägt medeltal av löner för obefodrade resp befodrade banktjänstemän använts. (Vikterna utgörs av antalet inom resp kategori.) Lönematerialet finns åldersfördelat inom femårsklasser (21-24, 25-29 år osv). En så grov åldersindelning är dock inte lämplig vid internränteberäkningar, eftersom dessa är känsliga för löneförändringar i de yngre åldersgrupperna. Banktjänstemännens löner i åldersintervallet 21-35 år har därför skattats med hjälp av linjär interpolering.

Vid traditionella internränteberäkningar behövs förutom löneuppgifter även kännedom om de direkta utbildningskostnaderna. I detta sammanhang har de direkta kostnaderna approximerats med utgifter för läromedel och obligatoriska avgifter. Dessa uppgick till i genomsnitt 330 kr per läsår år 1952 och till c:a 600 kr per läsår år 1962 (Källor Quensel "Studentekonomi, tab 22 och 23 resp SOU 1963:53, s 93). För mellanliggande år har de direkta kostnaderna skattats genom att de har antagits följa kostnadsutvecklingen för varugruppen "läsning och skrivmedel" i konsumentprisindex. Samma förfarande har använts för åren 1963-1976. Det medför att för exempelvis 1965 skattas de direkta kostnaderna till 770 kr, för 1975 till 1840 kr.

I kapitel 4 har internräntor med hänsyn till studiefinansiering endast beräknats för åren 1953, 1957 och 1962. Underlaget för beräkningen 1953 har utgjorts av Quensels "Studentekonomi". Av den framgår att manliga studenter hade i genomsnitt disponibla medel omfattande c:a 4.000 kr under det första studieåret och c:a 4.400 kr under det femte (sista). Ökningen av de disponibla medelns storlek har antagits ske likformigt över tiden, dvs med 100 kr per läsår. De disponibla medlen har erhållits från ett flertal skilda håll, vilka här har grupperats

under sex rubriker. För att få en skattning av den "genomsnittliga" finansieringsstrukturen har utnyttjandefrekvensen multiplicerats med genomsnittssumman för resp finansieringssätt. Följande finansieringsstruktur erhålls då för 1953.

Finansieringssätt	Första året		Sista året	
	Kronor	Procent	Kronor	Procent
Gåvor fr föräldrar	800	20	750	17
Egna tillgångar	600	15	500	11
Lån fr föräldrar	800	20	750	17
Statliga lån	700	17	1 100	24
Banklån	400	10	550	12
Förvärvsarbete	700	18	850	19
Summa	4 000	100	4 500	100

Vid beräkningar av internräntan bör det först påpekas att dessa har gjorts på tvärsnittsbasis. Därvid har utgiftssidan (försutten inkomst + direkta kostnader) minskats med 4.000 kr det första studieåret, 4.100 kr det andra osv. Under det sjätte studieåret, provåret, utgick ersättning under en termin. Utgiftssidan detta år har därför minskats med 2.250 kr (disponibla medel en termin) plus 6.582 kr (ersättning under en termin av provåret). På internränteberäkningarnas intäkts-sida har hänsyn tagits till att lånade medel ska återbetalas, varvid återbetalningen dras från löneskillnaderna mellan läroverksadjunktens resp banktjänstemannens lön. Studieskulden har beräknats enligt följande. Banklån har ackumulerats till studietidens slut med en årlig räntesats om 4 %, medan statliga lån har ackumulerats på samma sätt med en räntesats om 2,5%. Efter avlagd examen förutsätts banklånen bli omplacerade som akademikerlån. Den på detta sätt beräknade skulden uppgår till c:a 8.500 kr. Därefter har amortering av dessa lån antagits ske med 1.000 kr per år, dvs skulden blir betald under det nionde året efter examen (under det 35:e levnadsåret). Förutom amortering förutsätts att ränta erläggs varje år enligt 2,5% räntesats. Föräldralånen har antagits bli återbetalda under en femårsperiod efter det att andra studieskulder helt har betalats. Samtliga studieskulder är därför betalda under det 40:e levnadsåret. (Det kan påpekas att en alternativ beräkning, där föräldralånen istället antogs bli helt efter-skänkta, endast höjde internräntan med 0,5 procentenhet.)

Vid beräkningen av internränta med hänsyn till studiefinansiering 1957 har det material använts som beskrivits i Appendix D. Där framgår att uppgifterna avser studerande som befinner sig under sitt fjärde studieår, dvs strax efter halva studietiden. Den genomsnittliga summan av disponibla medel för dessa studerande uppgick till c:a 6.050 kr per läsår. Skillnader mellan studenter från olika social-grupper med avseende både på de disponibla medlens storlek och fördelningen mellan olika finansieringskällor framgår av tabell 4.1.

Vid beräkning av internräntan har i princip samma förfarande följts som för året 1953. I det praktiska arbetet har dock mindre avvikelser gjorts enligt följande. Utgiftssidan i internränteberäkningen har minskats med 6.050 kr (disponibla medel) varje läsår. Hade samma förfarande följts som för 1953, dvs att de disponibla medlens storlek ökade något för varje studieår, hade internräntan blivit ett par procentenheter lägre. Detta är en felkälla vi inte kunnat justera för, eftersom det inte föreligger detaljerade uppgifter om hur de disponibla medlen förändrades under studietiden. Även studieskulden har beräk-

nats på ett sätt som skiljer sig något från det tidigare beskrivna. Här har vi utgått från den faktiska studieskulden 1/7 1957, dvs efter 4 års studier. Till denna summa har lagts 1,5 ggr det lånade beloppet för läsåret 1956/57 (vilket ungefär antas motsvara den summa som behövde lånas under den återstående studietiden). Den på detta sätt beräknade studieskulden bör ansluta ganska nära till den faktiska studieskulden efter 5,5 år. Total skuldsumma, samt skuldens fördelning på olika typer av långgivare framgår av nedanstående tabell.

Socialgrupp	Föräldralån	Statliga lån	Banklån	Summa
Jordbrukare	4 500	7 750	250	12 500
Akademiker	3 700	4 100	1 700	9 500
Större företagare	4 350	7 150	1 250	12 750
Mindre företagare	2 350	10 550	800	13 700
Högre tjänstemän	5 500	10 850	1 400	17 800
Lägre tjänstemän	2 950	13 050	500	16 500
Arbetare	850	11 950	1 400	14 200
Samtliga	3 650	8 800	1 100	13 550

Efter avlagd examen har banklånen antagits bli omplacerade till akademikerlån. Amortering har antagits ske på samma sätt som vid föregående beräkning, dvs med 1.000 kr per år (+ ränta) tills dess att skulden är betald. Återbetalning av föräldralånen har antagits ske efter det att övriga lån är betalda.

För beräkning av internränta med hänsyn till studiefinansiering 1962 har använts något summariska uppgifter i SOU 1963:53 "Studentrekrytering och studentekonomi". I denna antages att den genomsnittligt disponibla summan uppgick till 6.100 kr under läsåret 1962/63. Med tanke på att den uppgick till mellan 5.000 kr och 6.000 kr sex år tidigare är detta möjligen en underskattning (se även diskussionen på s 88-92 samt på s 127 i o a a). Av de disponibla summan beräknades 33 % utgöras av inkomst från förvärvsarbete, 40 % av lån (varav 9 procentenheter skrevs av efter avlagd examen enligt 1961 års beslut), 17 % av föräldralån/bidrag, 9 % av stipendier och 1 % av eget kapital. Beräkningen av internräntan har helt följt de principer som tidigare redogjorts för, med undantag av att posten föräldralån/bidrag måste antas bli efterskänkt i sin helhet (som ovan påpekats påverkar detta knappast internräntans storlek).

För att beräkna internräntor med hänsyn till studiefinansiering efter 1965 har följande utgångspunkter använts. Under studietiden vid universitet, 9 terminer i genomsnitt, antas den studerande ha fullt studiemedel, dvs 70% av basbeloppet, som enda inkomstkälla. Totalt erhöll således den studerande under dessa terminer 6,3 basbelopp. Hela denna summa utgjordes dock inte av lån. 1965 var 25% av utgående studiemedel ett återbetalningsfritt bidrag, varför lånebeloppet vid en tvärsnittsberäkning endast blir 4,73 basbelopp. Bidragsdelen minskade efterhand, och hänsyn till detta har tagits i beräkningarna av skuldbeloppen.

Under åren 1965-1970 utgick ersättning till lärarkandidaterna under båda terminerna vid lärarhögskolan. Åren 1971-1973 utgick ersättning endast under en termin, varför den studerande under dessa år antas ha erhållit totalt 7,0 basbelopp under studietiden. Fr o m 1974 utgick inte längre någon ersättning vid lärarhögskolan, och antalet basbelopp

1974-1975 är därför 7,7 (studiemedel under hela studietiden, 11 terminer).

Vid beräkning av internräntan har utgiftssidan (försutten inkomst + direkta kostnader) minskats med 1,4 basbelopp per år under de nio första terminerna. 1965-1970 har utgiftssidan minskats med adjunktslön i lägsta lönegraden det sista året; 1971-1973 har utgiftssidan minskats med 0,7 basbelopp + lön under 6 månader det sista året; och 1974-1975 utgörs minskningen på utgiftssidan det sista året av 1,4 basbelopp.

Återbetalningen av studiemedel har också beräknats på tvärsnittsbasis. Skuldsumman består av ett antal basbelopp, bestämt enligt ovan. 1965-1973 har återbetalningstiden satts till 23 år (examen från lärarhögskola vid mitten av det år den studerande blir 26, två återbetalningsfria år, skulden avbetald det år den f d studerande fyller 50). 1974-1975 är återbetalningsperioden 22 år, eftersom studiemedel upptogs under hela det sista studieåret. Dessa förändringar i återbetalningsperiod och, framförallt, bidragsdelens storlek, medför att det antal basbelopp som ska återbetalas per år stiger från 0,206 till 0,294 mellan 1965 och 1975. Den på detta sätt beräknade årliga återbetalningen subtraheras från adjunkternas inkomster t o m 50 års ålder.

APPENDIX F: Skattningar av studiemedlens utnyttjandegrad.

Utnyttjandegraden definieras som antal studiemedelstagare i förhållande till antalet närvarande studerande. Detta till synes enkla begrepp vållar stora problem, eftersom såväl täljare som nämnare kan definieras på olika sätt.

Antalet studiemedelstagare är problematiskt eftersom studiemedlen består av två delar, bidragsdelen resp återbetalningspliktiga medel. En del studerande utnyttjar endast bidragsdelen, vilket innebär att deras huvudsakliga finansiering inte sker med hjälp av studiemedel. Följaktligen bör denna grupp av studiemedelstagare helst inte ingå i beräkningarna, utan enbart de som utnyttjar återbetalningspliktiga medel (åb - medel). Det är emellertid inte möjligt att beräkna utnyttjandegraden för skilda utbildningar med åb- medel som täljare. Antalet studiemedelstagare approximeras istället med antalet utkvitterade studiemedelsanvisningar, där även den grupp som enbart utnyttjar bidragsdelen ingår. Härigenom kommer den skattade utnyttjandegraden dels att vara något högre än den "egentliga", dels kommer den att sjunka långsammare över tiden. Det sistnämnda är en effekt av att en allt större andel studerande endast utnyttjar bidragsdelen, ett förhållande som ytterligare inskräpper att studiemedlen minskat i betydelse som finansieringsform under sjuttioalets första hälft. Som källmaterial för antalet studiemedelstagare har använts CSN- rapport 1979:3 "Studiestödsstatistik 1965/66 - 1977/78".

Antalet närvarande studerande inom den traditionella universitets- och högskoleväsendet finns det uppgifter om i officiell statistik. Här har sammanställningar i Utbildningsstatistisk Årsbok 1978, kap 15, använts. Däremot är det svårt att få grepp om antalet närvarande studerande inom övriga eftergymnasiala, studiemedelsberättigade utbildningar. Jag har utgått från en förteckning från Centrala studiestödsnämnden över läroanstalter och utbildningslinjer vid vilka studiemedel kan utgå höstterminen 1974. Antalet närvarande studerande vid de flesta av dessa utbildningar höstterminen 1974 har sedan hämtats ur Stat Medd, serie U 1975:35. Resultaten av beräkningarna framgår av följande sammanställning.

Grupp av utb.	Antal stud.	Grupp av utb.	Antal stud.
Filosofisk fakultet	65.872	Skogs- vet.- och-	
Juridisk fakultet	5 551	lantbr. högskola	1 596
Medicinsk, Odontologisk o farmaceutisk-fakultet	10 182	Socialhögskola	7 502
		Lärarytbildning	14 666
		Vårdutbildning	11 652
Teologisk utbildning	1 109	Kombinationsutb.	3 475
Dec. universitetsutb.	2 714	Konst-Musikutb.	2 206
Teknisk högskola	15 439	Övrig utb.(min.siffr)	4 576
		Total summa	146 540

Det skulle emellertid vara alltför tidsödande att genomföra motsvarande beräkningar för varje år under perioden 1965 - 1976. Jag har därför använt en residualmetod. Från det totala antalet utkvitterade studiemedelsanvisningarna har subtraherats antalet anvisningar till studerande vid det traditionella universitets- och högskoleväsendet (inkl lärarutbildningar). Det resterande antalet utkvitterade studiemedelsanvisningar vid övriga eftergymnasiala utbildningar, visar sig ansluta väl till det beräknade antalet studerande vid dessa utbildningar. Differensen mellan skattat och verkligt antal närvarande studerande uppgår endast till knappt 1 000 personer, en underskattning motsvarande 0.5% av antalet. Förfarandet ges ökat stöd av de resultat som redovisas i SOU 1971:87 resp 1977:31. För kategorin "övrig utbildning" redovisas där utnyttjandegrader på 97 resp 92 för vårterminen 1968 resp höstterminen 1975.

KÄLL OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Primärmaterial till 1945 års akademikerutredning SCB:s arkiv H XI a:1-22.

Primärmaterial till 1957 års studentekonomiska undersökning SCB:s arkiv H XI c:1-15.

"Kodlista för socialgruppsindelning" (Intern-PM från SCB) u Å.
Råtabeller från SCB "tab 820".

Officiellt tryck

SOU 1929:10 "Praktisk lärarkurs"

SOU 1934:40 "De extra ordinarie lärarnas vid de allmänna läroverken anställningsförhållanden mm".

SOU 1935:52 "Tillströmningen till de intellektuella yrkena" (Wicksell-Jerneman).

SOU 1936:34 "De svenska universitets- och högskolestudenternas sociala och ekonomiska förhållanden" (Wicksell-Larsson).

SOU 1937:34 "Understöd i form av fria bostäder och fri kost åt studerande vid universiteten i Uppsala och Lund samt åt Karolinska Mediko-Kirurgiska institutet".

SOU 1943:17 "Tillströmningen till de fria fakulteterna".

SOU 1944:21 "Sambandet mellan folkskola och högre skola".

SOU 1945:51 "Akademikernas amorteringsproblem".

SOU 1947:25 "1945 års akademikerutredning".

SOU 1948:42 "Studentsociala åtgärder".

SOU 1949:41 "Studiehjälpsverksamheten vid de allmänna läroverken".

SOU 1949:48 "Studenternas sociala ursprung, betyg i studentexamen, vidare utbildning, yrkesval mm".

SOU 1955:34 "Arbetskraftsbehovet inom offentlig verksamhet".

SOU 1955:53 "Realskolan under övergångstiden".

SOU 1957:51 "Akademikerräkningen 1955".

SOU 1958:21 "Läraryrke och läraröverskott".

SOU 1959:45 "Universitet och högskolor i 1960-talets samhälle".

SOU 1960:6 "Studiekostnader vid beskattningen".

SOU 1962:5 "Vidgad vuxenutbildning på gymnasiet".

SOU 1962:55 "Tendenserna på akademikernas arbetsmarknad fram till mitten av 1970-talet".

SOU 1963:15 "Vägen genom gymnasiet" (Härnqvist-Graham)

SOU 1963:44 "Akademikernas skuldsättning".

SOU 1963:48 "Bättre studiehjälp".

SOU 1963:53 "Studentrekrytering och studentekonomi".

SOU 1963:74 "Rätt till studiemedel".

SOU 1971:61 "Val av utbildning och yrke".

SOU 1971:87 "Reformer inom studiemedelssystemet".

SOU 1972:23 "Högre utbildning - regional rekrytering och samhällsekonomiska kalkyler".

SOU 1977:31 "Studiestöd - alternativa utvecklingslinjer".

- SOS Allmänna Läroverk 1920/21.
 SOS Folkräkningarna 1910, 1920, 1930, 1935/36, 1940, 1945, 1950, 1960.
 SOS Högre skolväsendet 1927/28, 1935/36.
 SOS Konsumentpriser och indexberäkningar 1975, 1976.
 SOS Löner 1929-1976.
 SOS Riksdagsmannavalet 1911/14 - 1961/64.
 SOS Skattetaxeringarna 1943 - 1965.
 Statistiska Meddelanden serie U 1975:33, 1975:35, 1976:29, 1978:27.
 Utbildningsstatistisk Årsbok 1978, 1979.
 AMS-information, serie A 1963-1976.
 Arbetsmarknadsinformation serie A 1959-1962.
 Högskolestatistik I (PM från SCB 1975:2)
 Högskolestatistik II (PM från SCB 1976:5).
 Jurister och samhällsvetare i enskild tjänst. Lönestatistik 1969-1976.
 Läroverkslärarnas Riksförbunds Årsbok 1928-1963, Katrineholm 1928-1963.
 Lönestatistik för jurister i enskild tjänst 1967-1968.
 "Elever i icke-obligatoriska skolor 1864-1970" (PM från SCB 1977:11)
 "Elever i obligatoriska skolor 1847-1962" (PM från SCB 1974:5)
 "Individualstatistiken" (PM från SCB 1976:8)
 "Examinerade från gymnasium 1957, 1962 och 1967" (PM från SCB 1976:14).
 Skattetabeller från RSV.
 "Social bakgrund och yrkesval för 1957, 1962 och 1967 års studenter" (IPF 1979:1)
 "Social skiktning i grundskol, gymnasieskola och högskola" (IPF 1981:3)
 Sociala Meddelanden 1919, 1925, 1929.
 Statskalendern 1920-1950.
 "Studiestödsstatistik 1965/66 - 1977/78" CSN-rapport 1979:3.
 "Trender och prognoser 1974" (IPF 1974:8)
 "Trender och prognoser 1977" (IPF 1977:1)

Litteratur

- Arrow K "Higher education as a filter" i "Journal of Political Economy", 1973 no 3.
 "Bankklönerna 1937" Lönestatistisk undersökning utförd av bankernas förhållningsorganisation, Stockholm 1938.
 Becker G "Human Capital" 2nd ed, New York 1975.
 Benzel R "Inkomstfördelningen i Sverige", Stockholm 1952.
 Berner B m fl (red) "Skola, ideologi och samhälle", Stockholm 1977.
 Bernhardt E "Trends and Variations in Swedish Fertility", Stockholm 1971.
 Blaug M "An introduction to the economics of education", London 1970.
 Blaug M (ed) "Economics of education" vol 1-2, Bungay, Suffolk 1968.
 Carlsson G "Social mobility and class structure", Lund 1958.
 Dahn, P "Studier rörande den studerande ungdomens geografiska och sociala härkomst", Lund 1936.

- Denison E "The sources of growth in the United States", New York 1962.
- Fägerlind I "Formal Education and Adult Earnings", Stockholm 1975.
- Gesser B - Fasth E "Gymnasieutbildning och social skiktning", Stockholm 1973.
- Hansen W Lee "Student financial aid and the rate of return to educational investment", Mimeogr. Univ of Wisconsin-Madison 1982.
- Herrström G "1927 års skolreform", Göteborg 1966.
- Hjelm L "Lantbrukets driftsekonomiska förhållanden och lönsamhet" i "Sveriges Lantbruksförbund 1917-1957", Stockholm 1957.
- Husén T "Jämlikhet genom utbildning?", Stockholm 1977.
- Israelsson B - Quensel C E "Studenternas utbildningsval", Lund 1958.
- Järnek M "Studier i hushållens inkomstförhållanden 1925-1964", Lund 1971.
- Kiker B F "The historical roots of the concept of human capital", Journal of Political Economy, October 1966.
- Klevmarken A "Industritjänstemännens lönestruktur", Uppsala 1974.
- Moberg S "Vem blev student och vad blev studenten?", Malmö 1951.
- Nannesson, L "Lantbrukets driftsekonomiska förhållanden och lönsamhet under det senaste kvartsseket" i "Sveriges Lantbruksförbund 1917-1942", Stockholm 1942.
- Nilsson A "Study financing and expansion of education" i Economy & History 1977, vol XX:2.
- Nilsson A "Tillgång på utbildning vid de allmänna läroverken" Forskningsrapport 2, Stencil, Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, 1975.
- Ohlsson R "Ekonomisk strukturförändring och invandring", Lund 1978.
- Ohlsson R "Högre utbildning, konjunktur och demografiska förändringar, del 1", Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet nr 14, 1980.
- Ohlsson R "Högre utbildning, konjunkturer och demografiska förändringar, del 2", Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet nr 16, 1980.
- Ohlsson R "Högre utbildning och demografisk förändring" (kommande arbete)
- Olsson K "Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda", Göteborg 1972.
- Olsson U "Lönepolitik och lönestruktur", Göteborg 1970.
- Pettersson L "Ingenjörsutbildning och kapitalbildning 1933-1973", Lund 1983.
- Psacharopoulos G "Returns to education", Amsterdam 1973.
- Pålsson E "Gymnasiets rekrytering och lokalisering", Lund 1958.
- Quensel C E "Studentekonomi", Lund 1957.
- Reuterberg S-E "Studiemedlens relativa betydelse för framgång i högskolan", Rapport från Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet 1983:02.
- Reuterberg S E - Svensson A "Statliga studiemedel - utnyttjande och effekter", Rapport från Pedagogiska institutionen, Göteborgs universitet 1981:03.
- Rundin U "Lön och livsinkomst" (SACO-rapport nr 4), Stockholm 1963.

SACO:s studerandeinformation

1959-1968 "Studenten och framtiden"

1969-1971 "Gymnasist väljer yrke"

1972-1976 "Att välja yrke"

Schultz T "Investment in human capital" ur Economics of Education 1
(ed Blaug M).Sohlman, Å "Education Labour Market and Human Capital Models",
Stockholm 1981.Solow R M "Technical progress and productivity change" ur "Growth
economics" (ed Amartya Sen) Bungay, Suffolk 1970.

Svensk Studentkalender 1926-1954/55, Stockholm 1926-1955.

Svensson A "Jämlikhet på gång?" UHÄ-rapport 1979:9.

Tegle S "Den ordinarie veckoarbetstiden i Sverige 1860-1980: En
översikt" Stencil, nationalekonomiska inst, Lunds universitet 1982.

SKRIFTER UTGIVNA AV EKONOMISK-HISTORISKA
FÖRENINGEN

- I. Oscar Bjurling, Vildgästning och frälse. Lund 1952.
- II. Från Fugger till Kreuger. Lund 1957.
- III. Lennart Jörberg, Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869-1912. Lund 1961.
- IV. Oscar Bjurling, Das Steuerbuch König Eriks XIII. Lund 1962.
- V. Gert Tiderius, Lantbruksnämndernas medverkan i jordbrukets strukturrationalisering. Lund 1964.
- VI. Jörn Svensson, Jordbruk och depression 1870-1900. Lund 1965.
- VII. Björn Lárusson, The Old Icelandic Land Registers. Lund 1967.
- VIII. Torun Hedlund-Nyström, Svenska kriser och internationella konjunkturer. Lund 1970.
- IX. Sven Nordengren, Economic and Social Targets for Post-war France. Lund 1971.
- X. Martin Järnek, Studier i hushållens inkomstförhållanden 1925-1964. Lund 1971.
- XI. Carl-Axel Nilsson, Järn och stål i svensk ekonomi 1885-1912. Lund 1972.
- XII. Olle Krantz, Studier i svensk gods-transportutveckling efter 1920. Lund 1972.
- XIII. Carl-Axel Olsson, Om jordbrukssektorns ekonomi med särskild hänsyn till Sverige under det andra världskriget. Lund 1974.
- XIV. Göran Ahlström, Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802. Lund 1974.
- XV. Bassey Ndoma-Egba, Foreign Investment and Economic Transformation in West Africa 1870-1930 with emphasis on Nigeria. Lund 1974.
- XVI. Rolf Ohlsson, Invandrarna på arbetsmarknaden. Lund 1975.
- XVII. Per Gunnar Edebalk, Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik. Lund 1975.
- XVIII. Gunnar Ekholm, Det svenska jordbruket och folkförsörjningen under andra världskriget. Lund 1976.
- XIX. Neelambar Hatti, American Assistance and the Indian Economy 1951-69/70. Lund 1977.
- XX. Oscar Bjurling, Karl VIII:s jordebok över Färingö. Lund 1977.
- XXI. Rune Bunte, Fiskesamhällen i Sydsverige 1876-1960. Statistisk översikt. Lund 1977.
- XXII. Gert Tiderius, Effekten av den statliga rationaliseringspolitiken. Lund 1977.
- XXIII. Christer Gunnarsson, The Gold Coast Cocoa Industry, 1900-1939. Lund 1978.

- XXIV. Gunnar Persson, Essays on Mobility and Social Reproduction. Lund 1978.
- XXV. Rolf Ohlsson, Ekonomisk strukturförändring och invandring. Lund 1978.
- XXVI. Vidar Svensson, Essays on EEC-African Associations. Lund 1979.
- XXVII. Lennart Schön, Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820-1870. Kristianstad 1979.
- XXVIII. Eric Nicander, Järnvägsinvesteringar i Sverige 1849-1914. Lund 1980.
- XXIX. Tommy Bengtsson, Industri under avspärrning. Studier i svensk textilproduktion 1935-1950. Lund 1980.
- XXX. Charles Edquist. Approaches to the Study of Social Aspects of Techniques. Lund 1980.
- XXXI. Nicholas Wadie Ababio-Appah. Land Ownership in the Economic Development of Ghana 1945-1975. Lund 1981.
- XXXII. Claes Brundenius, Economic Growth, Basic Needs and Income Distribution in Revolutionary Cuba. Lund 1981.
- XXXIII. Torun Hedlund-Nyström, Svenskt Havsfiske. En bibliografi. Lund 1982.
- XXXIV. Göran Ahlström, Engineers and Industrial Growth. London 1982.
- XXXV. Björn Lárusson, Islands jordebok under förindustriell tid. Lund 1982.
- XXXVI. Lennart Jörberg, Nathan Rosenberg (eds), Technical Change, Employment and Investment. Lund 1982.
- XXXVII. Christer Lundh, Gillesocialismen i England 1912-1923. Inspirationskälla för svensk arbetarrörelse. Lund 1982.
- XXXVIII. Gisli Gunnarsson, Monopoly Trade and Economic Stagnation. Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602-1787. Lund 1983.
- XXXIX. Lars Pettersson, Ingenjörsutbildning och kapitalbildning 1933-1973. Lund 1983
- XL. Selim Y. Gool, Mining Capitalism and Black Labour in the Early Industrial Period in South Africa - A Critique of the New Historiography. Lund 1983.
- XLI. Anders Nilsson, Studiefinansiering och social rekrytering till högre studier 1920-1976. Lund 1984.

